

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2361

1867

ՅԻՆՈ ՂԱՓԱՐԱՆՈՍՆ

ԿԱՍԱԳԻՐԳ

ՀԱՅ-ԱՂԳ-ԱՅԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊԵՏՍ

ԱՂԳՈՍԻՆ ՎԱՐՉԱՐԱՆՈՍ

ՀԱՏՈՐԱ

ԿԱՍԱԳԻՐԱՆՈՍԻՆ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՆ ԶՈՒՈՆՓԱՆ ԳՐԱՅԻՆ

1879=80

9(47925)

Գ-38

Сурмуу 70/70 = Мугиш

Сур = мугиш

9(47.925)

Գ-32

ՄԻՆԱԿԱՓԱՄԱՆՆԵՆ

44

Դ Ա Ս Ա Գ Ի Ր Ք

Հ Ա Յ - Ա Ջ Գ - Ա Յ Ի Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Ի Գ Է Տ Ս

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Վ Ա Ր Ժ Ա Ր Ա Ն Ա Ց

Հ Ա Տ Ո Ր Ա

1007
33202

Կ Ո Ս Տ Ա Ն Գ Ե Ն Ո Ի Պ Օ Ի Լ Ի Ս
Տ Պ Ա Գ Ի Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Յ Ո Վ Ս Ե Փ Ս Ց Գ Ա Վ Ա Յ Ե Ա Ն

1879

30742-4.2

Ա Ռ Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ղ Ս

Աղգային պատմութեան ներկայ դասագիրքս, զոր 'ի պէտս ազգային վարժարանաց խնամով պատրաստած եմ, կը նուիրեմ յօգուտ ուսանողաց, և այս առթիւ հարկ կը համարիմ երկու խօսք ընել նորա ոգւոյն և պարունակութեանը մասին:

Պատմութիւնն, ինչպէս յայտ է, իրաց և դէպքերու կենդանի նկարագիրն է, որ անցեալը կը ներկայէ իր ամբողջութեամբն և ազգի մը կեանքը կը պատկերէ երկիւղած հաւատարմութեամբ, հետեւաբար պատմութիւնը չոր ու ցամաք դիտութիւն մը չէ, ինչպէս կ'ըմբռնեն ոմանք, այլ գիտութեան այն կարեւոր ճիւղն է, որ ընկերական բարին ու գեղեցիկն ուսուցանելու մեծ ու վսեմ պաշտօնն ունի, և այսպէս անհրաժեշտ է որ իր յատուկ տեղն ունենայ մեր ազգային վարժարանաց ուսմանց հիմնազրին մէջ, ու մեծ խնամով և լուրջ ուշադրութեամբ աւանդուի ազգային մանկուոյն, որպէս զի նորա մտացն հետ սիրտն հրահանգուի ազգային բարոյականութեամբ և կամքը կրթուի, այն է, սիրտն ու զգացումներն ազնուանան, մէկ խօսքով՝ Ազգին ու Հայրենեաց ծառայելու պատրաստուին:

Աւելորդ է ըսել թէ ներկայ Պատմութեան Դասագիրքս՝ որ մինչ ի վերջին ժամանակս կը հասնի, սոյն ոգւով և նպատակաւ պատրաստուած է:

Պատմութիւնս կը բովանդակէ իրաց և դէպքերու նկարագրութենէն զատ՝ Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, ազգային սովորութիւններ, օրէնսդրութիւններ, կարգեր և կանոններ՝ որչափ որ կը ներէին

2012

2004

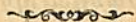
13857-589

Դասազրքիս դիրքն ու պարունակութիւնը , կրօնքը ,
արհեստները , վաճառականութիւնն ու միջոցները ,
և ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը :

Տեղ տեղ տեսութիւններ աւելցուցի , որ մեծա-
րոյ Դասատուաց իբր ուղեցոյց կրնան ծառայել :

Պատմութեան Դասազրքիս երկրորդ Հատորին
տպագրութենէն ետեւ՝ մտադիր եմ նախակրթարա-
նաց Համար Համառօտ դասագիրք մ'ալ հրատարա-
կել , որոյ տպագրութիւնն ալ քիչ օրէն պիտի կրնայ
աւարտիլ :

Հետեւաբար ներկայ Պատմութիւնս եթէ կարե-
նայ օգուտ մ'ընծայել ազգային մանկուոյն , և ազ-
գայնոց կողմէ ընդունելութիւն գտնել , իմ աշխա-
տութեանս վարձքը լիովին ընդունած պիտի Համա-
րիմ և Համարձակութիւն ստանամ՝ ուրիշ երկասիրու-
թիւններ ալ ՚ի լոյս ընծայելու :

ԱՌ ՀԱՅՐԵՆԱՆՈՒԷՐ

Տ. Տ. ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՐՓԱՊԵՏԵԱՆ

ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆԻՈՑ

Ե Ի

Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Ք Հ Ա Յ Ո Ց

վեկիդ մեծանուն, ազգասիրիդ անձնորսց
Զերկոցս իմ՝ ծընունդ գամ՝ նրախել ի պարտեաց,
Զի դու գիտացեր դիպող առթից յերաշխեայ
Մասնիչ մահու շարի, կենագործել զՀայիեան վեպ.
Թե՛ գի՛նջ գործեցեր, ծանեան նորս որք յանել
Ո՛գնին՝ ըզքո հօտ առանց Հոփոիդ տեսանել,
Մահայն գոր ներկայն Գեզ եւ Ազգիդ զըյացստ
Յերկունս ապագայց աոգի ծընունդ, այս վարձ թան:

ԵՐԿԱՍԻՐՈՂՆ

... ՄԻՆԱՆ ԷՓԷՆՏԻ ԳԱՓԱՄԱՃԵԱՆ

ՈՂԶՈՅՆ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ

Հայ մանկտույն օգտին եւ դաստիարակութեան մեծ գործին Զերովսանն ծառայելու թարի նպատակաւ Հայոց Պատմութեան դասագիրք մը շարատրել եւ ինձ նուիրել էք:

Ձեր դասագրքին միջեւ Մարգարեաց գրուելը, գոր թերթ առ թերթ ինձ մատուցիք, կարդալով՝ ուրախ եղայ Ձեր աշխատասիրութեան վրայ, կը յուսամ՝ որ ի յաւարտ կը հասոցանէք Ձեր գործը Տեառն յաջողութեամբ՝ ազգասիրական եւ կրօնասիրական ոգի եւ խանդ միշտ վառ պահելով Ձեր այս երկասիրութեան մեջ:

Օրհնելով զՁեզ՝ զՁեզ Աստուծոյ եւ Ձեր Պատմութիւնըն Ազգին կը յանձնարարեմ:

1879 Հոկտ. 18

Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Կ. Պոլիս

Մնամ՝ աղօթարար

ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՑ
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ապրիլ = ժամանակ.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՐՑ. Ո՞րն է Հայաստանի սահմանը :

ՊՈՏՈՍԻԱՆ. Հայաստանի սահմանն է արեւելքէն Կասպից ծովն ու Պարսից երկիրը . հարաւէն Ասորեստան , Միջագետք , Ասորիք ու Կիլիկիա . արեւմուտքէն Փոքր-Ասիա ու հիւսիսէն Խաղտիք , Կողքիս , Վիրք և Աղուանք :

Հ. Հայաստան աշխարհը երկրագ ընտիս ո՞ր աստիճաններուն ներքև կ'իյնայ :

Պ. 52-67 երկայնութեան և 36-42 լայնութեան աստիճաններուն մէջ կ'իյնայ :

Հ. Հայաստանի ընդարձակութիւնը ո՞րքան կը հաշուի :

Պ. Հին աշխարհագիրներէն ոմանք աւելի և ոմանք պակաս կը դնեն , բայց հիմակուան ճիշդ հաշիւներուն նայելով՝ 18-20,000 քառակուսի աշխարհագրական մղոն (Գերմանական) է :

Հ. Հայաստանի լեռներուն մէջ գլխաւորները որո՞նք են :

Պ. Հայաստանի լեռներուն մէջ գլխաւորներն են Արարատ կամ Մասիս լեռը , Կորդուաց լեռինք , Տաւրոս լեռանց մէկ մասն , որ իր հարաւային սահմանին վրայ է , և Անտիտաւրոս (Փոքր Հայաստանի մէջ) :

Հ. Ասոնցմէ զատ ուրիշ լեռներ ալ կան :

Պ. Կան ուրիշ փոքր լեռներ ալ , ինչպէս են

Արագած, Սուկաւէտ, Նպատ, Գեղ, Ծաղկաց լեառն, Վարազ, Սիմ և այլն :

Հ. Որո՞նք են Հայաստանի մեծ գետերը :

Պ. Հայաստանի մեծ գետերն են Եփրատ կամ Արածանի, Տիգրիս կամ Դիլաթ, Երասխ, Կուր և Ճորոխ :

Հ. Կա՞ն ասոնցմէ զատ ուրիշ գետեր ալ :

Պ. Ասոնցմէ զատ կան նաև փոքր գետեր ալ, որք են Ալիս ու Մելոս, (Փոքր-Հայոց մէջ) Գայլ գետ, Ախուրեան, Գասախ և Տղմուտ :

Հ. Հայաստանի լիճերը որո՞նք են :

Պ. Հայաստան գլխաւոր երկու մեծ լիճ ունի, որք են ծով Բգնուներաց կամ Ռշտուներաց (Վանայ ծով) և ծով Գեղամայ : Ասոնք ինչպէս անուներն կ'երեւայ, խիստ մեծ ըլլալուն համար ծով կը կոչուին :

Ասոնցմէ զատ կայ նաև Կապուտան կամ Որմիայ ծովը, որ Հայաստանի արեւելեան-հարաւային սահմանին վրայ է :

ԲՆԺՆՄՈՒՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հ. Հայաստան գլխաւոր քանի՞ մաս կը բաժնուի :

Պ. Հայաստան գլխաւորաբար երկու մաս կը բաժնուի, այսինքն Փոքր-Հայք և Մեծ-Հայք :

ՓՈՔՐ-ՀԱՅՔ

Հ. Ո՞րն է Փոքր-Հայոց սահմանը :

Պ. Փոքր-Հայք սահմանակից է արեւելքէն Մեծ Հայոց, հարաւէն Ասորոց ու Կիլիկիայի, արեւմուտքէն բուն Կապադովկիոյ և հիւսիսէն Պողէմոնիական Կապադովկացոց ու Պոնտոսի :

Հ. Որո՞նք են Փոքր-Հայոց գլխաւոր լեռները :

Պ. Փոքր-Հայոց գլխաւոր լեռներն են Անտիտաւրոս լեռանց շարքը :

Հ. Որո՞նք են Փոքր-Հայոց գլխաւոր գետերը :

Պ. Փոքր-Հայոց գլխաւոր գետերն են Մելոս և Ալիս :

Հ. Փոքր-Հայք քանի՞ նահանգ կը բաժնուի :

Պ. Փոքր-Հայք չորս նահանգի կը բաժնուի .

1. Առաջին Հայք, 2. Երկրորդ Հայք, 3. Երրորդ Հայք, 4. Կապադովկիա :

Հ. Ո՞ւր կ'եյնայ Առաջին Հայք :

Պ. Փոքր Հայաստանի մէջտեղը :

Հ. Որո՞նք են գլխաւոր քաղաքները :

Պ. Առաջին Հայոց գլխաւոր քաղաքներն են Մելիտինէ, Սամոսատա և այլն :

Հ. Երկրորդ Հայքն ո՞ւր է :

Պ. Կիլիկիոյ հիւսիսային կողմն է, որ Տաւրոս լեռանց շղթայովը կը բաժնուի :

Հ. Որո՞նք են գլխաւոր քաղաքները :

Պ. Գլխաւոր քաղաքն է Կոկիսոն :

Հ. Երրորդ Հայքն ո՞ր կողմն է :

Պ. Փոքր-Հայոց հիւսիսային մասը կ'եյնայ :

Հ. Որո՞նք են գլխաւոր քաղաքները :

Պ. Գլխաւոր քաղաքներն են Սեբաստիա, Նիկոպոլիս և այլն :

Հ. Կապաղովկիան ո՛ւր կիյնայ :

Պ. Կապաղովկիա կամ Գամիրք կոչուած նա-
հանդէն Հայաստանի արեւմտեան ծայրն է :

Հ. Որո՞նք են գլխաւոր քաղաքները :

Պ. Կապաղովկիոյ գլխաւոր քաղաքներն են
Մաժաք կամ Կեսարիա, Նազիանզ, Եւզոկիա և ըն :

Մ Ե Ծ - Հ Ա Յ Գ

Հ. Ո՞րն է Մեծ-Հայոց սահմանը :

Պ. Մեծ-Հայոց սահմանն է արեւելքէն Կաս-
պից ծովն ու Պարսից (յառաջագոյն Մարաց) Ա-
տրպատական նահանգը, արեւմուտքէն՝ Փոքր
Հայք, հիւսիսէն՝ Կողքիս, վիրք և Աղուանք,
հարաւէն՝ Ասորիք, Միջագետք և Ասորեստան :

Հ. Բոլոր Մեծ-Հայք քանի՞ նահանգ կը բաժ-
նուի :

Պ. Մեծ-Հայք տասն և հինգ նահանգ կը բաժ-
նուի, որք են

1. Բարձր Հայք
2. Չորրորդ Հայք
3. Աղձնիք
4. Տուրուբերան
5. Մոկք
6. Կորճայք
7. Պարոկահայք
8. Վասպուրական
9. Արցախ
10. Սիւնիք
11. Փայտակարան

12. Ուտի
13. Գուգարք
14. Տայք
15. Այրարատ

Բ Ա Ր Զ Ր - Հ Ա Յ Գ

Հ. Բարձր-Հայք Հայաստանի ո՞ր կողմն է :

Պ. Մեծ-Հայոց հիւսիսային-արեւմտեան ծայրն
է :

Հ. Դիրքն ինչպէս է :

Պ. Շատ բարձր ըլլալուն ամեն կողմ մեծ ու
պղտիկ գետեր կ'արձակէ, որոց մէջ գլխաւորներն
են Եփրատ, Երասխ ու ճորոխ :

Այս նահանգին մէջ շատ մը ջերմուկներ կան :

Հ. Բարձր-Հայոց նահանգը քանի՞ գաւառ կը
բաժնուի :

Պ. Ինը . 1. Դարանաղի, 2. Առիւծ, 3. Մըն-
ձուր, 4. Եկեղեաց, 5. Մանանաղի, 6. Դերջան,
7. Սպեր, 8. Շատգոմք և 9. Կարին :

Հ. Դարանաղի գաւառին գլխաւոր քաղաքներ-
ըը որո՞նք են :

Պ. Դարանաղեաց գլխաւոր քաղաքներն են Ա-
նի, Թորդան և այլն :

Հ. Դարանաղեաց գաւառին վրայ մասնաւոր
ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Այս գաւառին մէջն է Մանեայ այրք ըս-
ուած տեղն, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վախճա-
նեցաւ . հոս է նաև Սեպուհ կոչուած լեռը :

Հ. Եկեղեաց գաւառին գլխաւոր քաղաքները
որո՞նք են :

Պ. Երեղն կամ Երեղայ, Խախ, Թիւն աւան, Չրմէս, Վասակերտ և այլն :

Հ. Դերջանի մէջ ո՞ր գլխաւոր գիւղը կայ :

Պ. Բաղայառինջ :

Հ. Սպեր գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր քաղաքները կան :

Պ. Սմբատաւան, Բաբերդ :

Հ. Կարնոյ գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը կան :

Պ. Կարին որ Բարձր-Հայոց ամենէն մեծ գաւառն է, գլխաւոր քաղաքն է Կարնոյ քաղաքը, որ միանգամայն Թէոդուպօլիս ալ կը կոչուի : Այս գաւառը շատ մը գիւղեր ալ ունի, որոց մէջ անուանի են Մարադ, Արծաթի և Արածն կոչուած գիւղերը :

ՉՈՐՐՈՐԴ-ՀԱՅԳ

Հ. Չորրորդ-Հայքն Հայաստանի ո՞ր կողմը կլինայ :

Պ. Բարձր-Հայոց հարաւային կողմը, և արեւմուտքէն սահմանակից է Երկրորդ-Հայոց, արեւելքէն՝ Տուրուբերան նահանգին, և հարաւէն՝ Աղձնեաց :

Հ. Չորրորդ-Հայոց լեռներուն վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Այս նահանգին լեռներուն մէջ բիւրեղի հանքեր կան :

Հ. Չորրորդ-Հայք քանի՞ գաւառ ունի :

Պ. Ութը . 1. Խորձէն, 2. Հաչտեանք, 3. Պաղ-

հուսանի քարեր

Նատուն, 4. Բալահոյլիս, 5. Ծոփք, 6. Հանձիթ,

7. Դորէք, 8. Դէգիք :

Հ. Խորձէնի մէջ ո՞ր գիւղը կայ :

Պ. Մորմորանս գիւղը :

Հ. Հաչտեանից մէջ :

Պ. Մուշեղայ, Ոլորայ և Գիրեհ գիւղերը :

Հ. Պաղնատան մէջ :

Պ. Պաղին բերդը :

Հ. Ծոփքի՞ մէջ :

Պ. Ծոփք՝ Չորրորդ-Հայոց նահանգի ամենէն մեծ գաւառն է, և որոյ գլխաւոր քաղաքն է Մարտիրոսոսաց քաղաքը կամ Նփրկերտ. ասկէ զատ կան նաև Մամբրէ, Բնաբեղ, Կարկատակերտ և այլն քաղաքները :

ԱՂՁՆԻՔ

Հ. Աղձնեաց նահանգն ո՞ւր կլինայ :

Պ. Մեծ-Հայոց հարաւային-արեւմտեան կողմը, և հիւսիսէն սահմանակից է Չորրորդ-Հայոց, հարաւէն՝ Ասորւոց երկրին ու Միջագետաց : Բերքերն են երկաթ, նաւթ ու գլխոր :

Հ. Աղձնեաց նահանգը քանի՞ գաւառ կը բաժնուի :

Պ. Տասը . 1. Արզն, 2. Նփրկերտ, 3. Քեղ, 4. Կեթիկ, 5. Տատիկ, 6. Աղնուածոր, 7. Խերհեթք, 8. Գղեղ, 9. Սանոձոր կամ Սալնոյ ձոր, 10. Սատուն :

Հ. Աղձնեաց նահանգին գլխաւոր քաղաքը ո՞րն է :

Պ. Աղձնեաց նահանգին գլխաւոր քաղաքն է

Տիգրանակերտ , զոր Տիգրան Ա. շինած է . գիւ-
ղերուն մէջ ալ երեւելի է Բառաէջ աւանը :

Տ Ո Ւ Ր Ո Ւ Բ Ե Ր Ա Ն

Հ. Տուրուբերան նահանգն Հայաստանի ո՞ր
կողմը կիյնայ :

Պ. Տուրուբերան նահանգը Չորրորդ-Հայոց ա-
րեւելեան կողմը կիյնայ . բերքերն են գաղպէ ,
մեղր , մաշկամիրգ (հաւանականաբար շագա-
նակ) երկաթ և ճերմակ նաւթ :

Այս նահանգին մէջ է Բղնունեաց (վանայ)
ծովը :

Հ. Տուրուբերան նահանգը քանի՞ գաւառի կը
բաժնուի :

- Պ. Տասն և վեց . 1. Խոյթ , 2. Ապակունիք ,
- 3. Տարօն , 4. Աշմունիք , 5. Մարդաղի , 6. Դաս-
- նաւորք , 7. Տուարածատափ , 8. Դալառ , 9. Հարք ,
- 10. Վարաժնունիք , 11. Բղնունիք , 12. Երեւարք ,
- 13. Աղիովիտ , 14. Ապահունիք , 15. Կոր , 16. Խոռ-
- խոռունիք :

Հ. Տուրուբերան նահանգին մեծ գաւառը
ո՞րն է :

- Պ. Տարօն :
- Հ. Գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը որո՞նք են :
- Պ. Գլխաւոր քաղաքներն են Յալախատ , Վի-
- չապ , Մծուրք և Չիւնկերտ . իսկ գիւղերն են
- Հացեկք , Ծաղիկ , Կուառս , Գոմկունք , Մեղտի ,
- Խորնի և Կուառոս . նաև Մուշ և Մեղտի աւան-
- ներն ու Ողկան բերդը :

Հ. Աշմունիք գաւառի գլխաւոր քաղաքը ո՞րն է :

Պ. Երիզ քաղաքը :

Հ. Հարք գաւառին գլխաւոր քաղաքը ո՞րն է :

Պ. Մանաւազակերտ կամ Մանազկերտ քաղա-
քը :

Այս գաւառին մէջ է մեր Հայկ նահապետին
շինած առաջին գիւղն՝ Հայկաչէն , և Հերեան
գիւղը :

Հ. Բղնունեաց գաւառն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Վանայ ծովուն քովերը կիյնայ Բղնունեաց
գաւառը , և վանայ ծովն ալ այս գաւառին ան-
ուամբն յառաջագոյն Բղնունեաց ծով կը կոչուէր :

Հ. Աղիովիտ գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Առաջին Արտաւազդին (Տիգրան երկրոր-
դին որդւոյն) ^{առնեն} այս գաւառը թագաւորա-
կան ցեղի գաւառ եղաւ , որովհետև Արտաւազդ-
իր եղբայրներն ու քոյրերն հոս բնակեցուց :

Հ. Աղիովիտ գաւառին գլխաւոր քաղաքը ո՞րն
է :

Պ. Զարիչատ . հոս է նաև Արճէշ քաղաքը :

Հ. Ապահունեաց գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր
գիւղը կայ և հոն ի՞նչ պատահած է :

Պ. Այս գաւառին մէջ էր Դալարիս կամ Ածուղ
գիւղն՝ ուր Պարսիկք Տիրան Բ. թագաւորին աչ-
ուըներն հանեցին :

Մ Ո Վ Ի

Հ. Մոկք նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Աղճնեաց նահանգին արեւելեան կողմը , ո-

բու սահմանակից է Տաւրոս լեռանց մէկ մասը :
Բերքերն են մանրագոր ու կաքաւ :

2. Մոկաց նահանգը քանի՞ գաւառ կը բաժնուի :

Պ. Ինը . 1. Իշայր , 2. Միւս Իշայր , 3. Իշոց գաւառ , 4. Առուենից ձոր , 5. Միջայ , 6. Առանձնակ Մոկք , 7. Արքայից գաւառ , 8. Արգաստովիտ , 9. Զերմաձոր :

Կ Ո Ր Ճ Ա Յ Ք

2. Կորճէից նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Կորճէից նահանգը Մոկաց նահանգին արեւելեան կողմն է . հարաւէն՝ Ասորեստանի և հիւսիսէն՝ Պարսկահայոց սահմանակից է :

Այս նահանգին մէջն է Կորդուաց լեռանց չըղթայն , որ իր անունը Կորդուք գաւառէն առած է : Գլխաւոր բերքն է զառիկ :

2. Կորճէից նահանգը քանի՞ գաւառ կը բաժնուի :

Պ. Տասն և մէկ գաւառ . 1. Կորդուք , 2. Վերին Կորդրիք , 3. Միջին Կորդրիք , 4. Ներքին Կորդրիք , 5. Այտուանք , 6. Այդառք , 7. Մորթողանք , 8. Որսիրանք , 9. Կարաթունիք , 10. Ճահուկ , 11. Փոքր Այբակ :

2. Կորդուաց գաւառին բնակչացը վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Այս գաւառին բնակիչներն այնքան անուանի էին , որ ուրիշ պատմագիրները զանոնք իրրեւ ուրոյն թագաւորութիւն կը յիշատակեն :

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Հ Ա Յ Ք

2. Պարսկահայք նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Կորճէից արեւելեան-հիւսիսային կողմը , Ատրրպատական նահանգին քովը կիյնայ :

2. Պարսկահայք նահանգը քանի՞ գաւառ կը բաժնուի :

Պ. Ինը գաւառ կը բաժնուի , որք են 1. Այլի կամ Կուրիճան , 2. Մարի , 3. Թրաիի , 4. Աջուերս , 5. Ըսնայ , 6. Տամբերս , 7. Զարեհաւան , 8. Զարեւանդ , 9. Հեր :

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն

2. Վասպուրական նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Վասպուրական՝ որ Հայաստանի ամենէն մեծ նահանգն է , Պարսկահայոց հիւսիսային-արեւմուտեան և Այրարատ նահանգին հարաւային կողմը կիյնայ :

2. Քանի՞ գաւառ կը բաժնուի :

Պ. Երեսուն և վեց . 1. Ռշտունիք , 2. Տոսք , 3. Բադունիք , 4. Արճիշակովիտ , 5. Աղովիտ , 6. Կուղանովիտ , 7. Առբերանի , 8. Դաունի , 9. Բուժունիք , 10. Առնոյտան , 11. Անձեւացիք , 12. Ատրրպատունիք , 13. Երիթունիք , 14. Մարդաստան , 15. Արտաղ կամ Շաւարչան , 16. Ակէ , 17. Աղբակ մեծ , 18. Անձախաձոր , 19. Թոռնաւան , 20. Ճուաչ , 21. Ռոտկրճունիք , 22. Մեծնունիք , 23. Պալունիք , 24. Գուկան , 25. Աղանդուտ , 26. Պատապարունիք , 27. Արտաչէղեան , 28. Արտաւանեան , 29. Բաքան , 30. Գարիթեան , 31. Գաղ-

րիկեան , 32. Տանկրիայն , 33. վարաժնունիք , 34. Գողթն , 35. Նախճուան , 36. Մարանդ :

- Հ. Ո՛ւր կիյնայ Ռշտունեաց գաւառը :
- Պ. Բզնունեաց (վանայ) ծովուն քովերը :
- Զ. Որո՞նք են գլխաւոր քաղաքները :
- Պ. Մանակերտ , Ոստան և այլն :
- Հ. Այս գաւառին մէջ ի՞նչ պատմական շէնքեր կան :

Պ. Նարեկայ վանքը և Բզնունեաց ծովուն մէջ ալ Աղթամարայ վանքն , ուր կը նստի Աղթամարայ կաթողիկոսը :

Ընձաքեարս կոչուած լեռն ալ նոյն ծովուն քովերն է :

- Զ. Տոսք գաւառն ո՞ւր կիյնայ :
- Պ. Բզնունեաց ծովուն արեւելեան կողմը :
- Զ. Ո՞րն է գլխաւոր քաղաքը :
- Պ. Շամիրամակերտ՝ որ նաև վան ալ կը կոչուի : Ունի բազում գիւղեր , որպէս են Արտամէտ , Ահեւականից և այլն :

Այս գաւառին մէջ է նաև վարադայ լեռն ու համանուն վանքը , որ հայրենանուէր իրիմեանի վանահայրութեան օրով խիստ արդիւնաւոր և Ազգին օգտակար եղած է ընտիր աշակերտներ հասցնելով : իրիմեանի բաղմարդիւն Արծուի վասպուրականն ալ հոս հրատարակիլ սկսած է :

- Զ. Առբերանի գաւառին գլխաւոր քաղաքը ո՞րն է :
- Պ. Բերկրի քաղաքն և Առեստ անուն գիւղը :
- Զ. Արտաղ գաւառն ո՞ւր կիյնայ :
- Պ. Այրարատ լեռան արեւելեան-հարաւային

կողմերը : Գլխաւոր քաղաքն է Շաւարչան . իսկ գիւղերն են Աւարայր , Ներսեհապատ և Եղինդ :

- Զ. Գողթն գաւառն ո՞ւր կիյնայ :
- Պ. Երասխ գետին քովը . խիստ ընտիր գինի ունի և ժամանակաւ ազգային երգիչներ ու բանաստեղծներ շատ կային :

Այս գաւառին մէջն է ճուղայ կամ Զուղայ աւանն՝ որ հիմա Հին-Զուղայ կանուանի :

- Զ. Նախճուան գաւառն ո՞ւր կիյնայ :
- Պ. Երասխ գետին քովերը . գլխաւոր քաղաքը նոյնպէս Նախճուան կամ Նախիջեւան կը կոչուի :

Ս Ի Ի Ն Ի Ք

- Զ. Սիւնեաց նահանգն ո՞ւր կիյնայ :
- Պ. Այրարատ գաւառին արեւելեան կողմը , Երասխ գետին և Արցախ նահանգին մէջ , և շատ ամուր տեղեր ունի :

- Զ. Սիւնեաց նահանգը քանի՞ գաւառ ունի :
- Պ. Տասն և երկու , որք են 1. Երնջակ , 2. Ճահուկ , 3. վայոց ձոր , 4. Գեղարքունի , 5. Ոսաք , 6. Աղահէճք , 7. Ծողակ , 8. Հաբանդ , 9. Բաղք , 10. Զորք , 11. Արեւիք , և 12. Կուսական :

Զ. Գեղարքունեաց գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Այս գաւառին մէջ է Գեղամայ ծովն , որ Սեւան անունով կղզի մ'ալ ունի և Գեղ լեռը : Գլխաւոր տեղն է Գեղամի , զոր Գեղամ նահապետը շինեց , և յետոյ իր Գառնուկ կամ Գառնիկ անուն թոռան անունովը Գառնի կոչուեցաւ :

Հ. Երնջակ և Բաղք գաւառաց վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Երնջակ գաւառը համանուն բերդ մ'ունի . նոյնպէս Բաղք գաւառն ալ Բաղաբերդ անունով երեւելի բերդ մ'ունի :

Ա Ր Յ Ա Խ

Հ. Արցախ նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Միւնեաց նահանգին արեւելեան կողմը , և շատ անտառներ ունի :

Հ. Արցախ նահանգը քանի՞ գաւառ ունի :

Պ. Տասն և երկու , որք են 1. Միւս Հաբանդ , 2. Վայկունիք , 3. Բերդաձոր , 4. Մեծկուանք , 5. Մեծիրանք , 6. Հարճլանք , 7. Մուխանք , 8. Պիանք , 9. Պարճկանք , 10. Միսական Ոստան , 11. Քուստիփառնէս , և 12. կողմ :

Փ Ա Յ Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Հ. Փայտակարան նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Երասխ գետին քովը և արեւելքէն սահմանակից է Կասպից ծովուն և արեւմուտքէն՝ Ուտի նահանգին :

Այս նահանգին բերքերուն մէջ երեւելի է բամպակը , որ շատ աւատութեամբ կ'արտադրի . ունինաւ տեսակ մը ինքնիրեն բուսնող դարի ալ :

Հ. Փայտակարան նահանգը քանի՞ գաւառ ունի :

Պ. Տասն և երկու , որք են 1. Հրաքոտպերոժ , 2. Վարդանակերտ , 3. Եօթնփորակեան բաղինք , 4. Ռոտիբաղա , 5. Բաղանուտ , 6. Առասպիժան ,

7. Հանի , 8. Աթլի , 9. Բաղաւան , 10. Սպանդարանպերոժ , 11. Որմզդպերոժ , և 12. Ալեւան :

Այս նահանգին գլխաւոր քաղաքն է Փայտակարան :

Ո Ի Յ Ի

Հ. Ո՞ւր կիյնայ Ուտի նահանգը :

Պ. Արցախ նահանգին և Կուր գետին մէջ՝ Երասխայ արեւմտեան կողմը :

Հ. Ուտի նահանգը քանի՞ գաւառ կը բաժնուի :

Պ. Եօթը . 1. Առանուտ , 2. Տուի , 3. Ռոտպահեան , 4. Աղուէ , 5. Տուչքատակ , 6. Գարդման , և 7. Ուտի առանձնակ :

Հ. Ուտի առանձնակ գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր քաղաքը կայ :

Պ. Պարտաւ անուն երեւելի քաղաքն ու Խաղխաղ և այլն :

Գ Ո Ի Գ Ա Ր Ք

Հ. Գուգարք նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Ուտի նահանգին արեւմտեան կողմը . հարաւէն սահմանակից է Այրարատ նահանգին և հիւսիսէն Վրաստանին :

Հ. Գուգարայ նահանգը քանի՞ գաւառ ունի :

Պ. Ինը . 1. Չորափոր , 2. Ծորափոր , 3. կողբափոր , 4. Տաշիր , 5. Թուեղք , 6. Կանգարք , 7. Արտահան , 8. Չաւախք , և 9. կղարջք :

Հ. Չորափոր գաւառին մէջ ո՞ր անուանի գիւղը կայ :

Պ. Արքունաշէն գիւղն ու կայեան բերդը :

Հ. Տաշիր գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր քաղաքները կան :

Պ. Շամշողդէ և Լոռի քաղաքներն ու Բզնու-նիք և Օձուն գիւղերը :

Հ. Կանգարք գաւառին մէջ յիշատակութեան արժանի ի՞նչ կայ :

Պ. Լեառն մթին կոչուած լեռը :

Յ Ա Յ Գ

Հ. Տայք նահանգն ո՞ւր կիյնայ :

Պ. Արեւելքէն Գուգարք նահանգին, հարաւէն՝ Այրարատայ և հիւսիսէն՝ Կողքիսի սահմանակից է. շատ բերդեր և ամրոցներ և պատուական մրգեղէն ունի :

Հ. Տայք նահանգը քանի՞ գաւառ ունի :

Պ. Տայք նահանգն ինը գաւառ ունի, որք են 1. Կող, 2. Բերդացփոր, 3. Պարտիզացփոր, 4. Ճակք, 5. Բուխա, 6. Ոքաղէ, 7. Ազորդ, 8. Կափոր, և 9. Ասեացփոր :

Հ. Տայք նահանգին գլխաւոր տեղերը որո՞նք են :

Պ. Հաւաճիչ, Մկնայառինջ, Արահեղ, Չենակըս և Որջնահաղ գիւղերն ու Երախանի բերդը :

Ա Յ Ր Ա Ր Ա Յ

Հ. Այրարատ նահանգին սահմաններն որո՞նք են :

Պ. Այրարատ նահանգը՝ որ Հայ թագաւորաց սեպհական երկիրն էր, արեւելքէն սահմանակից է Սիւնեաց ու վասպուրական նահանգներուն,

արեւմուտքէն՝ Բարձր-Հայոց, հարաւէն՝ Տուրուբերանին ու վասպուրականին և հիւսիսէն Տայոց և Գուգարաց :

Հ. Որո՞նք են այս նահանգին գլխաւոր լեռներն ու գետերը :

Պ. Գետերն են Երասխ ու Քասախ. Գայլոտայ ծովակ անունով պզտի լիճ մ'ալ ունի. իսկ գլխաւոր լեռներն են Այրարատ՝ (Մասիս) որոյ անունով կը կոչուի նաև բոլոր նահանգը, Արաքած, Նպատ, Սուկաւէտ և այլն : Բերքերուն մէջ երեւելի է Որդան ըսուած կարմիր ներկը՝ որ կարմիր որդ մ'է. ասկից զտո՝ զանազան անասուններ, թռչուններ, պտուղներ և հանքեր ունի :

Այս նահանգին մէջ է մեր ազգային Էջմիածնայ եկեղեցին և վանքը, ուր կը նստի ամենայն Հայոց Ս. Կաթողիկոսը :

Հ. Այրարատ նահանգը քանի՞ գաւառ ունի :

Պ. Քսան գաւառ ունի, որք են, 1. Բասեն, 2. Գարեղեանք, 3. Արեղեանք, 4. Վահեւունիք, 5. Արշարունիք, 6. Բաղրեւանդ, 7. Ծաղկոտն, 8. Շիրակ, 9. Վանանդ, 10. Արադածոտն, 11. Ճակատք, 12. Մասեացոտն, 13. Կողովիտ, 14. Աշոցք, 15. Նիդ, 16. Կոտայք, 17. Մաղաղ, 18. Վարաժնունիք, 19. Ոստան, և 20. Գուին :

Հ. Բասեն գաւառին մէջ ո՞ր գիւղերը կան :

Պ. Վաղարշաւան, Որդորու, Ոսխայ, Ալվար, Դու, Բողբերդ, Աւկամի և Գոմնաձոր և այլն :

Հ. Արշարունեայ գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը կան :

13857-58
33202

Պ. Երուանդաշատ, Բագարան և Երուանդակերտ քաղաքներն ու Արտագերս և Կապոյտ բերդերն ու Շիրմաց գիւղը և Կաղզուան, հոս է նաեւ Մննդոց կոչուած անտառն և Երուանդաւան կամ Մարաց մարդ գաշտը, որուն վրայ պատմութեանս կարգին մէջ պիտի խօսինք:

Հ. Բագրեւանդայ գաւառին մէջ ի՞նչ նշանաւոր տեղեր կան:

Պ. Բագրեւանդ՝ որ Բասեն և Արշարունեաց գաւառներուն մէջ է, ունի Նպատ լեռը: Քաղաքներն են Զարեհաւան և Վաղարշակերտ. իսկ գիւղերն ու աւաններն են՝ Բագաւան կամ Դիցաւան, Բլուր՝ ուր Ս. Սահակ վախճանեցաւ, Եղեգեակ, Չիրաւ, Բերդկունք, Խու, Արծեակ և այլն:

Հ. Ծաղկոտն գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Ծաղկոտն գաւառին մէջ է Շահապիվան լեռը, որ Հայոց զօրաց բանակատեղին էր:

Այս լեռան վրայ Վարչակիի ջերմուկք անուանով ջերմուկ մը կայ:

Հ. Շիրակ գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Շիրակ բարեբեր գաւառ մ'է, որոյ գլխաւոր քաղաքն է Անի. իսկ գիւղերն են Երազգաւորք, Որմտանի, Արգինայ և այլն:

Հ. Վանանդ գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Վանանդ գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Կարս, ուր քրիստոնէութեան տասներորդ գա-

րուն պզտի թագաւորութիւն մ'սկսաւ և կոչուեցաւ թագաւորութիւն Կարուց: Վանանդ գաւառի միւս քաղաքներն ու գիւղերն են Զարիշատ քաղաք և Իջեւանից, Ոգմու և Դրապաշտ գիւղ և այլն:

Հ. Արագածոտն գաւառին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Արագած լեռան քովերն ըլլալուն համար այս գաւառն ալ նոյն լեռան անունովն Արագածոտն կոչուեցաւ, որոյ գիւղերն ու աւաններն են Աղցք և Կուաշ աւան և Օշական, Թալին, Վրժան, Եղիվարդ և այլն գիւղերը:

Հ. Ճակատք գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր գիւղը կայ:

Պ. Այս գաւառին գլխաւոր գիւղն է Կողբ:

Հ. Մասեացոտն գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր գիւղը կայ:

Պ. Այս գաւառին մէջ որ Արարատ լեռան քովերն է, Ակոռի գիւղը կայ:

Հ. Կողովիտ գաւառն ո՞ր կէնայ:

Պ. Մասեացոտն ու Ծաղկոտն գաւառներուն սահմանակից է: Գլխաւոր տեղերն են Դարին կամ Դարեւնից բերդ, Արծափ գիւղ և այլն:

Այս գաւառին մէջ շինուեցաւ Արշակաւանը, որուն պատմութիւնը տես պատմութեանս ընթացքին մէջ:

Հ. Նիդ գաւառին գլխաւոր տեղուանքը ո՞րո՞նք են:

Պ. Բջնի քաղաքն ու Փառաժնակերտ գիւղը:

Հ. Կոտայք գաւառին գլխաւոր տեղերը որո՞նք են :

Պ. Կոտայք գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Երեւան . իսկ գիւղերն են Այլաբերդից , Ուլայից , Չաղ և այլն :

Հ. Մաղաղ գաւառին գլխաւոր տեղերը որո՞նք են :

Պ. Բերդկունք կամ Գիւղ Բերդկաց և Կակաղոյ գիւղերը :

Հ. Գուին գաւառին մէջ ո՞ր գլխաւոր տեղերը կան :

Պ. Գուին և Մարակերտ քաղաքները :

Այս գաւառին մէջ է Շարուրայ դաշտն ու խոտրով երկրորդին սնկած երկու անտառներն , որք խոտրովակերտ և Տաճար Մայրի կանուանէին :

Հ. Այրարատ գաւառին գլխաւոր քաղաքները որո՞նք են :

Պ. Վաղարշապատ , Արտաշատ և Արմաւիր քաղաքները . այս վերջինը թագաւորանիստ մայրաքաղաք էր . իսկ գլխաւոր գիւղերն են Ընջին կամ Արդեանս , Արած ու Որկովի :

Հ. Արտաշատ քաղաքին մօտ յիշատակութեան արժանի ի՞նչ շէնքեր կային :

Պ. Անահտայ Երազամայն կամ Երազացոյց կոչուած մեհեանը :

Հ. Ներկայ պատմութեանս մէջ յիշուած քաղաքներէն ու գիւղերէն զատ ուրիշ քաղաքներ և գիւղեր չկային Հայաստանի մէջ :

Պ. Ասոնցմէ զատ շատ մը քաղաքներ և գիւ-

ղեր ալ կային հարկաւ , բայց անուննին պատմութեանց մէջ յիշատակուած չըլլալուն համար մեզի անծանօթ մնացած են . իսկ այն անունները՝ զորս յիշատակեցինք պատմութեանս մէջ , Մովսէս Խորենացիին աշխարհագրութենէն և ուրիշ հաւատարիմ պատմագիրներէ առնուած են : Նոյնպէս պէտք է իմանալ նաև բերքերուն և կենդանեաց համար , յորոց ոմանք այսօր զանազան դժբաղդ պատճառներով պակասած են և աւելցածներ ալ կան :

ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Ո՞րպիսի է Հայաստանի գերքն ու կլիման :

Պ. Որովհետև Հայաստանի մակերեւոյթը միակերպ չէ, և ըստ որում Հայաստան աշխարհի մէջ կան այնպիսի տեղեր որ բարձր են, և կանալ՝ որ ցած, և թէ երկիրն արդէն լեռնային է, այս պատճառաւ ալ Հայաստանի բերքերը և կլիման զանազան տեղեր իրարմէ տարբեր են, թէև Հայաստանը բարեխառն գօտիին ներքև կլիմայ :

Հ. Այս պատճառէն ի՞նչ արդիւնք յառաջ եկած է :

Պ. Սա արդիւնքն յառաջ եկած է որ Հայաստանի շատ կողմերը կան այնպիսի կենդանիներ և տունկեր՝ որք այրեցած գօտիին կը պատկանին, կան՝ որ բարեխառն գօտիին կը վերաբերին և կան ալ՝ որ սառուցեալ գօտիին կը պատկանին :

Հ. Հայաստանի կլիմային զանազանութիւնը երկրին բնակչացը վրայ ի՞նչ ներգործութիւն ըրած է :

Պ. Հայաստանի կլիմային զանազան տեղեր ունեցած զանազանութիւնը երկրին բնակչացը վրայ զանազան ներգործութիւն ըրած է, ինչպէս ըրած է տնկոց և կենդանեաց վրայ. զոր օրինակ՝ Մոկաց աշխարհի բնութիւնն ու երկիրն քը աստղաբաշխութեամբ և ուրիշ գիտութիւններով պարապելու ներգործութիւնն ըրած էին ժողովրդեան վրայ :

Հ. Գողթն գաւառի կլիման ի՞նչ ներգործութիւն ըրած է :

Պ. Գողթն գաւառի կլիման և գինին բնակչաց վրայ բանաստեղծութեան ոգի յառաջ բերած էր, որ մեր քաջ նախնեաց գործքերը կերգէին իրենց անմահ քնարաւր :

Հ. Սիւնեաց, Գուգարաց և Արցախու նահանգաց կլիման ի՞նչ ներգործութիւն ըրած է :

Պ. Յիշեալ նահանգաց կլիման ներշնչած է այն կողմերու Հայոց սրտին մէջ պատերազմական այն ազատ հոգին, որով պատրաստ էին միշտ հայրենեաց ազատութեանն համար իրենց արիւնը թափելու :

Հ. Հայաստանի մէջ ի՞նչ տեսակ բերքեր կան :

Պ. Տեղւոյն և կլիմային յարմար բերքեր, ինչպէս են ցորեն, հաճար, գարի, վուշ, բամպակ, թուղ, սերկեւիլ, նուռ, պիստակ, շագանակ, նուշ, վարունգ, գլխոր, մեղր, ձիթենի, յասմիկ, մուրտ ծառը, տօսախ ծառը, լօշտակ բոյսը եւ այլն : Ընտիր էր նաեւ Հայաստանի գինին, մանաւանդ Գողթն գաւառինը և Ուտի ու Այրարատ նահանգներունը : Խիստ ընտիր էր նաեւ Հայաստանի ծիրանը, որ Եւրոպացիք Հայաստանէն Եւրոպա ալ տարին :

Հ. Ասոնցմէ զատ ուրիշ ի՞նչ տեսակ բերքեր կային :

Պ. Զանազան տեսակ խնկեղէններ, ինչպէս են՝ քարախունկ և պողատունկ. երեւելի էր նոյնպէս գաղբէն, որ մանանայի պէս քաղցր է և կը դանուի հիմա մէկ քանի ծառոց տերեւներուն վրայ. գաղբէն կարնոյ և Սասունի մէջտեղի երկիրներուն մէջ կայ :

Հայաստանի մէջ կային նաեւ բնական անտառներ, ինչպէս են Սիւնեաց և Գուգարաց աշխարհի անտառները. ասոնցմէ զատ կային նաեւ արուեստական անտառներ, զորս մեր Հայոց թագաւորները տնկել տուած էին :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒԱԾ ԿԵՆ ԴԱՆԻՆԵՐԸ

Հ. Հայաստանի մէջ ի՞նչ տեսակ կենդանիներ կային :

Պ. Եղջերու, վարազ, վայրի այծ, ցիւ (վայրի էջ) հասարակ էջ, ջորի :

Խիստ ընտիր էր նաև Հայաստանի ձին թէ գեղեցկութեան և թէ ուժեղութեան կողմանէ, մասնաւոր նժոյգ ըսուած տեսակը, որ աւելի խնուսի կողմերը կը գտնուի, որ ժամանակաւ ըստ մեծի մասին Հայոց թագաւորներն ու իշխանները կը գործածէին :

Կենդանեաց և բերքի մասին մէջ յիշատակութեան արժանի են Որդան-կարմիր կոչուած մանր ճճին, որ աւելի Արարատ նահանգին մէջ կը գտնուի. ձկանց մէջ ալ անուանի են կարմրախայտը, տառեխը և գեղարքունին :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱԶԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐԸ

Հ. Հայաստանի մէջ ի՞նչ տեսակ գազաններ կան :

Պ. Առիւծ, ինձ, վագր, ընձուղա, գայլ և ըն :

Հ. Ի՞նչ տեսակ թռչուններ կան :

Պ. Ագռաւ, կաքաւ, սաղ, բաղ, փոր կամ կարապ և ուրիշ զանազան թռչուններ՝ մանաւանդ Արարատայ, Բարձր-Հայոց և Չորրորդ-Հայոց մէջ :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

Հ. Հայաստանի մէջ ի՞նչ տեսակ հանքեր կային :

Պ. Հայաստանի մէջ շատ տեսակ հանքեր կան, որ անգործ թողուած են, ինչպէս են Մանանաղի, Դարանաղի, Տուրուբերան և Աղիովիտ գաւառաց հանքերը. ունինաև շատ մը աղի հանքեր, որ աւելի կը գտնուի Բագրեւանդայ գաւառին մէջ և այս գաւառին կողք գիւղը : Աղձնեաց և Տուրուբերան գաւառաց մէջ կը գտնուին երկաթի, պղնձի, կապարի և ուրիշ տեսակ հանքեր. Բարձր-Հայոց, Սպերի, և Չորրորդ-Հայոց մէջ արծաթի և Արարատայ զանազան կողմերն՝ ինչպէս Աղձնեաց Արղն գաւառը՝ աղի հանքեր :

Հ. Հայաստանի մէջ ի՞նչ տեսակ ազնիւ քարի հանքեր կային :

Պ. Բիւրեղ կամ սառնատեսակ, եղնգաքար

կամ սարդիօն , շափիւղ , զմրուխտ , ակատ , սեւ սաթ , մարմարիօն , որ մինչև այսօր ալ կան . իսկ հասարակ կիճեր , ինչպէս նաև զանազան գոյն-զգոյն հրաբուղիս քարեր խիստ շատ կան :

Շամիրամ՝ Ասորեստանեայց թագուհին Հա-յաստանի ժայռերէն քար մը կտրել տուած է , որոյ երկայնութիւնն 130 և լայնութիւնը 25 ոտք էր :

Հ Ա Յ - Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

~~~~~

Ը Ն Փ Հ Շ Ն Ո Ր Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Հ. Ի՞նչ կը սորուեցնէ Հայ-ազգային պատմու-թիւնը :

Պ. Հայ-ազգային պատմութիւնը կը սորուե-ցընէ մեր ազգին ծագումը , կազմաւորութիւնը , ծագման թուականը , Հայրենիքը , Հայրենեաց սահմանները , երկրին դիրքը , օդը , կլիման , տարածութիւնը , բերքը , վաճառականութիւնը , արհեստները , մշակութիւնը , ժողովրդեան վարքը , բարքը , բնաւորութիւնը , նկարագիրը , ազգային սովորութիւնները , առտնին կեանքը , կրօնքը , բարոյականը , ծեսերը , արարողութիւնները , նախապաշարումները , Ֆիզիգական և բարոյական առաւելութիւններն ու պակասութիւնները , վարչական եղանակը , օրէնքները , կարգերն ու կանոնները , արտաքին յարաբերութիւնները , քաղաքականութիւնը , պատերազմներն և նոցա պատճառն ու արդիւնքը , ազգային հարստութեանց ծագումն ու անկումը և նոցա պատճառները և վերջապէս այն ամենը՝ որ մեր ազգային կեանքին կը պատկանին :

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ե Ա Ն Հ Ո Գ Ի Ն

Հ. Ընդհանրապէս առնելով ինչ է պատմութեան հոգին :

Պ. Պատճառ և արդիւնք , ուստի և իրաւամբ կրնանք կոչել պատմութեան իմաստասիրութիւնը , առանց որոյ պատմութիւնը չոր ու ցամաք և տաղտկալի է (1) :

(1) Այս մասին վրայ յատկապէս կը հրաւիրենք մեր ազգային վարժարանաց մեծարգոյ հոգաբարձուաց , տեսչաց և դասատուաց խորին ուշադրութիւնը . վասն զի առանց լաւ ուսանելու ազգային բովանդակ կեանքը , չէ կարելի Ազգին իրական պէտքերը գիտնալ և բուն ազգային դաստիարակութեան ուղղութիւն մը գծել , որ միակ շարժառիթն է ազգային ապագայ վերածնութեան :

Բ Ա Ժ Ա Ն Մ ՈՒ Ն Բ

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Հ Ա Ր Ս Տ ՈՒ Թ Ե Ա Ն Ց

Հ. Հայ-ազգային պատմութիւնը քանի՞ դըլիսաւոր մասերու կը բաժնուի :

Պ. Չորս՝ Հայկազանց հարստութիւն , Արշակունեաց , Բագրատունեաց և Ռուբինեանց :

Հ. Ե՞րբ կ'սկսի Հայկազանց հարստութիւնը և ո՞րքան ատեն կը տեւէ :

Պ. Հայկազանց հարստութիւնը կսկսի Քրիստոսէ 2350 տարի յառաջ որ կը տեւէ 1800 տարի , և Աղեքսանդր մեծի Հայաստանի տիրելովը կը դադրի՝ Քրիստոսի յաշխարհ դալէն 330 տարի յառաջ :

Սոյն հարստութեան կործանումէն մինչև 180 տարի Հայաստան անիշխանական վիճակի մէջ մերթ Մակեդոնացւոց և մերթ Սելեւկիացւոց իշխանութեան ներքև կը մնայ :

Հ. Ե՞րբ կ'սկսի Արշակունեաց հարստութիւնը :

Պ. Քրիստոսէ 150 տարի յառաջ և 583 տարի դիմանալէ ետք՝ կը վերջանայ Քրիստոսէ 452 տարի ետքը :

Սոյն երկրորդ հարստութեան դադրելէն ետև՝ Հայաստան 452 տարի անիշխանութեան մէջ մնայ և մերթ Պարսիկ , մերթ Հայ և մերթ Արաբացի կուսակալներու և ոստիկաններու ձեռօք կառավարուեցաւ :

Հ. Ե՞րբ կ'սկսի Բագրատունեաց հարստութիւնը :

Պ. Քրիստոսէ 885 տարի ետքը և 160 տարի տեւելէ ետե՛ կը վերջանայ Քրիստոսէ 1045 տարի ետքը :

Սոյն հարստութեան կործանումէն ետե՛ Հայաստան դարձեալ անիշխանութեան մատնուեցաւ , և Յունաց , Պարսից և Հագարացւոց արշաւանաց ասպարէզ եղաւ :

Հ. Ե՞րբ կ'սկսի Ռուբինեանց հարստութիւնը :

Պ. Քրիստոսէ 1080 տարի ետքը՝ կիլիկիոյ մէջ , և 296 տարի տեւելէ ետք՝ կործանեցաւ Քրիստոսի 1375 թուականին , որմէ մինչև հիմա Հայաստան անիշխանութեան վիճակի մէջ է և երեք տէրութեանց՝ Ռուսի , Պարսից և Տաճկաց միջև բաժնուած :

Հ Ա Յ Ա Ա Ջ Ա Ն Ց Հ Ա Ր Ս Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ս Տ Ո Ր Ա Ր Ա Փ Ա Ն Ա Ի Մ Ը

Հ. Հայկազանց հարստութիւնը քանի՞ գլխաւոր ժամանակներու կը բաժնուի :

Պ. երեք . առաջին , Տանուտիրական նահապետութիւն՝ Հայկէն մինչև Արամ . երկրորդ՝ Զինուորական նահապետութիւն կամ կիսարքայք Արամէն մինչև Պարոյր , և երրորդ թագաւորութիւն՝ Պարոյրէն մինչև վահէ , որոյ օրովը վերջացաւ Հայկազանց հարստութիւնը Քրիստոսէ 330 տարի յառաջ :

Հ Ա Յ Ա Ա Ջ Ա Ն Ց

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Ս Ն Ա

Տ Ա Ն Ո Ւ Տ Ի Ր Ա Մ Ա Ն Ն Ա Ա Ջ Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

(Հայկ , իւր գործքերը , մահը եւ իւր յաջորդները) :
Նախ քան զՔրիստոս 2550 տարի :

Հ. Ի՞նչպէս եղաւ Հայ ազգին ծագումը :

Պ. Զրհեղեղէն ետեւ մարգիկ երբ Ասորեստանի կողմը գաղթեցին , ուրիշ ջրհեղեղէ աղատ մընալու ամբարտաւան խորհրդով ուղեցին հոն մինչեւ ամպերն համնող աշտարակ մը կառուցանել , որու շինութեանը ձեռնարկեցին , բայց յանկարծ լեզուները խառնակելով՝ ձեռնարկնին 'ի գլուխ չեղաւ :

Այս միջոցին իրենց գլխաւորը՝ Բել (Նոյ նահապետին թոռան Գամ որդւոյն թոռան որդին) երկրորդ ամբարտաւան խորհուրդ մը յղացաւ :

Հ. Ի՞նչ էր այդ խորհուրդը :

Պ. Ուղեց բոլոր մարդոց վրայ միահեծան և բացարձակ տէր ըլլալ և Աստուծոյ պէս պաշտուիլ ամենէն . ուստի և աշտարակին շինութեան տեղը՝ որ Սենաարայ դաշտին մէջ էր , պատերազմի դաշտի փոխուեցաւ . վասն զի զանազան կուսակցութեանց բաժնուեցան և բահն ու բրիչը՝ զորս աշ-

տարակիւն շինութեանն համար կը գործածէին , զէնքի փոխուեցան , և բել ամենէն զօրաւորը գտնուելով՝ յաղթեց շատերուն և զինք թագաւոր հրատարակեց :

Հ. Գործն ասանկով կրցաւ վերջանալ :

Պ. Պատերազմողաց մէջ աղատասէրն Հայկ արի ու հաստաբաղուկ իշխանը՝ (որ Նոյ նահապետին Յարեթ որդւոյն թոռան որդին է), իր սակաւաթիւ կողմնակիցներովն երկար ատեն բելայ դէմ պատերազմելէ ետև՝ տեսնելով որ իր մարդոց նուազութեանը պատճառաւ դիմադրութիւնն այլ եւս չարունակելը վտանգաւոր է և նկատելով բելայ բռնաւորութիւնը՝ որում յառաջագոյն տեղեակ էր , չուզեց հնազանդիլ և իւր երեք հարիւրի չափ որդիքը , թոռունքը և ծառաններն առած գնաց հիւսիսային կողմերը , և հոն լերան մը մօտ դաշտի մը մէջ բնակեցաւ , ուր յառաջուց գտնուողներն ալ սիրով իրեն հընազանդեցան :

Հ. Հայկ ի՞նչ ըրաւ հոն :

Պ. Հոն գիւղ մը շինեց և իր կազմնս թոռանը (Արմենակայ որդին) յանձնեց և նոյն տեղերուն կողմնապահ կարգեց . իսկ ինքը (Հայկ) հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը գնաց , ուր լեռնադաշտի մը վրայ հաստատեց իր բնակութիւնը . լեռնադաշտն Հարք անուանեց . գիւղ մ'ալ շինեց , և իր անունովն Հայկաշէն կոչեց : Հոս գրտնուողներն ալ՝ որ սակաւաթիւ էին , սիրով հնազանդեցան :

Հ. Հայկայ այս ձեռնարկն ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ :

Պ. Բել՝ Հայկայ բաժնուիլն ու կազմած առանձին իշխանութիւնն իրեն նախատինք համարելով՝ ուզեց նախ քաղցրութեամբ հնազանդեցընել . ուստի իր որդւոցմէն մին քանի մը հողւով Հայկայ պատգամաւոր զրկելով՝ ըսաւ « ինչո՞ւ գնացեր ցուրտ ու սառած երկիրներ բնակեր ես , եկու քու ցուրտ հպարտութիւնդ մէկդի թո՞ղ և երկիրներուս մէջ ուղած տեղդ բնակէ » :

Հ. Բելայ այս պատգամն ի՞նչ ընդունելութիւն գտաւ :

Պ. Հայկ ցուրտ պատասխան մը տալով այս պատգամաւորներուն՝ ճանբու դրաւ :

Հ. Հայկայ ըրած մերժումն ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ :

Պ. Բել սաստիկ բարկացած հրաման տուաւ իր զօրաց որ պատերազմի պատրաստուին և շուտ մը Հայկայ վրայ քալեց :

Հ. Հայկ ի՞նչ նախզուշութիւն ձեռք առած էր :

Պ. Հայկ՝ որ քաջ տեղեակ էր բելայ գոռոզ բնաւորութեանը , առաջուց ամեն բան կարգադրեց , իր քիչ-ուր զօրքը կարգի դրաւ և իր մարդիկներովը Բզնունեաց կամ վանայ ծովուն քով բանակեցաւ և անոնց քիչ մը հանդիստ տալէ ետև՝ սոյն քաջալերիչ խօսքերն ըրաւ . « թշնամւոյն զօրացը հետ զարնուելու սկսեցնուս պէս , ջանացէ՛ք որ անոնց բռնաւոր իշխանին կեցած

կողմը բնույն զօրութեամբ զարնենք, և կամ քաջութեամբ մեռնինք և միայն մեր ինչքն ու ստացուածքն անոր թողունք, և կամ զարնենք զայն ու սպաննենք, զօրքը ցրուենք, և յաղթութեան փառքն ստանանք» :

Հ. Բեւ ի՞նչպէս պատրաստուած էր :

Պ. Բեւ գլուխն ամուր երկաթէ սաղաւարտ, կուրծքն ու կոնակը կարծր պղնձէ տախտակներ, թեւերն ու ոտուըներն անգծելի զրահով պատած, մէկ ձեռքն ահագին վահան մը բռնած և միւս ձեռքն ալ մեծ նիզակ մը, իր բանակին առջեւն անցած՝ լեռնէն վար կ'իջնար :

Հ. Հայկ ի՞նչ ըրաւ, երբ Բելայ գալը տեսաւ :

Պ. Զօրքն անմիջապէս եռանկիւնի ձեւով իր երկու կողմը շարեց. աջ կողմն իր Արմենակ, խոռ ու Մանաւազ որդիքը կեցուց, իսկ կաղմոսն և իր որդւոց քաջերէն երկու հոգի ալ ձախ կողմը դրաւ, որոնք ճարտար սուր շարժող և քաջ ու կորովի աղեղնաւոր էին, և ահա Հայկ այսպէս կազմ ու պատրաստ կեցաւ :

Հ. Բեւ ի՞նչ շարժում ըրաւ :

Պ. Բեւ՝ որ հաստատապէս միտքը դրած էր թէ Հայկ չկրնար դիմադրել, և թէ իր զօրաց ահագին բազմութիւնը տեսածին պէս պիտի հընազանդի իրեն, ուստի իր զօրքը լերան վրայ թողուց և անոնց քաջերէն գունդ մը զօրք առած սկսաւ դէպ ՚ի յառաջ գալ Հայկայ բանակը դիտելու :

Հ. Հայկ ի՞նչ ըրաւ այս միջոցիս :

Պ. Հայկ՝ որ պարագայէ օգուտ քաղել խիստ լաւ գիտէր, շուտ մ'իր զօրաց պատերազմի նշան տուաւ. սաստիկ զօրութեամբ յարձակեցաւ թըշնամուոյն վրայ և թշնամուոյն հսկաներէն շատեր դետինը բռուեցան :

Հ. Ի՞նչ վճռական արդիւնք ունեցաւ այս անակնկալ յարձակումը :

Պ. Բեւ այս անակնկալ դիպուածէն շփոթած ու այլայլած՝ թէև քիչ մը ժամանակ ջանաց ինքզինք պաշտպանել, բայց տեսնելով որ վտանգն իրեն կ'սպառնայ, սկսաւ փախուստ տալ և երթալ դէպ իր բանակը, որպէս զի իր ամբողջ զօրութիւնն առած գայ Հայկայ հետ պատերազմելու. Հայկ նորա միտքն իմանալով՝ յառաջ խոյացաւ, լարեց իր լայնալիճ աղեղը և այնպիսի բուռն ու ժգնութեամբ մը նետեց, որ նետը սլացաւ գընաց Բելայ կուրծքի պղնձէ տախտակը ծակեց և կռնկէն դուրս ելաւ, որով շնչասպառ դետինը փռուեցաւ : Բելայ անհամար զօրքը ցիր ու ցան փախան և պատերազմի դաշտն հարուստ աւարով Հայոց մնաց :

Հ. Հայկ իր թշնամուոյն յաղթելէն ետև ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Պատերազմին տեղը քաղաք մը շինեց և անունն Հայք դրաւ, որմէ նոյն գաւառին անունն ալ Հայոց ձոր ըսուեցաւ. Բելայ մեռած տեղը Գերեզման անուանեց (ասկէ մնացած է գերեզման բառը), և հրաման ըրաւ որ Բելայ մարմինը զմուսելով տանին Հարք գաւառը բարձր տեղ մը

Թաղեն՝ յանմահ յիշատակ իր փառաւոր յաղթութեանն և ՚ի խրատ ու զգուշութիւն ապագայից, որք տեսնեն ամբարտաւան մարդուն վիճակը :

Հ. Ի՞նչ եղաւ Հայկայ յաղթութեան հետեւանքը :

Պ. Հայկայ յաղթութեան սքանչելի հետեւանքն այն եղաւ որ Հայ-ազգին ծագումն ու Հայկազանց հարստութիւնն սկսաւ այսպիսի փառաւոր և յաջող կերպիւ :

Հ. Հայկ ի՞նչպէս վարեց իւր իշխանութիւնը :

Պ. Հայկ հայրաբար կառավարեց իր ազգը շատ տարիներ, շինութեամբք զարգարեց երկիրը և ժամանակին յարմար կարգադրութիւններ ըրաւ ու օրէնքներ հաստատեց :

Հ. Մեր ազգն ո՞ւսակից Հայ կը կոչուի :

Պ. Հայկ նահապետին անուամբը, ինչպէս նաեւ Հայոց երկիրն ալ Հայաստան :

Հ. Ի՞նչպէս մարդ էր Հայկ և ի՞նչ գեղեցիկ առաւելութիւններ ունէր :

Պ. Հաստաբազուկ, քաջարի ու երկայնահասակ մէկն էր, բնութեամբ ազատասէր և մտօք իմաստուն և արդարակորով :

Հ. Հայկայ ազատասիրութիւնն ինչէ՞ն յայտնի է :

Պ. Հայկայ ազատասիրութիւնն անկէ յայտնի է որ նախ Ասորեստանի մէջ Բելայ բռնութեանը դէմ պատերազմեցաւ, երկրորդ՝ երբ տեսաւ թէ նորա զօրաց բազմութեանն յաղթել անկարելի է,

փոխանակ անձնատուր լինելու՝ հեռացաւ գնացազատ երկիր մը, և երրորդ՝ Բելայ խորխտ պատգամին ու սպառնալեացն առջև փոխանակ վատաբար խոնարհելու՝ արիաբար դէմ կեցաւ, և մինչև իսկ իր քիչ-որ զօրքերովը պատերազմելու քաջութիւնն ունեցաւ, որ հաստատուն սկզբան և առողջ բարոյականի տէր անձանց յատուկ է :

Հ. Հայկայ իմաստութիւնն ինչէ՞ն յայտնի է :

Պ. Հայկայ իմաստութիւնն անկէ յայտնի է որ երբ Բել քիչ-որ զօրքով իր բանակը դիտելու եկաւ, առիթը չփախցնելով՝ պարագայէն օգուտ քաղեց, որով ինքզինք ու իրենները վտանգի ենթարկելէ ազատելով՝ հասաւ իր բուն նպատակին :

Հ. Հայկայ արդարասիրութիւնն ինչէ՞ն յայտնի է :

Պ. Հայկայ արդարասիրութիւնն անկէ յայտնի է որ իր թշնամոյն յաղթելէ և իր նպատակին հասնելէ ետև՝ չգնաց թշնամոյն երկրին ու ժողովրդոցը տիրելու, այլ զանոնք իրենց վիճակին մէջ ազատ թողուց, որ անշուշտ քաղաքակրթութեան արժանի մեծ գործ մ'է, որոյ օրինակը դուն ուրեք կը տեսնուի պատմութեան մէջ :

Հ. Այսպիսի բնտիր նախահօր մը սերունդն ինչպէս պէտք է արժանի յաջորդ ըլլայ նորա անուանը :

Պ. Այսպիսի բնտիր նախահօր մը սերունդը պէտք է ըստ ամենայնի արժանի լինի իր քաջարի, ազատասէր, իմաստուն և արդարակորով

նախահօրը , որ փառք ու պարծանքը եղած է
իր Ազգին ու Հայրենեացը :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

(Արմենակէն մինչեւ Հարմա) :

Նախ քան զՔրիստոս 2000—1550 տարի :

Հ. Հայկայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր անդրանիկ որդին Արմենակ :

Հ. Ի՞նչ ըրաւ Արմենակ :

Պ. Իր խոռ և Մանաւաղ որդիքն ու Մանաւաղին Բաղ որդին Հարք գաւառը թողուց և ինք իր մարդոցմովը արեւելեան—հիւսիսային կողմերը գնաց , և լեռներով շրջապատեալ դաշտի մը մէջ շատ շէնքեր շինեց , և նոյն լեռանց ամենէն մեծն իր անունովը Արագած անուանեց , իսկ իր շինուածոց տեղին անունը Ոսն—Արագածու դրաւ :

Հ. Արմենակ ի՞նչպէս կառավարեց իւր ազգը :

Պ. Արմենակ իր ազգը շատ տարիներ խաղաղութեամբ կառավարելէ և երկիրը շինութիւններով զարդարելէ ետե՛ մեռաւ :

Հ. Արմենակայ խոռ , Մանաւաղ եղբարց և Բաղի սերունդն ի՞նչ կոչուեցաւ :

Պ. Ասոնցմէ յառաջ եկան խոռխոռունեանց , Մանաւաղեանց , Բզնունեանց , ու Որդունեանց նախարարութիւնները :

Հ. Արմենակայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արմենակայ յաջորդեց իր Արմայիս անդրանիկ որդին :

Հ. Արմայիս ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Արմայիս իր հօրը դացած տեղերը բնակելով մեծ գետի մը քով քաղաք մը շինեց , զոր իր անուամբն Արմաւիր կոչեց . նոյն գետին անունն ալ իր Արաստ թոռան անունովն Երասխ անուանեց . իսկ իր Շարայ որդին՝ որ խիստ շատակեր էր և շատ ալ որդիներ ունէր , նոյն տեղերուն մօտ բերրի դաշտ մը խաւրեց : Սոյն գաւառը Շարայի անունովը Շիրակ կոչուեցաւ :

Հ. Շարայի շատակերութեանը վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Շարայի շատակերութիւնն Հայոց մէջ առած դարձած էր , այնպէս որ շատակերներու համար կ'ըսուէր « թէ քո Շարայի որկորն է մեր Շիրակայ ամբարքն չեն » :

Հ. Արմայիսի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արմայիս շատ տարիներ ազգը կառավարելէ ետե՛ մեռաւ , և իրեն յաջորդեց իր որդին Ամասիա :

Հ. Ամասիա ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Ամասիա՛ որ երեք որդի ունէր , փառոխ , Գեղամ և Յոլակ , երբոր ասոնք չափահաս եղան , իր հետն առած հարաւային կողմերը գնաց , և բարձր լեռան մը մօտ իրարմէ մէկ օրուան ճանբայ հեռու երկու քաղաք շինեց , որոց մին փառոխին և միւսը Յոլակին տուաւ :

Փառոխ ու Յոլակ հոն բնակեցան և իրենց ա-

նունովը կոչուեցան նաև իրենց բնակած քաղաքները, փառօխինը՝ փառախոտ և Յոլակինն ալ Յոլակերա :

Հ. Ամասիա սոյն կարգադրութիւններն ընելէ ետև ի՛նչ ըրաւ :

Պ. Հոն գտնուած բարձր տեղին անունն իր անուամբը Ամասիա՝ Մասիա կոչեց, և քիչ մը ետքըն Արմաւիր գառնալով՝ քիչ ատենէն մեռաւ :

Հ. Ամասիայի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Ամասիայի յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Գեղամ :

Հ. Գեղամ ի՛նչ ըրաւ :

Պ. Գեղամ երբ իր հօրն յաջորդեց, իր Հարմա որդին Արմաւիր թողլով՝ դնաց արեւելեան հիւսիսային կողմերը լճի մը քով, այն տեղուանքը շէնքեր շինեց, բնակիչներ դրաւ և նոյն տեղուանքն իր անունովը Գեղաքունի, լիճը ծով Գեղամայ և հոն գտնուող լեռան անունն ալ Գեղանուանեց : Հոս ծնաւ իր Սիսակ որդին, որ քաջ ու յաղթանդամ մարդ մը եղաւ և իր քաղց նայուածքին ու խօսուածքին համար Աղու ըսուեցաւ :

Հ. Գեղամ իր Սիսակ որդւոյն համար ո՞ւր բընակութեան տեղ որոչեց :

Պ. Գեղամ իր ինչքերէն ու ծառաներէն Սիսակին շատ բան տալով՝ Գեղամայ ծովէն մինչև երասխ գետին հոսանքը բնակութեան տեղ որոչեց :

Հ. Սիսակ ի՛նչ ըրաւ նոյն տեղուանքը :

Պ. Շատ շէնքեր շինեց, որք իր անուամբը Սիւնիք, ինչպէս նաև Սիսական կոչուեցան. Սիսակէն յառաջ եկաւ Սիւնեաց նախարարութիւնը :

Հ. Գեղամ ասկէ ետքն ի՛նչ ըրաւ :

Պ. Գեղամ ասկէ ետքը Գեղարքունեաց կողմերը դարձաւ, ուր Գեղ լեռան քով ամուր տեղ մը քաղաք մը շինեց և անունը Գեղամի դրաւ :

Ասոր վրայ շատ տարիներ ապրելէն ետքը մեռաւ, և իր Հարմա որդւոյն պատուիրեց որ Արմաւիր բնակի :

Հ. Հարմայի օրով ի՛նչ պատահեցաւ :

Պ. Հարմա շատ տարիներ թէպէտ կառավարեց իր ազգը, բայց վերջի տարիները գրացի ազգեր զօրանալով սկսան Հայաստանի վրայ արշաւել և շատ նեղութիւններ տալ :

Հ. Հարմա ի՛նչ ըրաւ :

Պ. Տեսնելով որ հայրենեաց վրայ յարձակող թշնամեաց դէմ դնելու զօրութիւն չունի, պարտաւորեցաւ քաջուիլ իշխանութենէ, զոր իր Արամ որդւոյն թողուց :

Հ. Հարմայի օրով Հայաստանի զօրութիւնն ինչո՞ւ սկարացած էր :

Պ. Վասն զի նախարարութիւններն իրենք իրենց մէկմէկ ուրոյն և անկախ իշխանութիւն դառնալով՝ Հայաստանի զօրութիւնը շատած և սկարացած էր, հետեւաբար և թշնամիք ազատ ասպարէզ գտնելով՝ անդադար կը յարձակէին :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՋԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
ԿԱՄ ԿԻՍՄԱՐԿԱՑԻ

(Արամէն մինչև Պարոյր) :
Նախ քան գրքիստոս 1500—600

Հ. Հայաստանն այս սպառնացող վտանգէն ազատելու համար ի՞նչ պէտք էր :

Պ. Պէտք էր երկրին վարչական դրութիւնը փոխել, այն է՝ Հայաստանի ոյժն ու իշխանութիւնը միացնել, որ իշխանութեան բաժանման դրութեամբն արդէն ջլատուէր էր, զի ինչպէս ըսինք, անձնիւր նահապետ ինք կրկառավարէր իր տոհմն. ուստի և շրջակայ ազգերն ու ժողովուրդներն օգուտ քաղելով ասկէ՝ անարգել կասպատակէին Հայաստան աշխարհը : Վտանգն անխուսափելի էր, նորահաստատ նահապետական ազատ իշխանութիւնը պիտի կործանէր, լեզուն անհետանար ու ջնջուեր, ինչպէս անդառնալի կորաւ կրօնքը՝ որ պարզ ու ճշմարիտ աստուածպաշտութիւն էր :

Հ. Հայաստան կրցաւ փրկուիլ, և ո՞վ ու ի՞նչ պէս փրկեց :

Պ. Հայաստան կրցաւ փրկուիլ իրեն սպառնացող վտանգէն, վասն զի Հարմայի անդրանիկ որդին՝ Արամ իր, հօրը յաջորդելուն պէս գլխաւոր հոգը եղաւ նախ զինւորական կազմաւորութեան ձեւնարկել, որ մինչև ան ատեն կը պակսէր, ուս-

տի Հայաստան աշխարհի անձնիւր նահապետաց զօրութիւնն իր ձեռքին տակ առաւ և ապահովեց Հայաստանը, անկախութիւնը, Հայութիւնն ու լեզուն, զի հայրենիք, լեզու և անկախութիւն ուրոյն ազգայնութեան մը կենդանի յատկանիչն է, և հետեւաբար այս երեքը ոգևով չափ պաշտպանել ազգի մը անձնիւր անհատի սեպուհ պարտականութիւնն է, որով կրնայ պահպանել իր ազգային գոյութիւնը, որ իր նուիրական իրաւունքն է :

Հ. Արամ զինւորական կազմաւորութեան մեծ գործն ի յանդ հանելէ ետև ի՞նչ ըրաւ :

Հ. Հայաստան աշխարհը՝ որ արեւելքէն, հարաւէն ու արեւմուտքէն ոտնակոխ եղած էր, ձեռք զարկաւ անմիջապէս ազատել և 50,000 քաջարի զօրաց գլուխն անցնելով՝ դեռ չլուսցած յարձակեցաւ նախ Նիւքար Մարաց Մադէս իշխանին վրայ՝ որ երկու տարիի չափ Հայաստանի մէկ մասն իրեն հարկատու ըրած էր, զարկաւ ցրուեց նորա զօրքը, Մարաց ազգին մէկ մասն իրեն հարկատու ըրաւ ու Սիւնեաց ցեղին յանձնեց, և Նիւքար Մադէս իշխանն ալ բռնելով՝ Արմաւիր բերաւ, ուր՝ հրամայեց որ ճակատը երկաթէ դամով մը պարսպի աշտարակին ծայրը գամեն :

Հ. Արամ այս պայծառ յաղթութենէն վերջն ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Ասորոց Բարչամ իշխանին վրայ քալեց, որ հարսուային կողմէն Հայաստան աշխարհը սաստիկ

կասպատակէր, յարձակեցաւ անոր վրայ և զարկաւ ու սպաննեց, որով և հարաւային կողմէն ալ ազատեց զՀայաստան:

Հ. Արամ ասկէ յետոյ ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Սիւնեաց ցեղն Հայաստանի հիւսիսային ու արեւելեան կողմերն ու կադմոսեանց ցեղն ալ հարաւային կողմերը պահապան կարգելով՝ իր քաջարի զօրացն հետ արեւմտեան կողմերը գընաց, ուր տիրած էր Պայապիս ֆաղեայ անուն մէկը, զարկաւ ու յաղթեց և զինքն ալ մինչև Միջերկրական ծովուն կղզիներէն մէկը փախուց:

Արամ այսպէս զՀայաստան արեւմտեան կողմէն ալ ազատելով՝ տիրեց նաև կապադովկիոյ և Պանտոսի մէջտեղի երկիրներուն ալ, որք Հայաստանի ամբողջացուցիչ մասերն եղան:

Հ. Այս նոր երկիրն ի՞նչ կոչուեցաւ:

Պ. Փոքր-Հայք, որ երեք նահանգի կը բաժնուէր, Առաջին-Հայք, երկրորդ-Հայք և երրորդ-Հայք:

Հ. Արամ ի՞նչ օգտակար կարգադրութիւն ըրաւ այս կողմերը:

Պ. Այս կողմի Հայերն որ երկսր ատեն օտարաց իշխանութեանը ենթարկուելով մոռցեր էին իրենց մայրենի լեզուն, պատուիրեց խստիւ որ ամենքն ալ Հայերէն խօսին, և Մշակ անուն մէկն ալ այն կողմերուն կուսակալ դրաւ, որ Առաջին Հայք նահանգին մէջ կը բնակէր, և ուր քաղաք մը շինեց, որ իր անուամբ Մշակ ըսուեցաւ, բայց Յոյները չկրնալով Մշակ ըսել՝ Մաժաք կ'անուա-

նէին, որ ապա կեսարիա կոչուեցաւ:

Արամ այս կողմերու բնակիչներն աւելցուց, ուր արդէն շատ Յոյներ ալ կային:

Հ. Արամայ կառավարութեան վերջին օրերն ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Նինոս՝ Ասորեստանեայց թագաւորը տեղեկանալով որ իր նախահայրն զԲել սպաննողը Հային է, մտածեց վրէժ առնուլ Հայոց ազգէն, բայց որովհետև ինք իր իշխանութիւնը մինչև Բակդիւրացուոց աշխարհն ու Հնդկաստան տարածած էր և թէ ուրիշ աշխարհակալութեան ալ ձեռնարկած՝ իր այս խորհրդին գործադրութիւնն յարմար առթի թողուլ որոշելով՝ զի կ'ակնածէր միանդամայն Արամայ քաջութիւններէն, որոյ համբաւը տարածուէր էր, չուզեց իրեն դէմ զօրաւոր թշնամի մը աւելցնել, ուստի արժան դատեց Արամայ բարեկամութիւնը շահիլ և այս պատճառաւ անոր մարդարտազարդ պսակ մ'ընծայ զըրկեց, զոր՝ նոյն ատենները թագաւորները միայն կը դորժածէին, և ահա այս պատճառաւ Արամ և իր յաջորդները մինչև Պարոյր՝ կիսաքայ կոչուեցան:

Հ. Արամ ո՞րչափ ատեն իշխանութիւն վարեց:

Պ. 58 տարի, և Հայաստանի սահմաններն ընդարձակեց, զօրութիւնը միացուց և Ազգն ու Հայրենիքը փրկեց իր ճշմարիտ հայրենասիրական գործերովը, որք իր անուանն ու իր հայրենեացը փառք ու պարծանք բերին և մինչև անգամ օտար ազգեր իր անունովը Ազգն Արմէն ու Հայրենիքն՝ Արմէնիա կոչեցին:

ԳԼՈՒԽ Գ.

(Արայ-Գեղեցիկ) :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Արամայ :

Պ. Արամին յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Արայ , որ իր գեղեցիկութեանն համար Արայ-Գեղեցիկ կոչուեցաւ :

Հ. Արայի օրով ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Ասորեստանցոց Շամիրամ թագուհին՝ որ իր այրն զՆինոս սպաննելով՝ անոր տեղն անցած էր , լսելով Արայի գեղեցիկութիւնն՝ ուղեց անոր հետ ամուսնանալ . ուստի այս նպատակաւ անոր շատ պատուական ընծայներ ու պատգամաւոր զրկեց , ըսելով՝ որ իր հետն ամուսնանայ և Նինոսի երկիրներուն ալ թագաւորէ . բայց Արայ՝ որ 12 տարիէ ի վեր իւր նուարդ կնոջն հետ ամուսնութեան սիրով ու գթով կապուած , և զաւակաց հայր էր , բացէ ի բաց մերժեց Շամիրամայ խնդիրը :

Հ. Ի՞նչ եղաւ սոյն մերժման հետեւանքը :

Պ. Բազում ազգաց ու երկիրներու յաղթող Շամիրամ՝ յաղթահարեալ իր կիրքէն՝ պատերազմի ելաւ Արայի դէմ , որպէս զի բռնութեամբ հնազանդեցնէ իր կամայը . ուստի բազում զօրք ժողոված՝ մտաւ Հայաստան և Արարատայ նահանգը երասխ դեռին հարաւային կողմը պատերազմի բռնուեցան երկու կողմէն :

Հ. Պատերազմի վախճանն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Շամիրամ թէպէտ խստիւ պատուէր տուած էր իր զօրավարներուն որ զԱրայն կենդանի բռնեն , բայց Արայ չսպասելով պատերազմի վախճանին , իւր քաջ զինուորացն հետ մտաւ թշնամեաց բանակը , մեծ ջարդ տուաւ թշնամեաց , սակայն պատերազմին տաքցած միջոցին դիպուածով զարնուեցաւ ու դիւցազնական մահուամբ մեռաւ : Շամիրամ որովհետև հմուտ էր կախարդութեան , ուղեց դիւթութեամբ կենդանացնել իր բուռն բաղձանքն յազեցնելու համար , բայց երեքօրեայ փորձերէ յետոյ՝ տեսնելով որ նահատակեալ Արայի մարմինը կը հօտի , հրամայեց որ թաղեն :

Հ. Հայոց զօրքն ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Արայի մահուանը վրայ սաստիկ ցաւած՝ ու դրդուած՝ ուղեց նորա վրէժը լուծել , բայց Շամիրամ զանոնք հանդարտեցնելու հնարք մը գտնելով՝ իր մարդոցը մէջէն Արայի նմանող մէկուն հագցնելով Արայի հանդերձներն՝ ըսաւ՝ « ահա աստուածները լղելով Արայի մարմինը՝ ողջացուցին » :

Հ. Չօրքն հաւատաց ասոր :

Պ. Այո՛ , վասն զի ինչպէս ըսինք , Հարմայի ժամանակ Հայոց պարզ աստուածպաշտութեան կրօնքն անդառնալի կերպիւ կորելով՝ հեթանոսական կրօնը մուտ գտած ու ամեն կողմ հաստատ հիմ բռնած էր , որ երեք շրջանի կը բաժնուի , առաջին՝ ժամանակ բնութեան պաշտման , երկրորդ՝ Չրադաշտականութեան և երրորդ՝ բազմաստուածութիւն՝ ըստ Յունականին :

2. Շամիրամ Արայի մահուանէն յետոյ ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Զմայլելով Հայաստանի օգին, դիրքին և ականակիտ աղբւրներուն, Բնունեաց ծովուն արեւելեան կողմը մեծ քաղաք մը շինեց՝ մեծ մեծ քարաշէն պալատներով, ընդարձակ ճանապարհներով ու գեղեցիկ պարտէզներով, մէջը շատ մարդ բնակեցուց և իրեն համար ամառուան բնակութեան տեղ ըրաւ. քաղաքին քովն ալ կարծր ժայռէ բլուրի մը վրայ բերդ մը և ժայռերուն մէջ փորուած սենեակներ շինեց. քարերուն վրայ զանազան յիշատակարաններ փորել տուաւ սեպած և գրերով, որք մինչև հիմա վանայ բերդին վրայ անարատ մնացած են : Նոյնպէս Հայաստանի շատ տեղերն արձաններ կանգնեց ու վրան յիշատակարաններ գրել տուաւ : Շինած քաղաքը Շամիրամակերտ կոչեց որ ապա վան անուանեցաւ :

2. Արայի մահուամբն Հայաստան ի՞նչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Պատերազմի մէջ Արային մեռնելովն՝ Հայաստան Ասորեստանեայց հարկատու և անոր նահանգներէն մին եղաւ. բայց ներքին կառավարութիւնը դարձեալ մեր նահապետներուն ձեռքը մնաց :

ԳԼՈՒԽ Ե.

(Կարդոսէն մինչև Ակայորդի) :

(Կարդոս)

2. Արայի մահուանէն ետև ո՞վ վարեց Հայաստանի ներքին կառավարութիւնը :

Պ. Շամիրամ Արայի վրայ ունեցած սաստիկ սիրոյն համար նորա կարդոս որդին Հայաստանի իշխան դրաւ և անունն ալ փոխելով՝ նորա հօրն անուամբը Արայ անուանեց :

2. Կարդոսն ի՞նչպէս մեռաւ :

Պ. Զրագաշտ մեզ Մարաց իշխանը՝ որուն կը յանձնէր Շամիրամ Ասորեստանն ու Նինուէն երբ ինք ամառներն Հայաստան կուգար, բանէ մը բարկանալով՝ իր թագուհոյն դէմ պատերազմի ելաւ. կարդոս ալ ՚ի պարտաւորութենէ պատերազմի գնաց Շամիրամին օգնելու, և այս պատերազմին մէջ զարնուելով մեռաւ :

2. Կարդոսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Կարդոսին յաջորդեց իր որդին Անուշաւան, որ Ասորեստանցոց Նինուաս թագաւորին քով գերի էր, բայց իր իմաստութեամբն ու ճարպիկութեամբը գրաւելով Նինուասայ և նորա մեծամեծաց սէրը, դարձաւ Հայաստան և իշխանութիւնը ձեռք առաւ :

2. Անուշաւանին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Անուշաւան՝ որ իր հօրը պայազատութեանը ժամանակ ծնած և Արմաւիրի քով Արմենակայ

տնկած սօսեաց անտառին նուիրուած էր , ասոր համար Սօս ալ կ'անուանուէր :

Հ. Սօսեաց անտառին նուիրուելուն պատճառըն ինչ է :

Պ. Հայոց զուտ աստուածպաշտական կրօնը կորելէն ետև՝ Հայք կռապաշտութիւնն ընդունելով՝ աւելորդապաշտութեանց ալ կը հետեւէին , և որովհետև Սօսեաց անտառը նուիրական համարուած էր և նորա տերեւներուն շարժումներէն հմայութիւն կ'ընէին , և ըստ որում այս անտառին նուիրեալը սուրբ ու գիւցազն կը համարուէր , ուստի և Անուշաւանի ծնողքն ալ զինքն իր մանկութեանը ատեն Սօսեաց անտառին նուիրած էին . հետեւաբար երախաներ սուրբ տեղեաց նուիրելու սովորութիւնը շատ հին է մեր մէջ :

Հ. Անուշաւան անզաւակ մեռնելով՝ Հայկայ անդրանիկ որդւոյն ցեղին իշխանութիւնը դադրեցաւ և նախարարաց հաւանութեամբն իշխանութիւնն ուրիշ քաջ Հայոց ձեռք անցաւ , և ահա այսպէս Պարէտ անցաւ իշխանութեան գլուխը :

Պարէտէն մինչև Սկայորդի 27 ի չափ իշխաններ իրարու յաջորդեցին , որոցմէ միայն մէկ քանիին վրայ փոքր ինչ ծանօթութիւն ունինք :

Հ. Որո՞նք են այդ իշխանները :

Պ. Արբակ , Զաւան , Փառնաս , Սուր , Հաւանակ , Վաշտակ , Հայկակ , Ամպակ , Առնակ , Շաւարշ , Նորայր , Վստաս , կար , Գոռակ , Հրանտ ,

Րնձաք , Գղակ , Հաւրոյ , Զարմայր , Պերճ , Արբուն , Հոյ , Յուսակ , Կայպակ , Սկայորդի :

Հ. Փառնասի օրով ինչ պատահած է :

Պ. Փառնասի օրով Քանանացիք Յեսուէն յաղթուելով՝ ասդին անդին ցրուեցան , որոնց մէջէն Քանանիդէս անունով մեծ իշխան մ'ալ Հայաստան եկաւ , որմէ սերեցաւ Գնթունեաց նախարարութիւնը :

Հ. Զարմայրի վրայ ինչ գիտելիք կայ :

Պ. Տրոյացւոց Պրիամոս թագաւորին խնդրանօքը Զարմայր՝ Ասորեստանցւոց Տելտամոս թագաւորին և Հայոց զօրաց գլուխն անցնելով Տրոյացւոց օգնութեան գնաց ընդդէմ Հելլենացւոց , և պատերազմին մէջ շատ քաջութիւններ ընէին յետոյ՝ Աքիլլէսէն վիրաւորուելով մեռաւ :

Հ. Սկայորդիի օրով ինչ պատահեցաւ :

Պ. Ասորեստանեայց Սենեքերիմ թագաւորին որդիքն՝ Ագրամել (Արգամոզան) և Սանասար իրենց հայրն սպաննելով Հայաստան փախան , զորս Սկայորդին սիրով ու պատուով ընդունեց և իրենց բնակութեան տեղ տուաւ , որոցմէ սերեցան Արծրունեաց և Գնունեաց նախարարութիւնները :

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԺԱՌԱՆԱԿ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ

(Պարոյրէն մինչեւ վահէ) :
Նախ քան զՔրիստոս 600—550 :

(Պարոյր)

Հ. Ո՞վ է Պարոյր :

Պ. Սկայորդիին որդին ու յաջորդը :

Հ. Ասոր օրովն Հայաստանի վիճակը քաղաքական ի՞նչ փոփոխութիւն ունեցաւ :

Պ. Արայ-Գեղեցկին պատերազմի մէջ մեռնելէն յետոյ՝ Հայաստան իր քաղաքական անկախութիւնը կիսով չափ կորսնցնելով՝ Ասորեստանեայց գերիշխանութեանը ենթարկեցաւ և Հայաստանի ներքին կառավարութիւնը միայն Հայ իշխանաց ձեռքէն էր : Բայց Պարոյր Մարաց կիաքսար իշխանին հետ դաշնակցեցաւ ազգային անկախութիւնը ձեռք բերելու համար և Ասորեստանեայց Սարդանաբաղ թագաւորին դէմ պատերազմեցան , (որ թոյլ և կնամարդի մէկն էր և պալատը կանանց հետ ռոք կը մանէր) յաղթեցին և Ասորեստանեայց մեղկ ու շռայլ թագաւորութիւնը ջրնջեցին և կիաքսար Մարաց ու Ասորեստանի վրայ թագաւորեց և Պարոյր ալ Հայաստանի առաջին թագաւորն եղաւ :

Հ. Պարոյրին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Պարոյրին յաջորդեց իր որդին Հրաչեայ ,

որ պայծառ երես և հրային աչեր ունենալուն համար Հրաչեայ կոչուեցաւ :

Հ. Հրաչեայի օրով ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Նաբուգոդոնոսոր Բաբելոնացոց թագաւորն Հրաչեայի հետ երուսաղէմն առաւ և Հրէից շատերը գերի վարեց . ասոնց մէջէն Շամբատ անուն երեւելի իշխանն Հրաչեայ իր հետը Հայաստան բերաւ , որմէ սերեցաւ Բագրատունեաց մեծ նախարարութիւնը :

Հայ թագաւորաց գլուխը թագ դնելու արտօնութիւնն այս նախարարութեան էր :

Հ. Հրաչեային ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հրաչեային հետզհետէ յաջորդեցին Փառնաւազ , Պաճոյճ , Կոռնակ , Փառոս , Հայկակ և երուանդ առաջին (ստիւաւակեաց) :

ԳԼՈՒԽ Է.

(Տիգրան Ա.)

Հ. Ո՞վ է Տիգրան առաջին :

Պ. Երուանդ Ա. ի որդին ու յաջորդը , որ իմաստուն ու քաջակորով մէկն էր . իր հօրը գահը ելածին պէս Հայաստանի վիճակը կերպարանափոխեց ու նոր պայծառութիւն և կենդանութիւն տուաւ Հայաստանի , զինւորական վիճակը բարձրացուց , կատարելագործեց , ձիաւորաց զնդերն աւելցուց , զօրաց մէկ մասը զրահով ու վահանով ամրացուց և այս ամեն կարեւոր պատրաստու-

Թիւնները տեսնելէ ետև՝ զօրաց գլուխն անցած՝ ոչ միայն Հայաստանի կորուսած տեղերն առաւ, այլ և նորա սահմաններն ընդարձակեց մինչև Գամիրք և Եւոզացոց և Ասիոյ Յունաց մէկ մասն հարկատու ըրաւ:

Հ. Տիգրանայ օրով ուրիշ ի՞նչ յառաջդիմութիւններ տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ:

Պ. Արհեստներն, երկրագործութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը մեծ յառաջդիմութիւն ըրին և ըստ որում Հայերն ՚ի բնէ վաճառականութեան ընդունակութիւն ու յարմարութիւն ունէին, շատ հեռաւոր ազգաց հետ վաճառականական յարաբերութեան մտան և Երասխայ, Կասպից ծովու և Օգոսոս գետին վրայէն՝ որ նոյն ատեն մէկ ճիւղը Կասպից ծովը կը թափէր, մինչև Բակտրիացոց երկիրն ու Հնդկաց աշխարհները և Եփրատայ ճանքով ալ Բաբելոն կերթային. իսկ կարաւանով Կապադովկիա և Ասորոց երկրէն՝ փիւնիկէ:

Հ. Փոխադրութեան և երթեւեկութեան դիւրութեան համար Հայք ի՞նչ միջոց ՚ի գործ դրին:

Պ. Նաւալինութեան ձեռք զարկին և Կասպից ծովն ու Եփրատ գետը նաւարկելի ըրին, ինչպէս նաև ուրիշ քանի մը գետեր ալ:

Հ. Հայք ի՞նչ բանի վաճառականութիւն կ'ընէին:

Պ. Ամեն տեսակ ապրանաց և լաւ տեսակ ջորի, ձիան և ուրիշ բերքեր փիւնիկէ տանելով Տիւրացոց կը վաճառէին և փոխարէն ոսկի, արծաթ, պատուական քարեր և ուրիշ թանկագին

նիւթեր կ'ստանային: Ուրիշ շատ մը հարկաւոր արհեստներու հետ ոստայնանկութիւնը և դարբնութիւնը մեծ յառաջդիմութիւն ըրին. զի այս վերջինը կապուած ըլլալով զինուորական արհեստին՝ բնականաբար մեծ յառաջդիմութիւն պիտի ընէր, և ահա այսպէս պատերազմական գործիքները նոյն ժամանակին համեմատ լաւ կատարելագործուած էին:

Սոյն ատենները Երեմիա մարդարէն Հայերն օգնութեան կոչեց Բաբելացոց զեղիս թագաւորաց դէմ, որք Հրէից ժողովուրդն ու սրբազան անօթները գերի տարած էին:

Հ. Տիգրանայ փառքն աւելցնող գործը ո՞րն եղաւ:

Պ. Մարաց Աժդահակ թագաւորին դէմ ըրած պատերազմը:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ պատերազմեցաւ:

Պ. Վասն զի Աժդահակ միշտ վախի մէջ ըլլալով որ իր թոռը՝ Կիւրոս թագաւորութիւնն իր ձեռքէն պիտի յափշտակէ, և երբ լսեց թէ Տիգրան Կիւրոսի հետ բարեկամութեան դաշինք կապեր է, վախն աւելցաւ, և ահա ասոր համար կը ջանար այս երկուքին բարեկամութիւնն աւրել:

Հ. Աժդահակ կրցա՞ւ իր այս նպատակին հասնիլ:

Պ. Ո՛չ:

Հ. Ինչո՞ւ:

Պ. Վասն զի Տիգրանայ հետ պատերազմելով՝ մեռաւ:

Հ. Այդ պատերազմին պարագաները պատմէ :

Պ. Աժդահակ՝ որ միշտ վախի ու կասկածանաց մէջ էր , հետեւեալ երազը տեսաւ՝ « երազին մէջ՝ ճիւնով ու սառուցով պատած լերան մը քով երկիր մը գացեր է եղեր , որուն համար ըսեր են թէ Հայաստանն է . նոյն լերան դագաթը նայելու առտն տեսեր է որ կին մը երեք չափահաս մարդիկ ծներ է . ստոնցմէ մին առիւծի վրայ հեծած արեւմուտք վազեր է , երկրորդն ընծի վրայ նըստած հիւսիսային կողմն արշաւեր է , իսկ երրորդն ահագին վիշապի մը վրայ հեծած՝ իր տէրութեան նը վրայ յարձակեր է . ինք որ այս միջոցիս իր կողմը զոհ կը մատուցանէ եղեր , վիշապին վրայ հեծնողը մօտենալով ուզեր է կուռքերը կործանել . Աժդահակ վազեր և երկար առտն պատերազմեր է նոյն քաջին հետ , բայց ինք վերջապէս ինկեր մեռեր է » :

Հ. Այս երազին հետեւանքն ի՞նչ եղած է :

Պ. Իր մեծամեծները խորհուրդի կանչելով՝ մեկնութիւն խնդրեր է . ամէն մէկը մէյմէկ բան ըսեր են , բայց ինք բնաւ մէկու մը ըսածին չհաւանելով՝ հետեւեալ խորհուրդն յղացեր ու ՚ի դործ դրած էր :

Հ. Ի՞նչ էր այդ խորհուրդը :

Պ. Աժդահակ Տիգրանին նամակ մը գրելով պատգամաւորներ ղրկեց , խնդրելով որ իւր Տիգրանուհի քոյրն իրեն կնութեան տայ , և թէ ասով երկու դրացի տէրութեան մէջ տեւական խաղաղութիւն կը հաստատուի և թշնամիներէ ապահով կ'ըլլան :

Տիգրան հաւանեցաւ և կատարեց Աժդահակայ խնդիրը . բայց որովհետեւ Աժդահակ այս միջոցով կ'ուզէր իւր նպատակին հասնիլ , ուստի իւր կնոջը՝ Տիգրանուհիին բասա . « Բու եղբայրըդ , Տիգրան , իր Զարուհի կնոջմէն թեւադրեալ որ քու տիկնութեանդ ու փառքիդ վրայ կը նախանձի , կ'ուզէ զիս մեռցնել , որպէս զի Զարուհին Մարաց ալ թագուհի ըլլայ : Արդ՝ կամ եղբայրդ պէտք է մեռցնես և կամ աշխարհի առջեւ խայտառակ ըլլաս , և թէ՛ եթէ չկատարես իմ ըսածս , գիտցիր նաեւ որ զքեզ մեռցնել կուտամ » :

Հ. Տիգրանուհի ի՞նչ ընթացք բռնեց :

Պ. Արտաքուստ հաւանութիւն կեղծեց առահի , բայց հաւատարիմ մարդոց ձեռքով գաղտնիքն անմիջապէս իմացուց իւր եղբորը՝ Տիգրանին :

Հ. Աժդահակ Տիգրանուհիին յայտնելէն յետոյ իր դիտաւորութիւնը՝ ի՞նչ միջոց բանեցուց զայն իրականացնելու , այսինքն , զՏիգրան սպաննելու համար :

Պ. Աժդահակ վստահ ըլլալով Տիգրանուհիին վրայ , մարդ ղրկեց Տիգրանին և հրաւիրեց որ երկու տէրութեանց սահմանակից տեղ մը գայ հարկաւոր բանի մը վրայ խորհրդակցելու համար . բայց Տիգրան որ խարդաւանքն իր քրոջը միջոցաւն արդէն իմացած էր , պատասխան ղրկեց թէ չուտով կը տեսնուինք պատերազմի դաշտին վրայ , և անմիջապէս Հայոց , վրաց և Ռդուանից զօրքը ժողովելով քալեց Մարաց սահմանները :

նը և հոն քիչ մ'ատեն սպասեց մինչև որ քոյրը՝ Տիգրանուհին փախաւ և իր քովը եկաւ :

Հ. Աժդահակ ինչ ըրաւ երբ ընց այս անա-
կընկալ յարձակումը :

Պ. Աժդահակ այս անակնկալ յարձակումէն շփոթած կամայ ակամայ ժողովեց իր զօրքը և Տիգրանայ դէմ պատերազմի ելաւ, բայց պատերազմին մէջ Տիգրանէն սպաննուեցաւ, որով և վերջացաւ պատերազմը, որ խիստ կատաղութեամբ տեղի ունեցաւ :

Հ. Տիգրան Աժդահակայ մահուանէն յետոյ ինչ ըրաւ :

Պ. Պատերազմի դաշտին վրայ այս պայծառ յաղթութիւնը տանելէն յետոյ՝ յաղթանակաւ մինչև Մարաստանի ներքին կողմերը գնաց և Աժդահակայ արքունեաց աւարներն ու անոր առաջին կինը՝ Անոյշ, ըստ Գողթան երգչաց՝ վիշապաց մայրը և 10,000 էն աւելի թագաւորական ցեղէ մարդիկ և ուրիշ գերիներ իւր հետն առած փառօք Հայաստան վերադարձաւ և իր հետը բերած մարդիկը Մասիս լեռան արեւելեան կողմը՝ Երասխ գետին քով Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժդոյնք ու Վրանջունիք ըսուած տեղերը և մէկ մասն ալ Խրամ, Զուղայ ու Խոչակունիք աւաններուն մէջ բնակեցուց, որոցմէ յառաջ եկաւ վիշապազունք կամ Մուրացան կոչուած մեծ նախարարութիւնը : Իսկ Տիգրանուհին՝ Տիգրան իր շինած քաղաքը Տիգրանակերտ զրկեց և նոյն դաւառին եկամուտն անոր ռոճիկ կապեց :

Հ. Յիշատակութեան արժանի ուրիշ ինչ գործեր ունեցաւ Տիգրան :

Պ. Պարսից կիւրոս մեծ թագաւորին օգնութեան գնաց զօրքով և անոր հետ Բաբելացւոց թագաւորին և անոր դաշնակցայր դէմ մեծամեծ պատերազմներ մղեց. Նաեւ կիւրոսին Բաբելոնն առած ատեն՝ անոր օգնական ու գործակից եղաւ, ինչպէս որ 100 տարի յառաջ Երեմիա մարդարէն Բաբելոնի կործանումը մարդարէացած ատեն յայտնի դուշակած էր թէ Հայոց թագաւորն ալ անոր կործանիչներէն մին պիտի լինի « առէք նշան ի վերայ երկրիդ (Բաբելացւոց), փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ՚ի վերայ դորա դունդս : Պատուէր տուք յինէն Ասորոս թագաւորութեանցն և Ոսբանազեան գնդին » . Երեմիա ԾԱ. 27 :

ԳՆՈՒԽ Ը.

(Տիգրանին յաջորդները մինչև Վահէ) :

(Վահագն)

Հ. Տիգրանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Տիգրանին յաջորդեց իր որդին Վահագն :

Հ. Վահագնի վրայ ինչ գիտելիք կայ :

Պ. Վահագն այնչափ քաջութիւններ գործեց, որ Հայք զինքը գից կարգը դրին և իր մահուանէն յետոյ Վրաստանի կողմերն անոր արձանը կանգնեցրով պաշտեցին, առանձին քրմաց դաս մը

կարգելով՝ որոնց գլխաւոր պարտաւորութիւնն էր պաշտօն տանիլ իրենց ազգային գիւցազնին : Վահագնի վրայ շատ երգեր շինուած է , որոց մէջ կը պատմուի թէ վիշապներու հետ կռուեր , յաղթեր և Հերակլէսին նման շատ քաջութիւններ ըրեր է . ասոր ցեղէն յառաջ եկած է վահնունեաց կամ վահունեաց նախարարութիւնը :

Հ. վահագնի վրայ շինուած երգերէն կայ պատմութեան մէջ :

Պ. վահագնի վրայ շինուած երգերէն միայն սա մասը յառաջ կը բերէ խորենացին , որ մինչև իր ժամանակի երգիչները նուագարաններով կը նուագեն եղեր և ինք ալ ըսէր է ,

« Երկնէր երկին և երկիր .

« Երկնէր և ծիրանի ծով .

« Երկն 'ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն :

« Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր .

« Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր ,

« Եւ 'ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր (վազէր խարտեաչ պատանեկիկ) :

« Նա հուր հէր ունէր ,

« Ապա թէ բոց ունէր մօրուս

« Եւ աչկունքն էին արեգակունք » :

Հ. վահագնի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. վահագնի յաջորդեց իր որդին Առաւան . իսկ Առաւանին՝ որդւոց որդի հետազեատէ յաջորդեցին Ներսէհ , Զարեհ , Արմուգ , Բագամ և վան , որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգեց և իր անունովը վան անուանեց : Ասոնց գործոցն ու որ-

չափ ատեն թագաւորեցուն վրայ մեր պատմագիրներուն մէջ տեղեկութիւն մը չկայ . միայն արտաքին պատմիչներէն Հերոդոտոս , Քսենոփոն և այլք կ'աւանդեն թէ ասոնց օրովը Հայաստանի հարաւային և արեւմտեան մասերը Պարսից իշխանութեանը ենթարկեալ էին ու Պարսիկ կուսակալներով կը կառավարուէին , և Պարսիկ կուսակալները յաղտեացւոց , Տայոց , Կորդուաց նահանգներէն և Սրարատայ Բասեան գաւառէն զօրք և տարին՝ տուրքի տեղ 20,000 գեղեցիկ ձիան կ'առնուին Պարսից թագաւորին համար , վասն զի այն կողմերու ձիերը փոքր կաղմած և արտաքոյ կարգի աշխոյժ ըլլալնուն համար Պարսկաստանի մէջ շատ յարգելի էին :

Հ. Յիշեալ նահանգները ի՞նչ պատճառաւ Պարսից իշխանութեանը ենթարկուած էին :

Պ. Այս մասին եւս մեր ազգային պատմագիրք տեղեկութիւն մը չեն աւանդեր մեզի , միայն արտաքին պատմիչներէն սաչափը կրնանք գիտնալ թէ Պարսիկք 200 տարիի չափ այդ տեղերուն իշխեր են :

Հ. վանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. վանին յաջորդեց իր որդին՝ վահէ , որ Աղէքսանդր մեծին դէմ 40,000 հետեւակ և 7,000 ձիաւոր Պարսից Դարեհ թագաւորին օգնութեան զրկեց . բայց Դարեհ յաղթուեցաւ և Աղէքսանդր Հայաստանի ալ տիրեց . վահէ փորձ փորձեց Մակեդոնացւոց լուծը մերկանալու , սակայն չյաջողեցաւ և ինքն ալ պատերազմին մէջ Աղէք-

սանդրէն զարնուելով՝ մեռաւ, որով և վերջա-
ցաւ Հայկազանց տէրութիւնը Քրիստոսէ 330 տա-
րի յառաջ:

Հետեւաբար Հայաստան Մակեդոնացւոց իշ-
խանութեանը ենթարկեցաւ:

ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԸ

2. Հեթանոսական կրօնքն Հայոց մէջ երբ
սկսաւ մուտ գտնել:

Պ. Արայ գեղեցկի ժամանակները, վասն զի
նոյն ատենէն Հայք՝ Արմաւիրի մէջ Արմենակայ
տնկած սօսիներու տերեւներուն շարժումէն
սկսան հմայութիւն ընել, և ինչպէս որ Դօդոնայ
քաղաքը Պեղասագացոց՝ նոյնպէս և Արմաւիրն
Հայոց համար նուիրական էր:

Հ. Հայոց հեթանոսական կրօնքը որ ազգի
կրօնին կը նմանէր:

Պ. Հայոց ազգն ըստ որում՝ ՚ի սկզբանէ մեծ
կապակցութիւն ունէր Արեաց ազգերու հետ,
ինչպէս որ յայտնի է շատ մը գետերու անուն-
ներէ, մեր նախնեաց նոցա հետ ունեցած միա-
բանական գործերէն և աշխարհագրական դիր-
քէն, որով սահմանակից էր Հայաստան այդ ազ-
գաց երկիրներուն և այս պատճառաւ Հայաստա-
նի արեւելեան մասերը լցուած էին Պարսիկներով
և Մարերով, հետեւաբար և Հայոց հեթանոսա-
կան կրօնքն ալ ըստ մեծի մասին նման էր նոցա
Չրագաշտական կրօնին:

Հ. Ասոր համար ուրիշ ի՞նչ ապացոյց կայ:

Պ. Հայք գերագոյն էակին Արամազդ անունը
կուտային, Արեաց ազգերն ալ Աուրամաստա-
ասկէ զատ՝ Հայք և թէ Արեաց ազգերն հոգե-
ղէն երկու էութիւն կը դաւանէին՝ բարի և չար
կամ հրեշտակ և դեւ:

2. Հայք մեհեաններ ունէին :

Պ. Հայք ՚ի սկզբան մեհեաններ չունէին , վասն զի աստուածութիւնը մեհեաններու մէջ փակեւն արգելուած էր , բայց յետոյ երթալով ուրիշ խառն պաշտամունքներ ալ մուտ գտան առաջուան պարզ վարդապետութեան մէջ : Առաջ քօքը Ասիոյ կողմերն սկսաւ Անահիտ շաստուածուհւոյն պաշտօն նուիրելն և հոն հաստատուեցան նմա փառաւոր պաշտամունք և հոյակապ մեհեաններ կառուցուեցան :

2. Մեր նախնեաց պարզ կրօնքն ե՞րբ աւելի խառնակեցաւ :

Պ. Արշակունի թագաւորաց ժամանակը մեր պարզ կրօնն աւելի խառնակեցաւ և Յունաց դիւցաբանութիւնը բոլորովին կերպարանափոխեց , վասն զի մեր Արշակունի թագաւորները Յունաց շաստուածներուն պատկերներն Հայաստան բերին և նոցա համար հոյակապ մեհեաններ կառուցանելով փառաւոր պաշտամունքներ և քրմական նուիրապետութիւն ու կարգեր հաստատեցին : Ամենէն յառաջ Աշտիշատը , յետոյ թիլը , Անի ամրոցը , Երեզը , Բագայառիճը և Բագաւան կամ Դիւցաւանը Հայոց համար նուիրական տեղեր էին , յորս փառաւոր մեհեաններ և քրմաց դասեր կային :

2. Քրմապետութեան պատիւը ո՞ր ցեղին յատկացեալ էր :

Պ. Քրմապետութեան պատիւը մինչև Տիգրան Բ. ի օրերը վահագնի ցեղին յատուկ էր ժառանգ

գական իրաւամբ , բայց երբ ասոնք զրկուեցան , ուրիշներ կը կատարէին այդ պաշտօնը և շատ անգամ մեր թագաւորաց որդիքն ու թոռները կ'ատանային այդ բարձր պատիւը մեր թագաւորներէն :

2. Ի՞նչ կերպ պաշտամունք կը նուիրուէին շաստուածոց :

Պ. Շատ անգամ անուանի բաղիններուն և շաստուածոց ուխտի կ'երթային և զոհ կը մատուցանէին , զորօրինակ՝ ցուլ , նոխաղ , ձի և ջորի որք սպիտակ և ոսկւով ու արծաթով պէտք էր զարդարուած ըլլային . նաեւ ոսկի պսակ , ախանակապ անօթներ և երբեմն ծաղկանց պսակներ և ծառի ճիւղեր կը նուիրէին :

ՀԱՅՈՑ ԳԼԽԱՒՈՐ ՉԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ

2. Ո՞րն էր Հայոց գլխաւոր շաստուածը և ո՞ւր նորա մեհեանը :

Պ. Արամազդ , որ շաստուածոց հայրը կը սեպուէր , և նորա հոյակապ պատկերն Անի ամրոցը դրուած էր , ուր կը նստէին նաեւ քրմապետները և ուր կը թաղուէին մեր Արշակունի թագաւորները . իսկ քրմապետները Բագաւան կը թաղուէին :

2. Արամազդայ միւս պատկերն ո՞ւր էր :

Պ. Բագաւան , ուր թաղուած էր Տիգրան Գ. ի եղբայրը՝ Մաթան քրմապետը . հոս հիւրերը Արամազդայ պատկերին զոհերով և նուէրներով կը

բաւականանային : Այս պատճառաւ այդ պատկերն Արամազդ վանատրի կը կոչուէր :

Մեր վազարը թագաւորը նուասարդ ամսուան մուտքերը նոյն տեղոյն յատկացուց և ամանորաբեր տօնն հոն հաստատեց, զի նուասարդ ամիսը մեր ազգային ամանորաբերն է :

2. Ո՞րն էր Հայոց երկրորդ չաստուածը :

Պ. Անահիտ չաստուածուհին, որ ծնունդ էր Արամազդայ, մայր զգաստութեան, փառք Հայոց ազգին, կեցուցիչ, շունչ և կենդանութիւն աշխարհին Հայոց :

2. Անահիտ չաստուածուհւոյն պատկերն ո՞ր կը գտնուէր :

Պ. Եկեղեցաց գաւառի երիզ աւանը և ուր նորա բազնին խորին ջերմեռանդութեամբ ուխտի կ'երթային, և Հայոց թագաւորներու հիւանդութեան ժամանակ առողջութիւն կը խնդրէին և յաղթութեան ժամանակ շնորհակալութիւն կը մատուցանէին :

2. Անահիտ չաստուածուհւոյն միւս պատկերն ո՞ր էր :

Պ. Տարօն գաւառի Աշտիշատ գիւղը : Այս պատկերը ոսկեծին, ոսկիամայր դիք կամ ոսկիհաստ կը կոչուէր, վասն զի ամբողջ իրանը (մարմին) ոսկեգօծ պղինձ էր :

2. Ո՞րն էր Հայոց երրորդ չաստուածը :

Պ. Վահագն, որոյ պատկերն ու մեհեանը Աշտիշատայ մէջ էր և պատկերը վիշապաբաղն վահագնի կը կոչուէր, իսկ մեհեանը վահէվանեան, և նաեւ Հաշտից տեղի :

Վահագնը նոյն էր Հայոց համար ինչ որ էր Հերակլէան Յունաց համար :

2. Յիշեալ չաստուածներէն զատ Հայք ուրիշ ինչ չաստուած կը պաշտէին :

Պ. Տիւր անուն չաստուածը, որ երազներ մեկնող և ուսմանց ու դպրութեանց պաշտպան էր : Ասոր մեհեանը Աշտիշատ քաղաքին մօտ ճանբու վրայ կառուցուած էր և կը կոչուէր Երազամոյն, և միանգամայն Դիւան գրչի Արամազդայ կամ ուսման և ճարտարութեան մեհեան :

Նաեւ՝ Մհրական դիք, որոյ առաջին կրակը միշտ անշէջ կը պահէին. ասոր մեհեանը Բագաւան կամ Բաղայառիճ էր :

Նանէական դիք, որ նոյն էր Հայոց՝ ինչ որ էր Աթենասն Յունաց համար. ասոր մեհեանը Թիլն աւանի մէջ էր :

Աստղիկ, որ հոմանիշ է Յունաց Ափրոդիտէին, ասոր մեհեանը Աշտիշատայ մէջ էր :

Բարչամեան դիք, որ միանգամայն Սպիտակափառ դիք կը կոչուի, վասն զի փղոսկրէ, բիւրեղէ և արծաթէ շինուած էր :

Տիգրան Բ. այս կուռքը Միջագետէն թորդան զրկեց :

Կար նաեւ թարաթա անուն չաստուած մը, զոր մեր Աբգար թագաւորը կը պաշտէր :

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Հայաստան Մակեդոնացուց եւ մերթ Սելեւկիացուց
իշխանութեանը ներքեւ) :

Նախ քան գրքիստոս 550—150 :

(Կուսակալք)

Հ. վահէի մահուընէն ետե Հայաստանն որքան
ատեն օտարի իշխանութեան ներքեւ մնաց :

Պ. վահէի մահուընէն ետե Հայաստանն մերթ
Մակեդոնացուց եւ երբեմն Սելեւկիացուց իշխա-
նութեանը ներքեւ 180 տարի մնաց եւ այսքան ա-
տեն Մակեդոնացուց եւ Սելեւկիացուց կողմանէ
ղրկուած կուսակալներով կառավարուեցաւ :

Հ. Մակեդոնացուց կողմէ ո՞վ եղաւ առաջին
կուսակալք :

Պ. վահէի մահուընէն ետե Մեծն-Աղեքսանդր
Հայաստանի վրայ Միհրան անունով մէկը կուսա-
կալ զրկեց, որ վեց տարի կառավարեց :

Հ. Միհրանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Մեծն-Աղեքսանդրի մահուընէն ետե Ա-
ղեքսանդրի զօրավարները նորա տիրած ընդար-
ձակ երկիրներն իրենց մէջ բաժնեցին : Հայաստան
ալ Նէոպտղոմէոսի վիճակեցաւ, որ Հայերը սաս-
տիկ նեղելով կը կառավարէր :

Հ. Նէոպտղոմէոսի օրով ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Ասոր օրովը կապադովկիա զրկուելով իր օ-
րինաւոր իշխանութենէն՝ Մակեդոնացուց Պեր-

դիկկաս մեծ իշխանին իշխանութեանը ենթարկե-
ցաւ եւ Մակեդոնիոյ նահանգներէն մին դարձաւ,
որ Պերդիկկասի կողմէ զրկուած Եւմենէս անուն
կուսակալի մը ձեռքով կը կառավարուէր : Կա-
պադովկիոյ թագաւորին որդին՝ Արիթէոս կամ
Արիարաթ ինքզինք մահուընէ ազատելու համար
Հայաստան փախաւ, ուր մեծ պատուով ընդուն-
ուեցաւ. Արիարաթ Նէոպտղոմէոսի դէմ գրքո-
ւեց Հայերը եւ յորդորեց վանել զայն Հայաստա-
նի սահմաններէն :

Հ. Արիարաթի այս խորհուրդն ի՞նչ արդիւնք
ունեցաւ :

Պ. Միւնեաց Ադուարդ Հայ նախարարն Հայոց
զօրաց գլուխն անցնելով՝ յարձակեցաւ Նէոպտու-
ղոմէոսի վրայ եւ զայն արտաքսեց Քրիստոսէ 317
տարի յառաջ եւ նշկահելով Մակեդոնացուց տէ-
րութիւնը՝ սկսաւ ինքնագլուխ պայազատել :

Հ. Պերդիկկաս երբ լսեց այս անցքն, ի՞նչ ը-
րաւ :

Պ. Եւմենէսի հրաման զրկեց որ երթայ խաղա-
ղէ զՀայաստան եւ ի հնազանդութիւն ածէ նաև
զՆէոպտղոմէոս, որ սկսած էր ինքնագլուխ կա-
ռավարել. Եւմենէս տեսնելով Հայոց զօրութիւ-
նը՝ յորդորեց Ադուարդ քաջ իշխանին խնդիրը
խաղաղութեամբ վերջացնել. հետեւաբար Նէո-
պտղոմէոս երկրորդ անգամ մտաւ Հայաստան
Ադուարդին իբրև երկրորդը :

Հ. Նէոպտղոմէոս Եւմենէսին կարգադրու-
թեամբն Ադուարդին իբրև երկրորդը համար-

ուելուն նկատմամբ զգացած դժգոհութեան վերէժը եւմենէսի դէմ լուծելու համար ինչ բանի ձեռնարկեց :

Պ. Քիչ մը ժամանակէ ետեւ եւմենէսի դէմ պատերազմի ելաւ , բայց պատերազմին մէջ եւմենէսի ձեռօք սպաննուեցաւ և Պրուարդ այլ եւս ինքնագլուխ սկսաւ պայազատել , և Արիաւրաթին զօրք տալով՝ զրկեց եւմենէսի վրայ , որ պատերազմին մէջ մեռաւ և Արիաւրաթ իր հօրը աթոռն անցաւ և Հայոց զօրքերը պատուով և առատ նուէրներով Հայաստան զրկեց :

2. Արուարդի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արուարդին յաջորդեց Արտաւազ կամ Արտաւազան իշխանն՝ ըստ Պողիբոսի՝ Ատրպատականի թագաւորը , որուն դէմ Անտիոքոս մեծ՝ Սելեւկիացւոց թագաւորը պատերազմի ելաւ . բայց Արտաւազ առանց պատերազմելու հնազանդեցաւ և Հայաստան Սելեւկիացւոց իշխանութեանը ենթարկեցաւ Քրիստոսէ 284 տարի յառաջ :

2. Արտաւազին մեռնելէն ետեւ Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Արտաւազին մահուանէն յետոյ Անտիոքոս Հայաստանի կուսակալութիւնը երկու բաժնեց . Մեծ-Հայոց վրայ Արտաշէս անուն մէկն իշխան դրաւ , իսկ Փոքր-Հայք և Ծովայ գաւառին վրայ ալ Չահրան կամ Չատրիատէս (Չարեհ) իշխանը կարգեց 189 թուականին :

Այս միջոցիս Անտիոքոս կարգեղոնացւոց զօ-

րավարն Հռովմայեցիներէն յաղթուելով Անտիոքոսին քով փախաւ և երբ Հռովմայեցիք Անտիոքոսին ալ յաղթեցին , ստիպեցին որ Անտիոքոսին իրենց յանձնէ : Անտիոքոս ապահով չսեպելով իր վիճակը փախաւ Հայաստան և Արտաշէսին ապաւինեցաւ : Անտիոքոս օգտակար խորհուրդներ տուաւ Արտաշէսին , որ նորա խորհրդովս Արտաշատ քաղաքը շինեց Երասխ գետին վրայ :

2. Արտաշէս Սելեւկիացւոց լուծը թօթափելու ձեռնարկեց :

Պ. Արտաշէս տեսնելով հետզհետէ Սելեւկիացւոց տկարանալն ու Հռովմայեցւոց զօրանալը , Հռովմայեցւոց հետ դաշինք դրաւ , և Սելեւկիացւոց լուծը թօթափեց և 12 տարի ինքնագլուխ թագաւորեց . Բայց Սելեւկիացւոց Անտիոքոս Եսլիփան թագաւորը շատ զօրքով Հայաստան եկաւ . Արտաշէս չկրնալով դէմ դնել , հնազանդութիւն յանձն առաւ և շատ գանձ ու հարկ վճարելով ետ դարձուց : Արտաշէս կարծելով որ այս բանին պատճառը Չարեհն է , զօրքով անոր վրայ քալեց . Չարեհ դէմ դնելու անկարող ըլլալով՝ խոնարհեցաւ և իր Դորոն կամ Դարան որդին պատանդ տալով՝ խնդիրն հաշտութեամբ վերջացաւ :

2. Չարեհի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Չարեհի յաջորդեց իր որդին Միհրոբուզան (Մորփիւղիկէս) , որ Մակեդոնացւոց Արիաւրաթ թագաւորին օգնութեամբ իր հօրը տեղ պայազատեց : Արտաշէս խորհուրդ տուաւ Արիա-

բաթին որ Զարեհի որդիքն սպաննելով՝ երկիրը մէջերնին բաժնեն, բայց Արիարաթ չհաճեցաւ այս վաստ խորհուրդն ՚ի գործ դնել և ընդհակառակն Միհրաբուղանին իր հօրը յաջորդելուն նպաստեց: Արտաչէս առանձին ուղեց ՚ի գործ դնել իր այս չար խորհուրդը, բայց մահը վրայ հասաւ:

Ը. Արտաչէսի ՚վ յաջորդեց:

Պ. Արտաչէսին յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ. ասոր օրովը Պարթեւները եկան տիրեցին Հայաստանի Քրիստոսէ 150 տարի յառաջ:

Ը. Հայաստանի այս 180 տարուան անիշխանութեան վիճակն ինչպէս կը նկարագրէ Մովսէս Խորենացի:

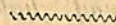
Պ. Մովսէս Խորենացին առ Մահակ Բագրատունի իշխանն հետեւեալ կերպիւ կը նկարագրէ 180 տարուան վիճակը:

« Յայսմհետէ (յետ մահուանն վահէի) մինչեւ ցթաղաւորութիւնն վաղարշակայ ՚ի Հայս՝ ոչինչ ճշմարտագոյն ունիմ քեզ պատմել, քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս և վասն այսորիկ դիւրամուտ ՚ի Հայս լեալ Արշակ մեծ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր վաղարշակ ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց »:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ճ

Ի Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ք Ն Պ Հ Ա Ն Ո Ւ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայկազանց հարստութիւնը՝ զոր երեք շրջաններու (դարագլուխ) բաժնեցինք, վարչական կազմաւորութեան մէջ տարբեր դրութիւններ ունեցած է, ինչպէս որ պատմութեանս ընթացքին մէջ կրցած է տեսնուիլ, զոր օրինակ՝ Հայկէն մինչեւ Արամ Հայաստան տեսակ մը ապակեգրոնացական եղանակաւ կամ նահապետական ռամկավարութեամբ կառավարուեր է, վասն զի անցնիւր նահապետ (նախարար) իւր տոհմը տանուտիրական իրուամբ կը կառավարէր:

Ուստի այս երեք շրջաններուն վրայ կուզենք ընդհանուր տեսութիւն մ'ընել:

Ապակեգրոնացական դրութիւնը վարչական խիստ լաւ եղանակ մ'է, բայց երբ անցնիւր նահանգ կեդրոնին հետ կապուած չլինի, կեդրոնը կը տկարանայ և երկրին նիւթական և բարոյական ոյժը կը ջլատի, որմէ յառաջ կուգան այն չարիքը, որ տեղի գտած է Հարմայի ժամանակ:

Եւ երբ ՚ի նկատ առնունք մանաւանդ երկրին աշխարհագրական դիրքը, ժամանակին հանդամանքները և դրացի ազգաց բարոյական վիճակը, որ յայտնի է, այն ատեն այս կերպ վարչու-

թեան մը հետեւանքներն իմաստասիրելը դըժ-
ուար չլինիր՝ «ամենայն թագաւորութիւն յանձն
իւր բաժանեալ՝ աւերի» :

Հետեւաբար այս ամեն պարագաները խորին
ուշադրութեան առնելով՝ կրնանք ըսել թէ վար-
չական այսպիսի ձեւ մը (ուսակալարութիւն)
ազատութեան տգեղ կողմն է, որ յանիշխանու-
թիւն և ՚ի կործանումն կը տանի :

Մենք հոս դիտաւորութիւն չունինք Հայկա-
զանց նորահաստատ իշխանութեան՝ որով և ազ-
գին պարսաւադետ լինելու, մենք իբրև պատ-
մագիր պարտականութիւն ունինք անաչառա-
պէս քննադատել անցնիւր դէպքի և իրողու-
թեան բուն պատճառները, որ անկողմնակալ
պատմաբանի մը աննահանջելի պարտականու-
թիւնն է, որմէ միայն պէտք է սպասուին պատ-
մութեան օգուտները :

Խնդիրը դրութեան վրայ է և հոս մեր ալ
քննադատութեան միակ առարկան այդ է և ոչ
այլ ինչ : Ուստի գովեստի և պարսաւի խնդիր
չունինք, մանաւանդ որ մեր յուզած խնդիրը
Ազգին ազատասիրութեանը կը վերաբերի, բայց
բուն խնդիրն այն է թէ կեդրոնէ անկախ ապա-
կեդրոնացական դրութիւնը Ազգին ու Հայրեն-
եաց անկմանն ու կործանմանը պատճառ կը լի-
նի : Այս կէտն է զոր մենք կուզենք յառաջ բե-
րել, միմիայն անցեալէն օգուտ քաղելու նպա-
տակաւ :

Անցնինք ուրիշ պատճառի մը, որ խնդրոյն

հոգին և մեր քննադատած վարչական դրութեան
չարժաւիթը եղած է իր ժամանակին :

Հայկայ հաստատած վարչական դրութիւնը
նահապետական կամ որ նոյն է, զուտ հայրա-
կան իշխանութիւն էր, միայն բարոյական օրի-
նաց վրայ հաստատեալ՝ առանց զինուորութեան
հարկի և պայմանի՝ տանուտիրական իրաւամբ
կառավարուելու նախնական սովորութեան հա-
մեմատ, որ պարզութեան կողմանէ թէպէտ հա-
ճելի է, բայց ապագայ պատահականութեանց
առջև Ազգն ու Հայրենիքը օտարաց յարձակմա-
նը գէժ հզօրապէս պաշտպանելու անհրաժեշտ
հանգամանք չունենալուն վրայ եթէ աւելցնենք
անցնիւր դաւառի կեդրոնին հետ կապուած չը-
լալու վնասակարութիւնը՝ որ հաւանականաբար
նահապետներու դաւակայ բաղմանալէն և նոցա
ուրոյն արտօնութիւններ վայելելու իրաւունքէ
ժազած և հետզհետէ մինչև ղեղծումն յառա-
ջացած և ուսակալարութեան յանգած է, վար-
չական այս եղանակն յեղաշրջելու և ժամանակին
ու երկրին դրիցը յարմար դրութիւն մը յառաջ
բերելու հարկն զգալի պիտի լինէր, ինչպէս որ
զբաժնուած էր մանաւանդ Հարմայի ժամանակը :

Արամ այս ամեն պատճառներն ՚ի նկատի
առնելով և տեսնելով որ վարչական դրութիւնն
առանց յեղաշրջելու կամ փոխելու և զինուորու-
թիւն հաստատելու հնար չէ փրկել Ազգն ու
Հայրենիքը, հոգ տարաւ նախ երկրին ոյժը զօ-
րացնելու, զինուորութիւն և զինուորական կարգ

ու կանոն հաստատելով և նահանգները՝ դարձեալ ապակեգրոնացական ձեւին մէջ՝ կեդրոնին հետ կապելով, որով կարող եղաւ փրկել Ազգն ու Հայրենիքը :

Եւ ըստ որում պատմութեան մը շղթային օղակները կազմող առարկաները դէպքերն են, որ յաճախ կը պատահին զարմանալի արագութեամբ, հարկ կ'ըլլայ գլխաւորաբար ասոնց մեծ ուշադրութիւն նուիրել և նոցա պատճառն ու արդիւնքը քաջ իմաստասիրել, որպէս զի ազգայինք կարենան անցեալէն իրական օգուտ քաղելով՝ փորձառութիւն ստանալ :

Քիչ մ'առաջ մեր քննադատած վարչական եղանակին անյարմարութիւնը Հարմայի օրով պատահած դէպքերով հաստատեցինք. այդ դէպքերուն արդիւնքը եղաւ Հայաստանի վարչական եղանակին մէջ Արամայ մտոցած կարեւոր փոփոխութիւնն ու յարմարագոյն դրութիւնը :

Հայաստանի վարչական եղանակին մէջ Արամայ մտոցած դրութիւնը որ զինուորական և քաղաքային ու քաղաքական օրինաց վրայ հաստատեալ իշխանութիւն մ'է, իր յաջօրէին՝ Արայ գեղեցկին ժամանակ պատահած դէպքին ատենն ալ իր փրկարար ազդեցութիւնն ունեցաւ. վասն զի պատերազմին մէջ Արայի մահուամբը թէպէտ Հայաստան Ասորեստանեայց գերիշխանութեանը ենթարկեցաւ, բայց Ազգն իր զինուորական ոյժն ունենալուն պատճառաւ կրցաւ գոնէ իր ներքին ինքնօրինութիւնը պահպանել, և ապագային

մէջ իր կատարեալ անկախութիւնը ձեռք բերել :

Ահա այսպէս ամեն դէպք պատճառի և արդիւնքի մը կապուած ըլլալով՝ ապագային չղրջալու համար հարկ է նախընթաց դէպքերէ և պարագաներէ օգուտ քաղել և ապագայ պատահականութեանց առջեւ միշտ պատրաստ դրունուիլ, ինչպէս որ Շամիրամայ պատճառաւ Արայ գեղեցկին պատահած դէպքին ատեն եթէ չունենար Ազգն իր զինուորական զօրութիւնը, դուրսէ Ազգն այլ եւս անկախութեան երես չտեսներ և հայութիւնը երթար խառնուէր տիրող ազգին հետ, ինչպէս որ օրինակները կան :

Հետեւաբար ազգաց կենդանութեան պատճառը գլխաւորաբար զինուորութիւնն եղած է միշտ, և ճշմարիտ է թէ առանց զինուորութեան չկայ հայրենիք, և երբ չկայ հայրենիք, չկայ նաեւ անկախութիւն և ազատութիւն, զի ազգի մը ազգայնութեան յատկանիշը գլխաւորաբար երեք է, այն է՝ անկախութիւն, հայրենիք և լեզու, և երբ ազգ մ'առջի երկուքը կորսնցնէ, երրորդն ալ՝ լեզուն կ'իյնայ իր բարձրութենէն և կորստեան վտանգի ենթակայ կը լինի, զի ազգի մը քաղաքական վիճակին ծանրութիւնը նոյն ազգին լեզուին վրայ ալ զգալաբար կ'ազդէ ու կը ներդրծէ :

Արդ՝ Արամ իր սուր հեռատեսութեամբը լեզուն ալ մեծ կարեւորութիւն տուած և իրաւամբ պատուիրած էր որ ամենքն ալ հայերէն խօսին :

Գառնանք երրորդ շրջանին :

Հայ ազգն Ասորեստանեայց գերիշխանութեանը ներքե իր կէս անկախ վիճակին մէջ թերեւս աւելի երկար ատեն ընթանար . բայց Ասորեստանեայց Սարգանարազ թագաւորին կանացի բնաւորութիւնը , ցոյժ ու ինքնակալ թագաւորի մ'անվայել վարմունքը (վասն զի բնաւ պալատէն դուրս չէր ելներ և կանանց հետ ըռք կը մանէր) պատճառ տուաւ որ Հայք և Մարք այնպիսի կրնամարդի թագաւորի մը իշխանութեանը ներքեւէն ելնելու համար դաշնակցին և իրենց կատարեալ անկախութիւնը ձեռք բերեն , վասն զի իրաւամբ նախատինք կը համարէին իրենց այնպիսի թագաւորի մը գերիշխանութեանը ներքեւ գտնուիլը , որ արեւելեան ծանրաբարոյութեան և վեհանձնութեան հակառակ է :

Հայք Պարոյրի ձեռքով և Մարաց դաշնակցութեամբն իրենց կատարեալ անկախութիւնը ձեռք բերին և Մինչև վահէի ժամանակը վայելեցին զայն՝ միայն երկրին ու հայրենեաց պաշտպանութեանն ու ներքին յառաջդիմութեան նշխարելով իրենք զիրենք , առանց երբէք երկրակալութեան ուշ գնելու , որ Հայկազանց հարստութեան երկարատե դիմանալուն գրեթէ միակ պատճառն եղած է . և եթէ վահէ Մեծին-Աղեքսանդրի դէմ Դարեհի հետ չդաշնակցեր , Մակեդոնացուց ձեռքով Հայկազանց հարստութիւնը չէր ջնջուեր :

Վահէի Դարեհի հետ դաշնակցութիւնը թէպէտ Հայկազանց հարստութեան ջնջուելուն պատ-

ճառ եղաւ , բայց Հայոց իրենց դաշնակցութեանըն հաւատարիմ իններուն անջնջելի զօրաւոր ապացոյց մը թողուց , որ նշան է անշուշտ Հայոց հաստատամտութեանը :

Հայոց հաստատամտութեանն հզօր ապացոյց է նաև դարերու արհաւիրաց դէմ իր կրօնն ու էութիւնը մինչև ցարդ պահպանելը , և այս հաստատամտութեան վրայ մանաւանդ այն ատեն կը զարմանայ մարդ հիացմամբ երբ տեսնէ թէ ուրիշ հին ազգերու անունն այսօր պատմութեան մէջ միայն կը յիշատակուի և Հայութիւնը կապրի :

Հայոց անյեղլի հաստատամտութեան այս չքննադ յատկութիւնն անվարձ մնացած չէ՝ ի հնուամն :

Պարթեւաց Արշակ մեծ թագաւորը Սելեւկիացուց ձեռքէն երբ Հայաստանն առաւ ու տիրեց , չէ թէ զայն իր նահանգներէն մին ըրաւ , այլ իր վաղարշակ եղբայրն Հայաստանի վրայ թագաւորեցնելով՝ Հայոց Արշակունեաց հարստութիւնն հիմնեց :

Արշակայ նպատակը թէպէտ կարելի է որ Հայոց բարիք մը ընել չէր , զի կ'ուզէր հիւսիսային ազգաց դէմ պատուար մը կանգնել , բայց յայտնի է որ եթէ Մեծն Արշակ վստահ չլինէր Հայոց հաստատամտութեանը վրայ , դուցէ այնպիսի ձեռնարկութիւն մը չընէր :

Ուստի քառասուն երկար դարերէ ՚ի վեր հզօրապէս ապացուցուած Հայոց հաստատամտութիւնը խնդրոյ ներքեւ չկրնար ձգուիլ :

Հայկազանց հարստութեան ջնջուելէն մինչև

Արշակունեաց հարստութեան կանգնումը՝ 180 տարուան ժամանակամիջոցի մէջ, անդադար քաղաքական փոփոխութեանց, ներքին խառնակութեան, արտաքին պատերազմաց, բարբարոսական յարձակմանց, թագաւորական ակտիւ յափըշտակութեան և ուրիշ դանազան պատճառներ թէպէտ Հայոց բնաւորութեանը վրայ քիչ շատ ազդեցութիւն յառաջ բերին, բայց Հայուն բուն նկարագիրը չկրցին փոխել և երբ Հայն իր ազգային անկախութիւնն ստացաւ վերստին, դարձաւ իր բուն նկարագրին: Հետեւաբար այսօր եւս Հայոց վրայ նշմարուած ինչ ինչ յոռութիւնները պէտք չէ իր նկարագրին և բնաւորութեանը վերագրել, այլ ժամանակին պարագաներուն, որոց մէջ ամենէն աւելի վնասակար ներդրութիւն յառաջ բերողն ստրկութիւնն է, որում դարերէ ՚ի վեր ենթակայ եղող ժողովուրդ մը իր կամքէն անկախ պատճառներով անակնունելի չէ որ ստացական պակասութիւններ և յոռութիւններ ունենայ, բայց երբ ժամանակը փոխուի և դիւրութիւններ ու յաջողութիւններ ներկայանան, Հայն ինքնաբերաբար դուրս կը նետուի իր վիճակէն, ինչպէս որ պատահեցաւ նախ Արտաւազդ կամ Արտաւազանի օրով. վասն զի ժողովուրդը բոլորովին դժգոհ և ձանձրացած լինելով նորա վատթար արարմունքներէն ու անաւակութիւններէն զնաց փարեցաւ Մեծին Արշակայ և զայն փրկիչ համարեց իրեն, այնպէս որ Արտաւազդ իր բանեցուցած հնարքներուն ՚ի դերել ելնելը տեսնելով և պալատն ու հարձերը

(հարձ գործածելու սովորութիւնը շատ հաւանական է որ կուպաշտութեան պատճառաւ և անիշխանութեան ժամանակ մուտ գտած լինի, զի առաջներն ասոր յիշատակութիւնը չկայ պատմութեան մէջ մեր ազգին նկատմամբ) և ինքզինք անօգնական տեսնելով Արաքս գետին եզերքը սուրը մխեց իւր սիրտը և գետն ինկաւ, որով ազգն ազատեցաւ Արտաւազդի ապականաբար իշխանութենէն:

Այսպէս կարող ենք ըսել թէ վարչութեան մէջ և իշխանութեան կողմէ անդի գտած զեղծումներն ու ապականութիւններն աւելի վնասաբեր կը լինին, ժողովրդեան մէջ անիշխանութիւնը մուտ ու ճարակ կը գտնէ և հետեւանքը խիստ ազետաւել կը լինի:

Ժողովուրդն օրինաւոր իշխանութեան հպատակիլ կը պարտի և փոխադարձաբար իշխանութեան ալ պարտքն է զեղծումներն հալածել և իրաւունք ու արդարութիւն ընել:

Այսու փոխադարձ պարտեօք և իրաւամբ միայն կրնան ժողովուրդ և իշխանութիւն ներդաշնակութեամբ ապրիլ և իրական յառաջդիմութիւն գոյանալ:

Աւասիկ պատմութեանս այս առաջին մասին մէջ Ազգին բուն նկարագիրն ու յատկութիւններն իմովսանն ՚ի վեր հանել ջանալով՝ ազգային իշխանութեան գլուխ կեցողներուն ուշադրութեանը կը յանձնեմ, որպէս զի ընդհանուր դատարարակութեան այնպիսի ուղղութիւն մը գծեն, որ ժամանակիս ոգւոյն և պահանջմանցն յարմար

ազգային դաստիարակութեան բնութիւնն ունեցող գրութիւն մը լինի, պարտաւորիչ ըստ ամենայնի, որուն համար միջոցներ կրնան գտնուիլ, բաւական է որ կամք և գործունէութիւն չպակասի և բաւական՝ որ մեր վարչութեան գլուխ կեցող անձինքն Ազգին ու Հայրենեաց սիրովը վառեալ կարող անձինք լինին գործելու և ազգին իրական շահն ու բարին մի միայն իրենց դրդել և նպատակ ունենան :

Արդ՝ ազգի մը բարեկեցութիւնն ու վերածնութիւնն յարգարողը թուղթի վրայ դրուած օրէնքներ չեն միայն, այլ հիմնական դաստիարակութիւնը և ներքին բարեկարգութեան անվթար պահպանութիւնը, վասն զի երբ ժողովուրդի մը սիրտը, միտքն ու կամքը կրթուած չէ, մէկ խօսքով՝ երբ մարդը բարոյական մարդ ընելու հոգ տարուած չէ, որ ըսել է չզգար իր անձին, ընտանեացն, ազգին, հայրենեացն ու իր նմանեացն համար, կը նշանակէ թէ այնպիսին սիրտ ու կիրք չկրեր :

Ըսել չեմ ուզեր թէ Հայ ազգն զգայուն չէ, բայց դարաւոր ստրկութիւնն իր իմացականութեան կարողութիւնը տկարացնելու և ընթարմացնելու մեծապէս նպաստած է :

Ուստի սոյն տեսակէտով է որ կը պահանջեմ ժամանակիս ոգւոյն ու պահանջմանցն յարմար Հայ-ազգային դաստիարակութեան ուղղութիւն, որպէս զի մանկտւոյն միտքը, սիրտն ու կամքն հաւասարապէս կրթուի Հայ-ազգային դաստիարակութեամբ :

Մ Ա Մ Ե Բ.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Նախ քան գրութիւնս 150 տարի :

(վաղարշակ)

Հ. Ի՞նչպէս ծագումն առած է Արշակունեաց հարստութիւնը :

Պ. Մեծն-Արշակ Պարթեւաց թագաւորը Սելեւկիացեաց ձեռքէն Ասիան՝ ինչպէս նաև Հայաստանն առնելով՝ իւր եղբայրը՝ վաղարշակ Հայաստանի վրայ թագաւորեցուց՝ Հայաստանի առանձին թագաւորութիւն չնորհելով, որպէս զի թէ իր ընդարձակ տէրութիւնն աղէկ կառավարուի ու պայծառանայ և թէ Հայաստանի թագաւորութիւնն արտաքին թշնամեաց յարձակմանը դէմ իբր պատուար մ'ըլլալով՝ Պարթեւաստանը միշտ ապահով մնայ :

Արշակայ անունով Հայոց այս երկրորդ թագաւորութիւնն ալ Արշակունեաց կոչուեցաւ :

Հ. Մեծն-Արշակ ի՞նչ կապով կապեց Հայաստանի նորահաստատ թագաւորութիւնը Պարթեւաստանի թագաւորութեան հետ :

Պ. Մեծն-Արշակ այս երկու ազգաց միջև անբաժին կապակցութիւն մը գոյացնելու նպատա-

կաւ ստակ կոխելու իրաւունքը Պարթեւաց թագաւորներուն վերապահեց և Հայոց թագաւորութիւնը Պարթեւաց թագաւորութեան երկրորդն անուանեց :

Հ. Վաղարշակ ինչ բնաւորութեան տէր էր :

Պ. Հեղ, մարդասէր, ուղղամտ, ուսեալ և վեհանձն մէկն էր, այնպէս որ իւր հպատակաց հետ առանց զանաղանութեան կը խօսէր և անոնց խնդիրները կը լսէր :

Հ. Ի՞նչ եղաւ Վաղարշակայ առաջին գործը :

Պ. Վաղարշակայ առաջին գործն եղաւ ազդել իւր ժողովրդեան սրտին ներքին ազատութեան իղձն ու պատերազմական հողին : ուստի ժողովելով իւր թագաւորութեան նշանաւոր անձինքն ու զօրավարները՝ մանաւանդ Հայկայ, ինչպէս նաև կաղմեանց, Գեղամեանց, Խոռխոռունեաց, Գուգարաց, Սիսակեանց, Սմբատեանց, Քանանիդեանց և ուրիշ իշխանները՝ հրամայեց որ անցնելուն իր իշխանութեանը մէջ զօրք ժողուէ . նոյնպէս սոյն նպատակաւ ազդեցութեան տէր զօրաւոր մարդիկ զրկեց Ատրպատական, Վրաստան և Ի Միջագետք Հայոց :

Հ. Այս զօրքերն ի՞նչ ըրին :

Պ. Ժամանակ չանցած շուտ մը ժողովուեցան Վաղարշակայ քով . ամենն ալ թագաւորին վրայ անսահման վստահութիւն ունէին և յամենուրեք կատարեալ ուրախութիւն կը տիրէր, այնպէս որ, ինչպէս կը գրեն պատմիչք, քիչ մնաց որ Հայաստանի կէսն այս քաջարի երիտասարդ թագաւոր

րին դրօշակին ներքև մտնէր, մեծ փառք համարելով իրեն զինուոր լինելը : Վաղարշակ բոլոր զօրքը դաշտի մը վրայ՝ Արաքսի եզերքն՝ Արմաւիրի մօտ բանակեցուց և հոն բաւական օրեր պատերազմական կարգ ուսցունելու զբաղեցաւ, ըստ որում մինչև այն ատեն զինուորական կարգ չգիտէին, և զանոնք մէկ քանի դաս բաժնեց, պատերազմական խիստ օրինաց վարժեցուց և զօրավարներուն ալ հարկաւոր հրամաններ տուաւ պատերազմի մասին :

Հ. Վաղարշակ բանակն այսպէս կազմաւորելէ ետև ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Դէպ ՚ի փոքր-Ասիա ճանբայ ելաւ և Կապադովկիոյ թագաւորը՝ Մորիիւղիկէս, որ հաւատարիմէր Մակեդոնացուց և միանգամայն Վաղարշակայ զօրանայէն վտանգ կը նշմարէր իրեն, յաջողեցաւ քիչ միջոցի մէջ զօրք ժողուել փոխգիայէն, կապադովկիայէն, Պոնտոսէն, Լազիստանէն և ուրիշ աշխարհներէ և Վաղարշակայ դէմ պատերազմի ելաւ :

Հ. Ի՞նչպէս եղաւ պատերազմը :

Պ. Նախ Վաղարշակ յարձակեցաւ մեծ ուժգնութեամբ . Մորիիւղիկէս յաջողութեամբ դիմադրեց քանի մ'օր, իր կողմէն քիչ մարդ կորաւ և զՎաղարշակ բաւական նեղը ձգեց . յետոյ Մորիիւղիկէս յաջող ժամանակի մը մէջ յարձակեցաւ բոլոր զօրքով Վաղարշակի վրայ և մինչև անոր կեցած տեղն յառաջացաւ, բայց այս միջոցիս Հայկայ և Սենեքերիմայ ցեղէն՝ որ վա-

զարչակայ շուրջը պատած էին, յարձակեցան Մորփիւղիկէսի վրայ, զարկին, ձիէն ձգեցին և սպաննեցին. նոյնպէս նորա զօրաց մեծ մասը ջարդեցին, ոմանք փախան և մնացածները գերբխնկան:

Հ. Ի՞նչ արդիւնք յառաջ բերաւ այս պատերազմը:

Պ. Վաղարշակ հետզհետէ տիրեց Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի, Խաղտեաց և Եգեբացւոց երկիրներուն. տիրած տեղերուն վրայ կուսակալներ դրաւ և ժամանակաւոր օրէնքներ սահմանեց զինւորական և քաղաքային:

Հ. Վաղարշակ սոյն փառաւոր պատերազմէն վերադարձին ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Վաղարշակ ետ դառնալու միջոցին քիչ մ'ատեն Տայոց նահանգը մնաց նոյն երկիրը բարելաւելու համար, որ շատ վտանգներ կրած էր, վասն զի այս կողմի բնակիչները՝ մանաւանդ Պարխար լեռան չրջակայիցն ու Բաղ գետի եզերաց բնակիչներն՝ իրենց դրացի Լազաց և Խաղտեաց նման յափշտակիչ, մարդասպան և աւազակ դարձեր էին. ոչ մշակութեան, ոչ վարուցանի, ոչ բարձր հողերն հաւասարելու և ոչ մէկ բանի հոգունէին, այնպէս որ ջրերու անդադար հեղեղները դաշտերու վրայ բարձրացեր և լայնատարած տեղեր ճահիճներ դարձուցեր էին:

Հ. Վաղարշակ ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ:

Պ. Այս կողմերն անմիջապէս երեսուն հազարէ աւելի մշակ բերել տալով՝ ճանապարհներն ու

հողաբլուրներն յարդարեց, ճախճախուտ տեղուանքը ցամքեցուց և մշակութիւն սկսել տուաւ. նոյնպէս ջրերն հեշտութեամբ փաղ գետը գնալու համար ջրանցքներ փորել տուաւ, և թանձր անտառները՝ որք աւազակաց որջ էին դարձեր, կտրել տուաւ, որոնց մէջ մեծ ճանապարհներ բացուեցան. վերջապէս սուղ միջոցի մէջ խիստ զուարճալի երկիր մը դարձաւ:

Հ. Վաղարշակ այս երկրին պայծառութեանն համար ուրիշ ի՞նչ ձեռնարկութիւններ ըրաւ:

Պ. Իրեն համար գեղեցիկ ամառանոց մը շինեց, որսի և ձիեր շատցնելու համար տեղեր սահմանեց, կողքաղաքին մտա պարտէղներ ու այգիներ տնկեց, և կողկասէն բերած բոլոր գերբխներն այս նահանգը բնակեցուց, խստիւ արգելելով աւազակութիւնն ու մարդասպանութիւնը և պարտաւորեց օգտակար արհեստներով և մշակութեամբ պարապելու, այնպէս որ Վաղարշակ միւս անգամ նոյն տեղերը զնացած միջոցին յիշեալ աւազակ ու մարդասպան անձանց բնաւորութիւնը բոլորովին փոխուած տեսաւ:

Հ. Վաղարշակ այս կարգադրութիւններն ընելէ ետև ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Դէպ ի՞նչ արտաշատ գնաց և իւր զօրքը կարգաւորելով բանակն հոն Մեծամօր գետի եզերքն հաստատեց. իր բնակութիւնը Մծբին հաստատեց և դաւառներու ու նահագներու վրայ կուսակալներ դրաւ:

2. Վաղարշակ ազգին վերածնութեանն համար ինչ օրէնքներ հաստատեց :

Պ. Վաղարշակ նոյն բարբարոսութեան դարերուն մէջ իբրև օրէնսդիր մեծ արժանաւորութիւն ցոյց տուաւ . ամեն կարգէ ընդհանուր ժողով մը կազմելով՝ քննեց և իմացաւ Հայոց աշխարհի սովորութիւնները , անցեալ կեանքի պատմութիւնըն և ըստ այնմ թագաւորական տան , ազնուականաց , հասարակ քաղաքացեաց , արհեստաւորաց , դիւղացւոց , գաւառական կառավարութեան , զինուորական կրթութեան , դատաստանի և ուրիշ բաներու համար իմաստուն օրէնքներ ու կարգադրութիւններ հաստատեց : Երկու հոգւոյ ալ պաշտօն տուաւ որ մէկերնին թագաւորն անիրաւ բան մ'ըրած ատեն , իրաւունքն ու արդարութիւնն իրեն գրով յիշեցնէ , և միւսն ալ երբ թագաւորն յանցաւորները պատժելու անհոգութիւն ընէ , միտքը ձգէ վրէժխնդրութիւն ընելու :

Վաղարշակյ կարգադրութիւնները

2. Վաղարշակ ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ :

Պ. Որովհետև Հայաստան աշխարհը քանի մը հարիւր նախարարութեան կը բաժնուէր , իւրաքանչիւր նախարարութեան համար մէկ տանուտէր կամ նահապետ ունենալու հինաւուրց սովորութիւնը պահելով՝ որոշեց ըստ առաջնոյն՝ անցնիւր գաւառի ժողովուրդ տանուտէր-նահապետի իշխանութեան ենթարկել (զի ըստ ազնուապետա-

կան կամ՝ աւատապետական դրութեան (ֆէօտալիդէ) երկիրը նախարարութեան կը պատկանէր և անցնիւր նահապետ իւր երկրին տէրն էր) պարտաւորելով իւրաքանչիւր տանուտէր-նահապետ որոշեալ թուով զօրք պահելու՝ միշտ թագաւորի հրամանին պատրաստ գտնուելու պայմանաւ , որով Վաղարշակ զինուորական գերագոյն հրամատարութիւնն իրեն կը վերապահէր :

2. Վաղարշակ ինչ պատիւներ հաստատեց նախարարութեան մէջ :

Պ. Արշակունի թագաւորաց զլուխը թագ դրնելու պատիւը Բագրատունեաց նախարարութեան տուաւ ասպետութեան պատուանունով և արտօնութիւն շնորհեց տակէ տակ երեք վարսակալ դնելու :

Թագաւորին հանդերձ զգեցուցանելու պատիւը՝ Գնթունեաց նախարարութեան , թիկնապահութեան պատիւը՝ Խոռխոռունեաց ⁽¹⁾ նախարարութեան ցեղին , արքունական որսերու վերակացութեան պատիւը՝ Վարաժնունեաց նախարարութեան , սպասաւորութեան (սենեկապետութիւն) և գահաւորութեան պատիւը՝ Աբեղեանց նահապետ՝ Աբեղ իշխանին և իւր ցեղին , արքունեաց հաղարապետութեան պատիւը՝ Գաբեղեանց , տակառապետութեան պատիւը՝ Գը-

(1) Որովհետև Վաղարշակյ օրով Խոռխոռունեաց նախարարութեան տանուտէր-նահապետը Մալխազն էր , ուստի և իր անունովը թիկնապահութեան պատիւը նաև Մալխազութիւն ալ ըսուեցաւ :

նունեաց, քրմապետութեան պատիւը՝ Սպանդուկեաց (Վահագնի ցեղին) տուաւ և թագաւորաց երկրորդն ընտրուելու իրաւունքն ալ Ստեփանակայ սերնդեան, որք Մուրացան-տէր կը կոչուէին:

2. Վաղարշակ զինուորութեան մէջ ինչ փոփոխութիւններ ու կարգադրութիւն ըրաւ:

Պ. Թագաւորին թիկնապահները չորս գունդի բաժնեց, իսկ մնացեալներն առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և յն. աստիճաններով մէկզմէկէ որոշեց. Հայաստանի բազմաթիւ նախարարութիւններէն եօթը՝ որք իրենց քաջութեամբն ու առ թագաւորն մտերմութեամբը խիստ նշանաւոր հանդիսացած էին, Հայաստանի սահմանաց վերակացու կարգեց, որոնց տանուտէր-նահապետները կուսակալք կամ սահմանակալք և ասոնցմէ ալ չորսը բզեջիս կը կոչուէին և իւրաքանչիւրն իր ձեռքին ներքև տասնական հազար զինուոր ունէին:

2. Վաղարշակ ազգային պատմութեան մասին ինչ երեւելի գործ ունեցաւ:

Պ. Մար Աբաս կատինա անունով գիտուն և հանճարեղ մէկը նամակով մ'իր եղբօրը զրկեց Վաղարշակ՝ խնդրելով որ թոյլ տայ Մար Աբասին Նինուէի արքունական դիւանին մէջէն Հայոց ազգին վերաբերեալ տեղեկութիւններն հաւաքելու. Արշակ-Մեծ ըստ խնդրոյ իւր եղբօրը՝ գոհութեամբ թոյլատրեց և հոն Մար Աբաս Հայկազանց ցեղին պատմութիւնը գտաւ և Յունարէն ու Ասորերէն գրելով՝ Վաղարշակին բերաւ, որ մեծ

խնդութեամբ ընդունեց և նոյն պատմութեան մէկ մասն արձաններու վրայ փորել տուաւ:

Վաղարշակ սահմանեց նաև որ թագաւորի անդրանիկ որդիքը միայն Մծբին մնան, իսկ միւսներն Հաշտենից գաւառը բնակին:

2. Վաղարշակ յիշատակութեան արժանի ուրիշ ինչ գործեր ալ ըրաւ:

Պ. Վաղարշակ ինչպէս բարեկարգութեան՝ նաեւ աշխարհաշինութեան ալ շատ հոգ ունեցաւ, բազում գիւղեր և քաղաքներ շինեց. Վան քաղաքը նորոգել տուաւ. իսկ Արմաւիրի մէջ ալ արեգական, լուսնի և իր նախնեաց արձանները կանգնեց և 22 տարի փութաջան գործունէութեամբ ազգը կառավարելէ ետև մեռաւ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

(Արշակ Ա.)

Նախ քան զՔրիստոս 426 տարի:

2. Վաղարշակին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր անդրանիկ որդին Արշակ առաջին, որ ըստ ամենայնի իր հօրը շաւղաջն հետեւեցաւ. ասոր օրովը Պոնտացիք գլուխ վերցուցին, բայց Արշակ չուտով զսպեց և Սեւ ծովու եզերքն արձան մը կանգնեց, զոր Պոնտացիք երկար ատեն պաշտեցին. բայց երբ Արշակին որդին Արտաշէս իրենց դէմ պատերազմի ելաւ, բարկանալով ծովը նետեցին:

Հ. Արշակ առաջինի ներքին քաղաքականութեան առանցքն ի՞նչ էր :

Պ. Արշակ առաջին իր հօրը նման կը ջանար միշտ ներքին կարգադրութիւններով Հայաստան աշխարհը բարգաւաճեցնելու, հետեւաբար այս երկու Արշակունի մեծ թագաւորներն աշխարհակալութեան ոգի չէին կրէր, այլ կը նայէին որ նորահաստատ կարգադրութիւններն ազգին մէջ հիմ ու արմատ ձգեն, և շատ իրաւունք ունէին, վասն զի բարեկարգութեան կարօտ վերածնեալ ազգ մ'ամեն բանէ աւելի երկարատե խաղաղութեան պէտք ունի, վասն զի ամեն տեսակ յառաջդիմութիւն և բարեկարգութիւն միայն խաղաղութեան ժամանակ կարելի է ձեռք բերել և ասոր հակառակ՝ անդադար պատերազմները՝ մանաւանդ աշխարհակալութեան նպատակաւ մղուած պատերազմներն արգելք կը լինին երկրին զարգացմանն ու յառաջդիմութեանը մասին :

Սակայն Արշակայ յաջորդներն իրենց նախնեաց ուղղութեանը չհետեւեցան :

Հ. Կրօնի տարածման մասին Արշակ ի՞նչ խըստութիւն բանեցուց :

Պ. Բագրատունիները շատ չարչարեց որ Հրէից կրօնը թողուն (զի մինչև այն ատեն Բագրատունիք ազատաբար իրենց կրօնքը կը պաշտէին) ու կուռք պաշտեն, բայց անոնք յանձն չառնըլով՝ Արշակ անոնցմէ երկու հոգի սպաննել տըուաւ. իսկ միւսներն յանձն առին շաբաթ օրերը որսի և պատերազմի երթալ և թէ որ տղայ ու-

նենան չթլիատել (որովհետև կին չունէին) . Արշակ ալ հրաման ըրաւ որ նախարարներն ատոնց ամենեւին կին չտան, եթէ թլիատութիւն չընելու դաշինք չդնեն :

Արշակ 13 տարի թագաւորեց և մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

(Արտաշէս Ա.)

Նախ քան գրեւորես 115 տարի :

Հ. Արտաշէս առաջին ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր :

Պ. Քաջ ու կայտառ մէկն էր. ուստի երբ իր հօրը դահն ելաւ, իւր մեծագործութեամբն ու վստահ աշխարհակալութեամբը դերազանցեց իր նախորդները, և Արշակունի թագաւորներն որ մինչև այն ատեն Պարթեւաց երկրորդը կը համարուէին, առաջին եղան, զի Պարթեւաց Արշակաւան կամ Արշակ թագաւորը նախադահութիւնըն յօժարակամ Արտաշէսին տուաւ և դրամ կոխելու իրաւունքն՝ որ նոյնպէս Պարթեւաց թագաւորներուն կը վերաբերէր, Արտաշէս իրեն սեպհականեց և իր անունովն ու պատկերովը ըսկըսաւ դրամ կոխել : Հայաստանի արեւելքն իրեն հնազանդեցուց և Պոնտացի Միհրդատ Եւպատոր թագաւորին՝ իւր Արտաշամ աղջիկն ի կնութիւն տուաւ :

Հ. Արտաշէս ի՛նչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ :

Պ. Հայաստանի հիւսիսային և արեւելեան ազգաց զօրքերն Հայաստանի զօրաց հետ միացնելով՝ Միհրդատայ հետ բոլոր փոքր-Ասիան (Անատոլիոս) իրեն հնազանդեցուց, այն կողմի տէրութիւնները նուաճելով. ապա անցան Եւրոպա և նաւատորմով Արշիպեղազոսը լեցուցին, Թրակիան նուաճեցին, դիւրութեամբ Ելլադա մտան, Յունաստանի և Լիւգիոյ տիրեցին, (այն ատեններըն Յունաստան Հռովմայեցւոց նահանգներէն մին եղած էր) : Հռովմայեցիք լսելով այս եղածը, բազում զօրք Միդղան ղրկեցին և թէպէտ Հայք Աթէնքի մէջ ամրացած էին, սակայն սովը զիրենք սաստիկ նեղելուն պարտաւորեցան քաշուիլ և գալ փոքր-Ասիա :

Հ. Զօրաց նահանջելու ժամանակ ի՛նչ դէպք պատահեցաւ :

Պ. Նահանջելու ժամանակ զօրաց մէջ սաստիկ շփոթութիւն ինկաւ և սկսան իրար սպաննել. Արտաշէս այս շփոթութենէն վախնալով՝ վախշելու ատեն զօրքէն զարնուելով մեռաւ, և Միհրդատ պարտաւորեցաւ Միդղայի հետ խաղաղութեան դաշինք հաստատել, որոյ տրամադրութեամբ ետ տուաւ փոքր-Ասիոյ մէջ նուաճած երկիրները :

Հ. Արտաշէսին զօրաց բազմութիւնն օտարազգի պատմագիրք ի՛նչպէս կը նկարագրեն :

Պ. Արտաշէս բոլոր Յունաստանն ու փոքր-Ա-

սիան և ուրիշ շատ տեղեր իր ձեռացը ներքև նուաճելուն համար զինքն Աղեքսանդրէն վեր կը դասեն և նորա զօրաց բազմութեանն համար կ'ըսեն թէ « Աղեքսանդրին Դարեհին հետ ըրած պատերազմն Արտաշէսինին քովը շատ փոքր է, որովհետև անոնց զօրացն հանած փոշիէն ցորեկուան լոյսը քիչ մ'աղօտացաւ. իսկ Արտաշէսին զօրքը նետ նետելով արեւուն լոյսը խաւարեցուցին և ցերեկը կէս գիշերի դարձուցին » :

Հ. Այս մասին ուրիշ ի՛նչ կը պատմուի :

Պ. Նոյնպէս օտարազգի պատմագիրք կ'ըսեն թէ « Հեղեղները գետերուն ջուրը չկրցին շատցնել, վասն զի Արտաշէսի զօրքը խմելով կը քիչցնէին, որոց թիւն իմանալու համար հարկ եղաւ չափել՝ համբերն անկարելի ըլլալով » :

Հ. Արտաշէսի զօրաց բազմութիւնն իմացնելու համար խորենացին ի՛նչ կը պատմէ :

Պ. Խորենացին կ'ըսէ թէ՝ « Արտաշէս հրաման տուած էր որ իրենց բազմութեանը նշան մ'ըլլալու համար բանակած տեղերնին ամեն զինուոր մէյմէկ քար նետէ, ասով այն տեղն ահագին բլուր մը կը ձեւանար » :

Հ. Արտաշէս առաջին քանի՞ տարի թագաւորեց :

Պ. Արտաշէս առաջին քսան և հինգ տարի թագաւորեց և իր ժամանակը գրեթէ մեծամեծ պատերազմներով ու պայծառ յաղթութիւններով անցուց և մեռած ժամանակը սա նշանաւոր խօսքըն ըսաւ « Աւանդ փառացս անցաւորի » :

ԳԼՈՒԽ Գ.

(Տիգրան Բ.)

Նախ քան գրեթե 90 տարի :

Հ. Տիգրան երկրորդ որպիսի՞ կրթութիւն առած և ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր :

Պ. Արտաշէս Տիգրանն իր պղտիկութեանն առտենը վարժունեաց վարած իշխանին կրթութեանն յանձնած էր, որպէս զի զինւորական արհեստն ամբողջովին ուսուցանէ. ուստի և Տիգրան լաւ ռազմագէտ եղաւ և իր բարձր հանճարովի ու մեծամեծ գործքերովիս հայրենեաց փառքն ու անունը բարձրացուց և ամենուն առջև նախանձելի ըրաւ Հայ անունը :

Հ. Տիգրան երբ սկսաւ թագաւորել :

Պ. Արտաշէս իր արշաւանքներէն առաջ Տիգրանն Հայաստանի վրայ թագաւորեցուց, և Արտաշէսի մահուընէ ետեւ երբ տիրասպան զօրքն ետ դառնալով կուղէր երկիրն ասպատակել, կարծելով թէ Հայաստան անգլուխ է, Տիգրան իր խոհեմութեամբն ու ներհուն քաղաքագիտութեամբը զօրաց առջեւն ելաւ և զանոնք կարգի բերաւ, Փոքր-Ասիան վերստին իր ձեռացը ներքեւ նուաճեց և Հայաստանի մէջ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

Հ. Տիգրան իր հօրն՝ Արտաշէսին, Յունաստանէն զրկած կուռքերն ի՞նչ ըրաւ :

Հ. Յունաց քուրմերուն խորհրդովը՝ (որ կուռք-

քերուն հետ եկած էին և չէին ուզեր Հայաստանի խորերն երթալ, ուստի ըսին թէ աստուածներն հոս կուղեն մնալ) Տիգրան Գիտսի բազինն Անի ամրոցը կամ կամախք, Աթենասայ բազինը՝ Թիւն աւան, Արտեմիսինը՝ Երիզա, Հեփեստոսինը՝ Բագայառինճ, Ափրոդիտէսինը՝ (Աստղիկ) Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղը վահագնի քովը կանգնել տուաւ :

Վահագնի քուրմերն Հերակլէսի արձանը կարծելով թէ իրենց վաղեմի վահագնի արձանն է, առանց թագաւորին հրամանին իրենց սեպհական երկիրը՝ Տարօն տանելուն վրայ՝ Տիգրան բարկանալով՝ զրկեց զանոնք քրմապետութեան պատիւէ : Հրամայեց նաև որ յիշեալ արձաններուն համար փառաւոր մեհեաններ շինուի :

Հ. Տիգրան ի՞նչ հրաման տուաւ :

Պ. Հրաման ըրաւ որ նախարարները կուոց զսհ և երկրպագութիւն մատուցանեն. Բագրատունիք չուղեցին յանձն առնուլ և որովհետև Ասուդ իշխանն անարգական խօսքեր ըրած էր կուոց, լեզուն կտրել տուաւ. միւս Բագրատունիք սպառնալիքէն վախնալով՝ սկսան խոզի և զոհի միս ուտել, միայն պաշտօն չէին մատուցանէր. ուստի Տիգրան զանոնք չչարչարեց, այլ միայն զօրապետութեան իշխանութիւնը ձեռուընուն առաւ՝ թագադրութեան արտօնութիւնն իրենց վերապահելով :

Հ. Սելեւկիացիք (Ասորիք) ի՞նչ պատճառաւ Հայոց իշխանութեանը ներքև մտան :

Պ. Վասն՝ զի նոյն ատենները Սեւեկիացւոց մէջ թագաժառանգութեան նկատմամբ մեծ ազմուկ ու երկպառակութիւն ծագած էր . ուստի յետ երկար խորհրդակցութեան լաւ համարեցան Հայոց իշխանութեանը ներքեւ մտնել և ահա հրաւիրեցին զՏիգրան որ իրենց վրայ ալ թագաւորէ :

2. Տիգրան ընդունեց Սեւեկիացւոց հրաւերը :

Պ. Տիգրան սիրով ընդունեց Սեւեկիացւոց հրաւերը , գնաց Սեւեկիա , խաղաղեցուց և (Ն. Բ. զԲ.) 85 թուականին Սեւեկիացւոց թագը հանդիսիւ գլուխը դրաւ :

79 թուականին (Ն. Բ. զԲ.) Անտիոքոս Պիոսի (Սեւեկիացւոց թագաւորութեան հետամուտներէն միոյն) կինը՝ Սեղինէ կամ Կղէոպատրա՝ փրկելիեցիներն ու դրացի ազգերն Հայոց դէմ գրգռուեց , բայց Տիգրան շուտ վրայ հասաւ , պաշարեց Պաղոմայիս քաղաքն , ուր էր իրենց գլխաւոր զօրութիւնը . յաղթեց և Սեղինէն սպաննեց և մինչև Պաղեստին տիրեց . Ասորոց Բարչամինա չաստուածին արձանն ալ Հայաստան ղրկեց :

Հրէայք լսելով Հայոց քաջագործութիւններն՝ իրենց Աղեքսանդրիա թագուհւոյն խորհրդովը մեծամեծ ընծաներով Տիգրանին գեսպաններ ղրկեցին և իրենց աշխարհին վրայ նորա պաշտպանութիւնը խնդրեցին :

2. Տիգրան երկրորդ Ասորոց երկրէն դառնալէն ետև ինչ ըրաւ :

Պ. Իր ուշագորութիւնը վայկուն բռնաւորին

դործած ապստակութեանցը վրայ դարցուց որ զՀայաստան կը խռովէր , և ըստ արժանւոյն պատժեց նորա յանդգնութիւնն ու սպաննեց զայն . վայկունի ամբացած տեղերը վայկունիք կոչուեցան :

2. Միհրդատ ինչ բանի կը պարապէր այս միջոցիս :

Պ. Միհրդատ որ անհաշտ ռիսերիմ էր Հռովմայեցւոց , Սիղդայի գաշնադրութենէն ի վեր իր մտադրութիւնը նուիրած էր իւր ծովային ու ցամաքային զօրութիւններն ստուարացնելու , միւս կողմէ ալ Հռովմայեցւոց հպատակ ազգերն Հռովմայեցւոց դէմ կը գրգռէր :

2. Սոյն պատրաստութիւններն ինչ բանի ծաւայեցին :

Պ. Տիգրան Կապադովկիոյ կողմերը պատերազմելով յաղթական փառօք դարցաւ ի Տիգրանակերտ . իսկ Միհրդատ Հռովմայեցւոց դէմ մեծամեծ պատերազմներ մղեց , որոց առաջինն է Քաղկեդոնի պատերազմն , յորում Հայոց զօրքերը սարսափելի մեծ ջարդ տուին Հռովմայեցւոց և նոցա 60 ի չափ նաւերն այրեցին և Կիզիկոն անուանի քաղաքը պաշարեցին , յաղթելով ըստ ամենայնի Հռովմայեցւոց Կոտտաս զօրավարին , որուն յանձնուած էր Պրոպոնտոսն ու Բիւթանիան . իսկ Կիլիկիան ու Կապադովկիան՝ Ասիական նահանգ անուամբ Ղուկուղոս զօրավարին :

2. Ղուկուղոս անտարբեր կեցաւ :

Պ. Ղուկուղոս լսելով Կոտտասի պարտութիւն

նրն ու ֆաղկեդոնի կոտորածը, իր հետ շատ զօրք առած Միհրդատայ վրայ եկաւ, 'ի փախուստ դարցուց զայն և ընդ երկար հաշածեց, բայց Միհրդատ վերստին զօրացած եկաւ նորէն պատերազմեցաւ Գայլ գետին քով, յաղթեց և զՊոմպէոս՝ թշնամւոյն ձիաւոր զօրաց գլուխը՝ գերի վարեց:

Հ. Միհրդատայ բաղդը մինչև վերջն յաջող գնաց:

Պ. Ղուկուղղոս տեսնելով որ դաշտի վրայ պատերազմիլը խիստ վտանգաւոր է, ըստ որում Միհրդատայ ձիաւորները խիստ քաջամարտիկ էին, գնաց լեռնային ամուր տեղեր ապաւինեցաւ: Միհրդատ քանի մ'անգամ հոն ալ զարնուեցաւ, բայց բան մը չկրցաւ ընել. իր զօրացը մէջ ալ խուփութիւն իյնալով՝ իշխաններէն ու զօրապետներէն շատերն սպաննեցին. Հռովմայեցիք ալ պատեհութենէն օգուտ քաղելով՝ Միհրդատայ զօրացը վրայ յարձակեցան, որք փախչելու երես բռնած էին:

Հ. վտանգէն ազատելու համար Միհրդատ ինչ հնարք բանեցուց:

Պ. Միհրդատ իր գանձը կրող ջորիներէն մին թշնամւոյն զօրացն առջև զրկեց, որք տեսածնուն պէս ամեն բան թողուցին և գանձն աւարելու համար սկսան իրարու հետ կռուիլ, որով Միհրդատ ատեն գտաւ փախչելու և գնաց 'ի Տիգրանակերտ Տիգրանին ապաւինեցաւ. բայց Տիգրան սաստիկ բարկացած չուզեց անոր երեսն անգամ նայիլ:

Հ. Ղուկուղղոս պահանջեց զՄիհրդատ:

Պ. Տիգրան՝ որ Ասորոց և Փիւնիկեցւոց ապրտամբութիւնը զսպելով՝ դարցած էր 'ի Տիգրանակերտ, Ղուկուղղոս դեսպանի միջոցաւ պահանջեց զՄիհրդատ. բայց Տիգրան մերժեց բացէ 'ի բաց՝ և ընդունեց պատերազմի հրաւերը:

Հ. Այս պատերազմին պարագաներն ինչպէս կը պատմուին:

Պ. Տիգրան Միհրդատին 10,000 ընտիր ձիաւոր և բազում հետեւակ զօրք տալով Պոնտոսի կողմերը զրկեց, որ գնաց Խրիմ (Բոսփոր) Սկիւթացւոց ազգէն շատ մարդ առաւ և Եւքսինեան Պոնտոսի հիւսիսային կողմէն Հռովմայեցւոց տիրած երկիրներն անցաւ և Գաղղիացիներն ու այլք Հռովմայեցւոց դէմ գրգռեց. իսկ Տիգրան բազում զօրաց գլուխն անցած յառաջ խաղաց:

Հ. Ղուկուղղոս ինչ ընթացք բռնեց:

Պ. Ղուկուղղոս հասկնալով Տիգրանայ միտքը որ կիլիկիոյ վրայ յարձակիլ է, փութաց և անմիջապէս Ծովաց գաւառին վրայէն յարձակելով մտաւ Հայաստան և քանի մը փոքր պատերազմներէ ետք՝ աւելի Յունաց օգնութեամբ՝ որոց ծանր կուգար Հոյոց հպատակութեան ներքև գտնուիլը, Տիգրանակերտը սաստիկ պաշարեց:

Հ. Ինչ արդիւնք ունեցաւ այս պատերազմը:

Պ. Տիգրան 'ի սկզբան Հռովմայեցւոց պաշար կրելու ճանբան կտրեց և ապա 6000 խիստ ընտիր ձիաւոր զրկեց, որք Հռովմայեցւոց բանակը զարկին ճեղքեցին ու մտան քաղաք և շատ թանկա-

դին ու պատուական բաներ առած Տիգրանին բերին :

Հ. Ասով վերջացաւ խնդիրը :

Պ. Ղուկուղղոս Տիգրանայ մօտենալն իմանալով իր զօրապետներուն խորհրդովը Մուրինաս զօրապետին հրամատարութեան ներքեւ Տիգրանակերտի առջև քիչ մը զօրք թողուց և ինք իր ստուար բանակաւն Հայոց վրայ յարձակեցաւ : Տիգրանակերտի առջև Հռովմայեցւոց քիչուորութիւնը տեսնելով Տիգրան հպարտութեամբ ըսաւ « թէ որ ասոնք դեսպան են , խիստ շատ են , իսկ թէ որ պատերազմիկ զօրք , խիստ քիչ են » ուստի և անհոգ կեցաւ :

Հ. Ղուկուղղոսի այս խորամանկ հնարքն ինչ արդիւնք ունեցաւ :

Պ. Ղուկուղղոս յանկարծ Հայոց վրայ յարձակեցաւ . Տիգրան շփոթեցաւ , բայց բանակն իսկոյն կարգաւորելով ճակատեցան . սակայն Հայոց բանակը չկրնալով Հռովմայեցւոց սաստիկ յարձակմանը դիմադրել , սկսան ցրուիլ ու յետոսնահանջել : Տիգրան ալ դնաց ամուր տեղ մ'ապաւինեցաւ :

Հ. Ղուկուղղոս ինչ ըրաւ ասկէ ետքը :

Պ. Դարցաւ նորէն Տիգրանակերտը պաշարեց և Յունաց մատնութեամբը քաղաքն առաւ , բոլոր հարստութիւնը գրաւեց , Տիգրանակերտի մէջ Տիգրանին շինել տուած մեծ ու փառաւոր թատրոնին Յոյն դերասանները՝ զորս յատկապէս բերել տուած էր , Ղուկուղղոս իր յաղթական հան-

դէսներուն գործածելու համար հետն առաւ և անտի կորդուաց նահանգն երթալով մեծահանդէս փառաւորութեամբ կորդուաց Զարուէն նախարարին յուղարկաւ որութեան հանդէսը կատարեց , զոր սպաննած էր Տիգրան Ապպիանոսին խորհրդովն իրմէ ապստամբած ըլլալուն համար :

Հ. Տիգրան միւս անգամ պատերազմեցաւ Ղուկուղղոսին հետ :

Պ. Ղուկուղղոս ըստ որում կ'ասպատակէր Հայաստանի սահմանները , որպէս զի զՏիգրան պատերազմելու հարկադրելով խորտակէ անոր բոլոր զօրութիւնն , ուստի Տիգրան թէ կրած պարտութեան վրէժը լուծելու և թէ Ղուկուղղոսին սաստիկ հարուած մը տալու նպատակաւ ժողուեց բոլոր բանակն ու եկաւ Արածանի գետին քով ուժգնութեամբ պատերազմեցաւ ու յաղթեց , որովհետև Ղուկուղղոսի զօրքերը չկրցան տոկալ Հայոց ձիւաւորաց սլաքներուն :

Հ. Այդ սլաքներն ինչպէս էին :

Պ. Սլաքներուն ծայրերը կրկին էին , մէկն հաստատուն և բունին վրայ , իսկ երկրորդը շարժուն և առաջին սլաքին վրայ մոտուած . ուստի եթէ նետն հանուելու ըլլար , շարժուն սլաքը մարմնոյն մէջ կը մնար , որով վէրքն ամենեւին չէր բժշկուէր :

Հ. Ղուկուղղոս այս պարտութենէն ետև ինչ ըրաւ :

Պ. Մնացած զօրքն հանդերձ դնաց Մծբինը պաշարեց , որ խիստ անտուիկ քաղաք մ'էր և ա-

մուր պարսպով ու խորունկ փոսով պատած . Ղուկուղղոս ամբողջ ամառը զանազան հնարքներ բանեցուց , բայց չկրցաւ բան մ'ընել , ուստի և քաղաքացիք ալ անհոգ եղան . սակայն ձմեռը անձրեւոտ ու թուխ ամպոտ գիշեր մը , յորում սաստիկ անձրև կը տեղար ու կը փայլատակէր և պահապաններն ալ իրենց տուները քաշուած էին , զօրքը սանդուխներով վեր ելան , տիրեցին առաջին պարսպին և Տիգրանայ Գուր եղբայրը՝ որ քաղաքապետ էր , երգում առնելով որ փնաս չը հասցնէ , քաղաքն յանձնեց :

Հ. Տիգրան ինչ կ'ընէր այս միջոցիս :

Պ. Տիգրան Հայաստանին արեւմտեան կողմերըն երթալով՝ Հռովմայեցւոց տիրած երկիրները վերստին առաւ և Հռովմայեցւոց փաննիոս զօրապետին յաղթեց . իսկ Միհրդատ փոքր-Հայաստանի ու Պոնտոսի մէջ գտնուող բազմաթիւ Հռովմայեցւոց վրայ յարձակելով՝ յաղթեց և շատ գաւառներու տիրեց , նոյնպէս Պոնտոսի կողմը Հռովմայեցւոց փաբիոս զօրապետին յաղթեց և նորա զօրաց մեծ մասը ջարդեց :

Հ. Ղուկուղղոս այս գոյժերը լսած ատեն ինչ ըրաւ :

Պ. Ղուկուղղոս շատ տրտմեցաւ և երբ լսեց մանաւանդ որ Տիգրան ալ Միհրդատին միանալու կերթայ , փութաց ինք ալ յառաջ խաղալու . սակայն Հռովմայեցւոց Տրիարոս զօրավարը Ղուկուղղոսին մտենալը լսելով և յաղթութեան փառքը միայն ինք վաստկիլ ուզելով աճապարեց

պատերազմեցաւ Միհրդատայ հետ , բայց Հայոց զօրքերն հուսկ ապա յաղթութեան փառքն ըտացան և մինակ այս պատերազմիս մէջ 7000 Հռովմայեցի 24 մեծ և 150 փոքր սպա մեռան , որ մինչև այն ատեն այսպիսի մեծ չարաբաղդութիւն պատահած չէր Հռովմայեցւոց :

Հ. Այս գոթաղբութիւններն Հռովմի մէջ լքուած ատեն ինչ ըրին :

Պ. Կիկերոն զմայելի ճարտարախօսութեամբ մը համոզեց զժողովուրդը որ փոխեն զՂուկուղղոս և նորա տեղ Պոմպէոսը սպարապետ կարգեն Ասիական ամբողջ բանակին : Ծերակոյտն համոզուեցաւ Կիկերոնի առաջարկութեան և պէտք եղած հրովարտակը շուտ մը տրուելով Պոմպէոսի , անմիջապէս ճանբայ ելաւ :

Հ. Պոմպէոս ինչ ըրաւ :

Պ. Պոմպէոս շուտ մը դնաց Միհրդատին վրայ , որ ամուր լերան մը վրայ կեցած էր , և սկըսաւ հնարք մտածել այն տեղէն հանելու , քանզի Միհրդատայ կեցած տեղը ուղմագիտական նկատմամբ խիստ ապահով էր :

Հ. Պոմպէոս հասաւ իր նպատակին :

Պ. Միհրդատ այն տեղն անջրգի կարծելով (Միհրդատ թէպէտ լեզուագետ էր , սակայն դիտութեանց վրայ կերեւայ թէ գաղափար չունի եղեր) ինքնին քաշուեցաւ . Պոմպէոս գնաց շուտ մը բռնեց և ծաղկներէն ու պարարտ խոտերէն մակարերելով թէ ջուր պիտի կենայ , հօրեր փորել տուաւ և ստուգիւ առատ ջուր գտաւ :

Հ. Ասկէ ետքն ինչ ըրաւ Պոմպէոս :

Պ. Գնաց Միհրդատայ բանակը պաշարեց . Միհրդատայ զօրքն անմիջապէս կազմ ու պատրաստ ճակատեցան և առտուան չպատսերով՝ գիշերը լուսնի լուսով պատերազմեցան , սակայն քիչ մ'ետքն Հռովմայեցիք Միհրդատայ բանակը զարկին ցրուեցին , և Միհրդատ հազիւ 800 զօրքով փախաւ և Տիգրանին ապստինեցաւ , սակայն Տիգրանի զինքը չընդունելով՝ կողքիս փախաւ :

Հ. Ուրիշ ինչ դժբաղդութիւն պատահեցաւ Հայոց :

Պ. Տիգրանայ որդին Տիգրան փոքր՝ որ հօրմէն ապստամբած և Պարթեւաց Արտաշէս (Արշէզ) թագաւորին դիմելով անոր հետ հօրը դէմ պատերազմած ու յաղթուած էր , փախաւ Պոմպէոսին քով ու Հայաստան մտցուց , որով Պոմպէոս քանի մը քաղաքներու տիրեց :

Հ. Տիգրան ինչ ըրաւ :

Պ. Չուզեց Պոմպէոսին հետ պատերազմիլ և որովհետև Տիգրան Պոմպէոսին քաղցր բնութիւնըն ու հեզութիւնը լսած էր , խաղաղութեան դաշինք դնելու համար անձամբ բանակը դնաց :

Հ. Պոմպէոս ինչպէս ընդունեց զՏիգրան և իրենց բանակցութիւնն ինչ արդիւնք ունեցաւ :

Պ. Պոմպէոս պատուոյ համար հաղարապետներ և ձիաւորաց մեծ սպաներ ընդ առաջ զրկեց , որ մեծ պատուով բերին . Պոմպէոս իր քովը դահի վրայ բազմեցուց զՏիգրան և նորա որդին Տիգ-

րան փոքրն ալ միւս կողմը , և հաշտութեան վրայ խօսեցան :

Տիգրան Եփրատայ անդիի կողմն ու Կիլիկիոյ և Կապադովկիոյ մէկ մասն ու Գաղատիան Հռովմայեցւոց թողուց . Պոմպէոս զանի սեղանի հրաւիրեց և հոն որդին իրեն հետ հաշտեցուց և խնդրեց որ Ծովաց դաւառին վրայ թագաւոր և իրեն յաջորդ ընէ : Տիգրան ընդունեց և Պոմպէոսին ու անոր զօրապետներուն և զօրաց ամեն մէկուն աստիճանին համեմատ առատ պարգեւներ տուաւ :

Հ. Միհրդատ իր փառքը վերականգնելու համար ինչ ձեռնարկութիւն ըրաւ :

Պ. Պոմպէոս Տիգրանին հետ դաշինք դնելէ ետք՝ իր բոլոր զօրքովն անցաւ Ասորւոց ու Արաքացւոց կողմը դնաց . Միհրդատ ալ ելաւ ու նոր յաղթութիւններով վերատին տիրեց իր երկիրներէն մէկ քանիին , բայց զօրապետներէն ոմանք և մինչև իսկ իր փառնակէս որդին Հռովմայեցւոց խորամանկութեամբն իրմէ ապստամբեցան և սկսան Միհրդատին դէմ պատերազմիլ . Միհրդատ տեսնելով որ ազատութեան ճար չկայ , բոլոր ընտանեացը թոյն խմցուց , ինքն ալ խմեց և սրով ալ վերաւորելով ինքզինք մեռաւ :

Հ. Պոմպէոս Միհրդատայ մահուան լուրը առնելուն վրայ ինչ ըրաւ :

Պ. Շատ ուրախացաւ , բոլոր զօրացն աւետիս տուաւ և քիչ մ'ետքն ինք ալ Հռովմ դնաց և իր տեղը Գաբիանոս զօրապետն Ասորւոց բանակին սպարապետ դրուեցաւ :

Հ. Տիգրան Հռովմայեցւոց դէմ նորէն ղէնք առաւ :

Պ. Տիգրան ըստ որում քաջ գիտեր Հռովմայեցւոց խորամանկ բնաւորութիւնն ու ծուղակը, Միհրդատայ մահուընէն ետև Ասորւոց կողմը Գաբիանոսի վրայ քալեց, բայց Գաբիանոս Տիգրանայ հետ պատերազմելու չհամարձակելով՝ Տիգրանայ հետ գաղտնի հաշտութիւն ըրաւ, Միհրդատայ որդին փոքր Միհրդատը՝ զոր Հռովմայեցիք պատերազմի մէջ բռնած էին, անոր տուաւ և ինք Եփրատը անցնելով դէպ ի Եգիպտոս գնաց :

Հ. Հռովմայեցւոց կողմէ Ասիական բանակին ո՞վ դրուեցաւ սպարապետ :

Պ. Այն ատեններն Հռովմայեցւոց ընդարձակ պետութիւնն երեք մեծ իշխաններու, այսինքն, Յուլիոս Կեսարի, Պոմպէոսի և Կրասոսի միջև բաժնուած էր. այս վերջինը՝ Կրասոս խիտ ազաւ և սնափառ մէկն ըլլալով արեւելեան կողմերն ինք առաւ և կարծելով թէ արեւելեան ազգաց յաղթելը դիւրին բան է, միտքը դրաւ որ Հայոց և Պարթեւաց երկիրներուն վրայ արշաւելով անոնց աւարներովը ճոխանայ. ուստի անհամար զօրօք գնաց նախ Պաղեստին, Ասորւոց մէկ քանի գաւառներն ու Երուսաղէմն առաւ ու տաճարին բոլոր գանձերն ու ինչքերը կողոպտեց և անտի մեծաւ բազմութեամբ Պարթեւաց երկրին վրայ քալեց :

Հ. Տիգրան ի՞նչ ընթացք բռնեց :

Պ. Ինչպէս ըսինք, Տիգրան Հռովմայեցւոց

վրայ բնաւ վստահութիւն չունենալով՝ Պարթեւաց Արտաշէս թագաւորին հետ դաշնակցեցաւ, նախագահութիւնը վերստին Պարթեւաց տալով և այսպէս երկու դրացի դաշնակցաց բանակներն ընդ առաջ ելան Կրասոսին :

Հ. Այս ահաւոր պատերազմն ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ :

Պ. Հայոց և Պարթեւաց զօրքերը Կրասոսի զօրաց լաւ ջարդ մը տուին, և Պարթեւաց թագադիր Սուրէն իշխանը՝ որ Պարթեւաց զօրքերուն ընդհանուր հրամատարն էր, հաշտութեան վրայ խօսելու պատրուակաւ զԿրասոս ձեռք ձգելով՝ կտրեց անոր գլուխն և ՚ի Հայաստան ղրկեց, ուր կը գտնուէր նաև Պարթեւաց Արշէղ թագաւորը՝ որ Տիգրանին աղջկան իր Բակուր որդւոյն հետ հարսանեաց հանդիսին ներկայ գտնուելու եկած էր, և փառաւոր շքեղութեամբ կատարուեցաւ :

Կրասոսին ճոխ աւարներն Հայք ու Պարթեւք բաժնեցին :

Հ. Հռովմայեցիք Կրասոսին տեղ ո՞վ ղրկեցին :

Պ. Կասսիոս զօրապետը ղրկեցին, որ եկաւ Եփրատայ անդիի կողմը բանակեցաւ. սակայն Տիգրան ծերութեան պատճառաւ չկրնալով անձամբ պատերազմի երթալ Պարթեւաց Արշէղ թագաւորէն օգնութիւն խնդրեց, որ իր Բակուր որդւոյն հրամանին ներքև զօրք ղրկելով օգնեց. Տիգրան Ռշտունեաց Բարզափրան նախարարն ընդհանուր հրամատար կարգեց :

Հ. Ի՞նչ ըրաւ Բարզափրան :

Պ. Տիգրանին հրամանաւ նախ Ասորւոց ու Պաղեստինացւոց հետ հաշտութիւն գոյացուց և ապա Հռովմայեցւոց վրայ յարձակելով՝ զարկաւ, կէսը քաղաքներու և կէսն ալ նաւերու մէջ փախուց : Ասոնցմէ ետև Հայոց թագաւորին տակառապետ Գնէլ Գնթունի իշխանը ձիաւորաց գընդով մը երուսաղէմ զրկեց, Անտիոզոսը թագաւորեցուց և զՀիւրկանոս քահանայապետն ու բազում Հրեայ գերիներ Բարզափրանին զրկեց, որ Տիգրանին հրամանաւը վան քաղաքին մէջ բնակեցուց :

Հ. Հռովմայեցիք այս պարտութեան դէմ ի՞նչ ըրին :

Պ. Հերովդէս, որ Հիւրկանոսին բռնուելէն ետև (ըստ որում Հերովդէս չորրորդապետ կարգուած էր Հռովմայեցւոց կողմէ) Հռովմ փախաւ և հոն իր հաւատարմութիւնն ապացուցանելով՝ Անտոնիոսէն բոլոր Հրէաստանի թագաւոր դրուեցաւ և վէնդիդիոս զօրապետին հետ բազում զօրօք Հայաստան եկաւ . վէնդիդիոս Հայերն Ասորիքէն փախուց ու Սիդոն զօրապետը զօրքով եփրատի մօտ թողով՝ երուսաղէմ գնաց :

Հ. Հայք ի՞նչ ըրին :

Պ. Պարթեւաց հետ միանալով սաստիկ ջարդ մը տուին Հռովմայեցւոց, սակայն Անտոնիոս այս բանս լսելով անձամբ եկաւ Հայաստան, Շամշատ քաղաքն առաւ, և Սովսիոս զօրապետին միջոցաւ զՀերովդէս Հրէաստանի վրայ թագաւորեցուց և ինք եգիպտոս գնաց :

ԳԼՈՒԽ Ե.

(Արտաւազդ Ա.)

Նախ քան զՔրիստոս 56 տարի :

Հ. Տիգրան երկրորդին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Տիգրան երկրորդին յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ առաջին, որ հօրը մահուընէն երկու տարի յառաջ վերին Հայաստանի վրայ թագաւոր դրուած էր, և Տիգրան 53 տարի մեծամեծ ու փառաւոր յաղթութիւններ տանելէ և արքայից արքայ տիտղոսն ստանալէ և փառօք թագաւորելէ ետև մեռաւ :

Հ. Արտաւազդ ի՞նչ բնութիւն և ձիրք ունէր :

Պ. Արտաւազդ իր հօրը քաջութիւնն ու արիութիւնը բնաւ չունէր, աւելի գրական և թէթոյլ մարդ էր, որ շատ ողբերգութիւններ շինած և պատմութիւններ ու ճառեր գրած է, որոցմէ ոմանք մինչև հիմա կան կ'ըսէ Պլուտարքոս :

Հ. Արտաւազդ իր հօրը յաջորդելէն ետև ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Իր եղբայրներն ու քոյրերն Աղիովիտ ու Առբերանի դաւառները զրկեց, այն կողմերու թագաւորական կալուածներն իրենց պարզ և տալով և մասնաւոր մուտք կապելով :

Հ. Արտաւազդ ի՞նչպիսի քաղաքականութեան հետեւեցաւ :

Պ. Անտոնիոս Հռովմայեցւոց մեծ իշխանն որ

նոյն ատեն Պարթեւաց փրատ թագաւորին դէմ պատերազմի ելած էր, Արտաւազդ նախ սխալեցաւ որ Անտոնիոսի հետ դաշնակցեցաւ և 13000 զօրքով օգնութեան դնաց և երկրորդ՝ Հոկտաւիանոս իշխանին խորհրդովը՝ որ Անտոնիոսի բարձակիցն ու հակառակորդն էր, պատճառ մը բռնելով Անտոնիոսի դաշնակցութենէն բաժնուեցաւ. Հռովմայեցիք յաղթուեցան և իրենց այս պարտութեան պատճառն Արտաւազդայ երկդիմի քաղաքականութեանն ընծայելով՝ ռս պահեցին:

Հ. Անտոնիոս իր վրէժն ինչպէս լուծեց:

Պ. Խարդաւանութեամբ մը բռնելով զԱրտաւազդ, ոսկի շղթայի զարկած եգիպտոս կղէտ պատրա թագուհւոյն զրկեց, որ զայն 'ի բանտ դրաւ, և ուր ատեն մը մնայէ և չորս տարի ալ թագաւորելէ ետև՝ կղէտպատրա զայն դլխատել տուաւ:

Անտոնիոս բազում ստակ ձեռք ձգեց և զԱրտաւազդ բռնելուն 'ի յիշատակ ստակ տպել տրուաւ, որուն մէկ կողմն իր գլուխը կայ առջեւը Հայոց թագաւորական թագը դրուած և չորս կողմն ալ այսպէս գրուած է « Անտոնիոս. Հայաստան նաճեալ »: Իսկ միւս կողմն ալ կղէտպատրային պատկերը կայ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

(Արշամ)

Նախ քան գրեւտոս 55 տարի:

Հ. Արտաւազդի բռնուելէն ետև Հայաստանն ինչ վիճակ ունեցաւ:

Պ. Արտաւազդի բռնուելէն ետև Հռովմայեցիք Հայաստանի մէկ մասը՝ մանաւանդ Հայոց Միջագետքն իրենց հարկատու ըրին⁽¹⁾, Արշամ Տիգրանայ Արտաշէս եղբօրը որդին թագաւորեց Հայոց վրայ 'ի Մծբին: Այս ատենէն դադրեցաւ Հայոց անկախ թագաւորութիւնը:

Հ. Արշամ ետքէն իր աթոռ ուր հաստատեց:

Պ. Այն ժամանակներն Արշամ Երեսիացւոց խնդրանօքը նաեւ Ուռհայեցւոց վրայ ալ թագաւոր եղաւ: Ուռհայեցիք նոյն ատենները փոքր տէրութիւն մը կը կազմէին և ժողովուրդն ըստ

(1) Արտաւազդի մահուրնէ ետև Հայաստանի իշխող թագաւորաց նկատմամբ պատմութեան մէջ շփոթութիւն մը կը տիրէ. վասն զի արտաքին պատմիչներն այնպիսի թագաւորաց անուններ կը յիշատակեն իրենց գործերովը մէկտեղ և անոնց զրամներուն վրայ ծանօթութիւններ կուտան, որ արդարև մինչև հիմա կայ. սակայն մեր ազգային պատմագրաց գրածներուն հետ երբէք չեն յարմարիր:

Մեք այս շփոթութիւնը լուծելու համար կ'ըսենք թէ Արտաւազդի բռնուելէն ետև Հայաստան երկու մասի բաժնուեցաւ. որոյ մէկ մասը՝ Միջագետք Հա-

մեծի մասին Յոյն ու Ասորի էին, և Ռուհայեցիք իրենց թագաւորները գրեթէ միշտ ուրիշ ազգաց իշխաններէ կ'ընտրէին, մանաւանդ Հայոցմէ. հետեւաբար և Արշամ բոլոր Միջագետքի տիրեց (1), և իր աթոռն ու արքունական բոլոր գիււաններն ու կուռքերը եղեսիս հաստատեց:

Հ. Արշամ որչափ ատեն թագաւորեց, և ինչ գործ ունեցաւ:

Պ. Արշամ 30 տարի թագաւորեց և յիշատակութեան արժանի գործ մը չունեցաւ:

յոցն Հռովմայեցոց գերիշխանութեանը ենթարկեցաւ և միւսը Պարթեւաց:

Մեր այս ըսածը չէ թէ սոսկ կարծիք կամ ենթադրութիւն է, այլ իրողութիւն, զի Արտաւազդի որդին Արտաշէսը՝ որ նոյնպէս գերի բռնուած էր, Անտոնինոսի ձեռքէն ազատելով՝ Պարթեւաց օգնութեամբը վերին Հայաստանի վրայ թագաւորեց, ասոր յաջորդեց իր եղբայրը՝ Տիգրան փոքր և իր քոյրը՝ Երատոյ (20 տարի Ն. Ք. զՔ.) և այսպէս բաւական ատեն առանձին թագաւորաց անուններ կը յիշեն արտաքին պատմագիրք, որով մեր ըսածն աւելի եւս հաստատութիւն կը գտնէ:

(1) Միջագետքի սակմանն է հիւսիսէն Մասիսն ու Կորդուաց լեռները, արեւմուտքէն Եփրատ գետն ու արեւելքէն Ասորեստան:

ԳԼՈՒԽ Է.

(Աբգար)

Նախ քան զՔրիստոս 5 տարի:

Հ. Արշամին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արշամին յաջորդեց իր որդին Աբգար, որուն օրովն Հռովմայեցիք սկսան բոլոր Հայաստանէն ալ հարկ ու տուրք առնուլ:

Հ. Աբգարի ի գահ ելնելէն ետեւ ինչ բան պատահեցաւ:

Պ. Օգոստոս կայսրն հրաման ըրած էր ամեն տեղ աշխարհագիր ընել. Հռովմայեցի գործակալներ Հայաստան ալ եկան. Աբգար հրամայեց Օգոստոս կայսեր պատկերը Մեհեաններու մէջ կախել. Հերովդէս ուղեց որ իր պատկերն ալ կախուի. Աբգար յանձն չառաւ և Պարթեւաց հետ միանալով՝ Հերովդէսի զրկած բանակին լաւ ջարդ մը տուաւ:

Հ. Ուրիշ ինչ դէպք պատահեցաւ:

Պ. Նոյն ատեններն Օգոստոս կայսրը մեռնելով՝ Տիբերիոս յաջորդեց իր. Աբգար շնորհաւորութեան համար դեսպաններ զրկեց. բայց Տիբերիոս զանոնք անարգեց Աբգարին Հերովդէսին դէմ պատերազմելուն համար. Աբգար երբ իմացաւ, շատ բարկացաւ և միաբը դրաւ որ այլեւս Հռովմայեցոց տուրք տալը դադարէնէ, և հետեւաբար սկսաւ ամեն կերպ պարստութեան ձեռնարկել:

Հ. Աբգարի այս խորհուրդն իրականացաւ :

Պ. Ո՛չ. վասն զի նոյն օրերը Պարթեւաց Աբգար թագաւորը մեռնելով՝ յաջորդութեան համար մէջերնին մեծ խնդիր ծագած էր. Աբգար Պարթեւաստան գնաց և հոն խնդիրը խաղաղութեամբ վերջացուց, իրաւարարութիւն ընելով :

Հ. Աբգարի Պարթեւաստան երթալէն ինչ հետեւութիւն ծագեցաւ :

Պ. Աբգարի թշնամիքը՝ մանաւանդ Հերովդէս չորրորդապետն Աբգարու վրայօք ամբաստանութիւն ըրին Հռովմայեցւոց. Աբգար զինքն արդարացնելու համար Հռովմայեցւոց դործակալներուն դեսպաններ զրկեց, որոց խօսքին չհաւատացին : Աբգար այս բանիս վրայ աւելի նեղացած Արարացւոց (Պատրիացւոց) Արէտ կամ Արիդաս թագաւորին, որ Հերովդէսի գէմ պատերազմի ելած էր, զօրքով օգնեց :

Հ. Աբգար ինչպէս արդարացուց ինքզինք Հռովմայեցւոց առջև :

Պ. Հռովմայեցիք նոյն ատեն Ասորւոց երկրին վերակացու գրին Մարինոս անուն իշխանը, որ խելացի և խաղաղասէր մէկն էր : Աբգար դեսպաններ զրկեց՝ Աղձնեաց բզեչխ Մարիհաբը, Ապահունեաց նահապետ Շամչազրամն ու իր հաւատարիմ սուրհանդակն՝ Անանէ, որք Աբգարին Պարթեւաստան երթալուն պատճառը բացատրեցին. Մարինոս զանոնք մեծաւ պատուով ընդունեց, խնդիրն հասկցաւ և ըսաւ որ իրենք

սուրբերնին վճարեն միշտ և բնաւ բանէ մը չը վախնան, խոստանալով որ հարկ եղածը կը գրէ ՚ի Հռովմ :

Հ. Ի՞նչ նշանաւոր դէպք պատահեցաւ այս միջոցիս :

Պ. Աբգարի դեսպաններն Ասորւոց երկրին մէջ փրկչի հրաշագործութեանց համբաւը լսելով՝ մինչեւ երուսաղէմ գացին ու հոն աչքովնին տեսան և ՚ի դարձին եկան Աբգարին պատմեցին : Աբգար՝ որ 7 տարիէ ՚ի վեր հիւանդութեամբ կը տառապէր հրաւիրեց զՅիսուս որ գայ զինքը բժշկէ և հոն բնակի, ուր, ըսաւ, Հրէից ձեռքէն ըստ ամենայնի աղատ կը լինի : Բայց Քրիստոս թովմաս առաքեալին ձեռքով թուղթ գրեց այսպէս. « Երանի անոր որ զիս չէ տեսած ու կը հաւատայ. վասն զի ինձի համար դրուած է թէ ո՛վ որ զիս տեսնէ, ինձի պիտի չհաւատայ. իսկ անոնք որ ինձի չտեսած հաւատան, պիտի վերկուին. բայց այն բանին համար որ գրած ես թէ քեզի գամ, պէտք է որ ես ինչ գործի համար որ զրկուեք եմ, կատարեմ, և երբ կատարեմ զիս զրկողին քովը պիտի համբառնամ. իսկ համբառնալէս ետեւ իմ աշակերտներէս մէկը կը զրկեմ քեզի որ գայ քու ցաւերդ բժշկէ և քեզի ու քու հպատակներուդ կեանք պարգեւէ » :

Հ. Քրիստոսի համբառնալէն ետեւ ո՞վ եկաւ ՚ի Հայաստան :

Պ. Թովմաս առաքեալին ընտրութեամբը Քրիստոսի 72 աշակերտներէն թագէոս եկաւ, որ

բժշկեց Աբգարը և ամենուն ալ Գրիստոնէութիւն սորվեցուց, Թագաւորին խոյրարարն՝ Ադգէ, եպիսկոպոս ձեռնադրեց, խիստ շատեր միրտեց և ապա դնաց վերին Հայաստան: Աբգար քրիստոնէութեան պաշտպան կանգնեցաւ և Տիրեր կայսեր, Ասորեստանի Ներսեհ և Պարթեւաց Արտաշէս Թագաւորին նամակ գրեց որ Գրիստոնէութիւնն ընդունին. բայց դեռ պատասխանը չառած՝ մեռաւ Աբգար 38 տարի սրբութեամբ Թագաւորելէ ետքը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

(Անանուն. Սանատրուկ)
Գրիստոս 55 տարե ետքը.

Հ. Աբգարու մահունէն ետեւ Թագաւորութիւնն ինչ վիճակ ունեցաւ:

Պ. Աբգարու մահունէն յետոյ Թագաւորութիւնն երկուքի բաժնուեցաւ, Եդեսիոյ վրայ Աբգարի որդին Անանուն և Միջագետաց վերին մասերուն վրայ ալ Աբգարի Ադգէ քրոջ որդին՝ Սանատրուկ Թագաւորեց:

Հ. Անանուն ինչ ըրաւ:

Պ. Իր հօրը յաջորդելուն պէս մեհեանները բացաւ և Ադգէ եպիսկոպոսը նահատակեց որ երես խոյր չէր շինած՝ նորա հեթանոսութեանը պատճառաւ: Անանուն արքունական պալատը վերանորոգել տուած ժամանակ վրան սիւն մ'ընայլով մեռաւ:

Հ. Սանատրուկ ինչ ըրաւ:

Պ. Սանատրուկ որ Անանունի Թագաւորութիւնն յափշտակելու հետամուտ էր, նորա մահունէն յետոյ Եդեսիացւոց հրաւիրմամբն Անանունի Թագաւորութիւնն ալ ժառանգեց. արքունական բոլոր դանձն ու ինչքը յափշտակեց և Աբգարի արու զաւակները բոլորն ալ սրէ անցուց բացի աղջիկներէն, զորս Հաշտենից դաւառը զրկեց և զՀեղինէ՝ Աբգարու կինը, Միջագետաց Թագուհի ըրաւ և Խառան քաղաքը զրկեց, վասն զի ժամանակին անկէ շատ բարիք տեսած էր. սակայն Հեղինէ կռապաշտներու մէջ կենալ չուզելով Երուսաղէմ՝ դնաց և հոն մեծ սովին առնելը քաղաքացւոց շատ բարիքներ ըրաւ:

Հ. Սանատրուկ քրիստոնէութեան մէջ հաստատ կեցաւ:

Պ. Սանատրուկ նախարարաց վախէն քրիստոնէութիւնը թողուց, Թագէոս առաքեալն սպաննել տուաւ, ինչպէս նաև իր Սանդուխտ կոյս աղջիկն՝ ԻՇաւարչան նահատակեց քրիստոնէութեան մէջ հաստատ կենալուն համար:

Թէպէտ քրիստոնէութիւնը վերին Հայաստանի մէջ մեծ յառաջդիմութիւն չունէր, բայց Եդեսիոյ մէջ հաստատ մնաց, ուր Թէպէտ եկեղեցիները դոցուած էին, սակայն այրերու մէջ դաղանի պաշտօն կը կատարէին և որքան հալածուած լինէր, այնքան ալ հիմ ու արմատ կը բուսէր քրիստոնէութիւնը:

Հ. Սանատրուկ ինչ նշանաւոր գործ ունեցաւ:

Պ. Սանատրուկ նշանաւոր դործ մը չունեցաւ . միայն Մծբին քաղաքը վերստին նորոգեց որ երկրաշարժի պատճառաւ մեծ մասամբ փլած էր : Սանատրուկ բոլոր ունեցածն այս քաղաքին չինութեանը վատնեց , իր արձանը կանգնել տուաւ , որուն ձեռքը դրամ մը կար 'ի նշան իր բոլոր գանձն սպառած ըլլալուն :

Հ. Սանատրուկ ո՞րքան ատեն թագաւորեց :

Պ. 30 տարի թագաւորելէն ետե օր մը որսի ատեն դիպուածով նետէ մը զարնուելով մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ Թ.

(Երուանդ Բ.)

Քրիստոսէ 65 տարի ետքը :

Հ. Սանատրուկին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Երուանդ անունով իշխան մը որ մօր կողմանէ Արշակունի էր . այս անձը յաղթանդամ և կորովի մէկն էր . Սանատրուկի օրով իր մեծամեծ ծառայութեանցն համար մեծ պատուոյ հասաւ և նորա մահունէն յետոյ բռնութեամբ Եդեսիոյ վրայ թագաւորեց . Բագրատունիք իրեն չհպատակելով՝ Սանատրուկի որդւոց կողմը բռնեցին . Երուանդ ալ Սանատրուկի որդիքը թրէ անցընել տուաւ և միայն Արտաշէս անուն որդին իր ստընտուին միջոցաւ ազատեցաւ . Սմբատ Բագրատունին ճանքան Արտաշէսն իր սանտուին հետ գանելով՝ մեծ խնամքով տարաւ զայն Պարթեւաց

Դարեհ թագաւորին , որ սիրով ու պատուով մեծցուց ; և Սմբատն ալ մեծ պատուով իր քովը պահեց , Պարթեւաց զօրավարներուն կարգը դրաւ և Բատ ու Ողոմն գաւառներն անոր բնակութեանըն յատկացուց :

Հ. Երուանդ ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Արտաշէսի և Սմբատայ Պարթեւաստան կենալուն վրայ , կասկածելով Պարթեւաց կողմէ , իր յոյսն Հռովմայեցւոց վրայ դրաւ . Միջագետքն անոնց տուաւ . Թողուց Եդեսիան և զնաց վերին Հայաստան Հայկազանց թագաւորանիստ Արմաւիր քաղաքը նստաւ , և թէպէտ շատ ջանք ըրաւ Արտաշէս մանուկը մեռցնել տալու , բայց իր բոլոր ջանքերն ապարդիւն մնացին . ուստի սկսաւ իր պաշտպանութեանն համար միջոցներ ձեռք առնուլ . Երասխ գետին եղերքն Որձաքար բլրին վրայ Երուանդաշատ քաղաքը շինեց բարձրապարիսպ միջնաբերդերով ⁽¹⁾ և պղնձէ դռներով . քաղաքին շինութիւնն աւարտելէ ետե բոլոր ինչքերն հոն բերել տուաւ և կուռքերուն համար ալ Երուանդաշատէն 40 մղոն հեռու Ախուրեան գետին քովը Բագարան քաղաքը շինել տուաւ և իր Երուազ եղբայրն ալ քրմապետ կարգեց . նոյնպէս Երուանդակերտ անունով գեղեցիկ քա-

(1) Այս միջնաբերդը ելնելու համար երկաթէ սանդուխներ շինել տուաւ , որոնց վրայ որոգայթներ կային , այնպէս որ եթէ չգիտցող մէկը գաղտնի ելնել ուզէր , անոնց մէջը կը բռնուէր :

զաք մը շինեց և Ծննդոց անտառը տնկել տուաւ :

Հ. Երուանդ այս շինութիւններով զբաղած ատեն ինչ պատահեցաւ :

Պ. Սմբատ ՚ի նպաստ Պարթեւաց Աղուանից ու Ալանայ դէմ մեծամեծ քաջութիւններ ըրած ըլլալուն ՚ի վարձատրութիւն մեծ օգնութիւն տըրուեցաւ իրեն որ երթայ Արտաշէսն Հայաստանի վրայ թագաւորեցնէ , որ արդէն սիրելի էր Պարթեւաց . Սմբատ գարնան ժամանակը մտաւ Ուտէացոց աշխարհն և անտի մինչ ՚ի Գեղամայ ծովակն յառաջացաւ . ամեն կողմէ Հայոց նախարարները Սմբատայ կողմն անցան և շուտով Երուանդայ բանակն հասան , որ Ախուրեան գետի մօտը կը գտնուէր :

Հ. Երուանդայ բանակն ինչ ըրաւ :

Պ. Երուանդայ բանակը բազկացած էր Հայոց , վրաց և Գամրաց զօրքերէ . Հռովմայեցոց լէզեաններն ուշացեր էին . ուստի և Երուանդ ալ զօրքերն ու նախարարներն հազիւ թէ ստակով և պատիւներով կարող կըլլար պահել . սակայն երբ Արտաշէսի զօրքն երեւցաւ , Մուրացան նախախարարութեան տանուտէր-նահապետ Արգամն՝ որ բազում զօրք ունէր , իր առջի պատիւը վերջստին ստանալու խոստում առնլով՝ Արտաշէսի կողմն անցաւ . նոյնպէս ըրին նաև ուրիշ նախարարներ ալ և միայն Գամրաց ու վրաց զօրքերը մնացին , որ թէպէտ քաջութեամբ դիմադրեցին , բայց վերջապէս անհնարին կոտորած կրեցին . Երուանդ փախաւ դէպ ՚ի Երուանդաշատ ,

բայց Սմբատ զօրքով ետեւէն ինկած գլաւ սպաննեց . Երուանդ 20 տարի թագաւորացի ,

ԳԼՈՒԽ Ժ.

(Արտաշէս Բ.)

Քրիստոսէ 85 տարի ետքը :

Հ. Արտաշէսի առաջին գործը ո՞րն եղաւ :

Պ. Երուանդ մօր կողմանէ միայն Արշակունի ըլլալուն համար Արտաշէս անոր փառաւոր թաղում ընել տալով՝ շիրմին վրայ մահարձան մը կանգնեց . իսկ Սմբատ արքունի գանձատունը մտնելով՝ գըտաւ Սանատրուկի թագն և ըստ իւր ասպետական իրաւանցն Արտաշէսի գլուխը դրաւ :

Հ. Արտաշէս ինչ հատուցում ըրաւ :

Պ. Մարաց և Պարթեւաց զօրքը մեծ պատուով ետ դարձուց . Մուրացան նախարարութեան տանուտէր նահապետ Արգամին ըստ առաջնոյն թագաւորի երկրորդն ըլլալու պատիւը տուաւ և արտօնութիւն չնորհեց յակնթակապ պսակ կրելու , գինդ ու կարմիր կոշիկ և օսկի պատառաքաղ ու գրգալ գործածելու . Սմբատին՝ թագադիր ասպետութեան պատիւէն զատ՝ արեւմտեան զօրաց զօրավարութեան պաշտօնին հետ նաև Հայոց ընդհանուր զօրաց սպարապետութեան պաշտօնը տըւաւ և բոլոր գործակալաց և նահանգաց վերատեսուչ անուանեց . Գլխակ՝ որ Արտաշէսի ստընտուին որդին էր , պատերազմին մէջ իր դէմքին

կէսը կորսնցնելուն համար անոր որդին նախարարութեան կարգ անցուց Դիմաքսեան անունով. իսկ Մողպաշտէ անուն մէկուն ալ քրմապետութեան պաշտօն տուաւ. նոյնպէս Տուրն անուն մէկու մը երէց որդւոյն նախարարութեան պատիւ տուաւ, որ Տրունիք կոչուեցաւ :

Հ. Արտաշէսի երկրորդ գործը սրն եղաւ :

Պ. Արտաշատ քաղաքը նորոգել տալով կուռքերն հոն բերել տուաւ. իսկ մեհեաններու և երուազայ դանձերը Սմբատայ ձեռօք Արեաց Դարեհ թագաւորին ընծայ զրկեց ինչան իւր երախտագիտութեանը :

Հ. Արտաշէսի երրորդ գործը սրն եղաւ :

Պ. Ալանք ըստ իւրեանց սովորութեան՝ ուրիշ լեռնական ազգաց հետ Հայաստանի վրայ արշաւեցին. Արտաշէս դէմ ելաւ անոնց, յաղթեց և Ալանաց թագաւորին որդին գերի բռնեց. Ալանաց թագաւորն ուզեց հաշտութիւն ընել և ամեն բան յանձն առաւ, միայն թէ իր որդին ետ դարձնէ. բայց Արտաշէս չուզեց լսել. սակայն Ալանաց թագաւորին աղջիկը՝ Սաթինիկ իր խելացի խօսքերովն ու վեհ կերպարանօքն հաւանեցուց. Արտաշէս զՍաթինիկ իրեն կնութեան առաւ, որով և մէջերնին հաշտութիւն ու խաղաղութիւն գոյացաւ :

Հ. Հայոց վիպասաններն Արտաշէսին զՍաթինիկ իրեն կնութեան առնելու պատմութիւնն իրենց երգերուն մէջ ինչպէս կը պատմեն :

Պ. Հայոց վիպասաններն իրենց երգերուն մէջ

սոյն այլաբանութիւնը կ'ընեն ,

« Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ՚ի սեան գեղեցիկ ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն ,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն (1)
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն
Ընկէց ՚ի մէջը օրիորդին Ալանաց
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջը փափուկ օրիորդին
Արագ հասուցանելով ՚ի բանակն իւր » :

Հ. Հայոց վիպասաններն Արտաշիսի հարսանեաց շքեղ փառաւորութիւնն ինչպէս կը նկարագրեն :

Պ. Սոյն երկու տողով շատ բան կը հասկցնեն ,

« Տեղ ոսկի տեղայր ՚ի փեսայութեանն Արտաշիսի ,
Տեղայր մարգարիտ ՚ի հարսնութեան Սաթինիկանն » :

Հ. Խոփենացին առաջին երգին մեկնութիւնն ինչպէս կուտայ :

Պ. Խոփենացին կ'ըսէ, որովհետեւ Ալանաց առջեւ կարմիր կաշին շատ յարդի էր, Արտաշէս ալ Ալանաց թագաւորին Սաթինիկին համար շատ ոսկիէն զատ՝ նաեւ շատ մ'ալ լայքա տուաւ (կաշի ներկելու համար տեսակ մը ներկ). աս է երգին մէջ Ոսկէօղ շիկափոկ պարան ըսուածը. իսկ հարսնիքին համար ըսածնին սա է որ Հայոց թագաւորներուն սովորութիւնն էր իրենց հարսնիքին ատենն ստակ նետել, և թագուհիներուն ալ՝ մարգարիտ :

(1) Կուր գետն :

Հ. Արտաշէս ի՞նչ հանրօգուտ գործեր ունեցաւ :

Պ. Հայաստան աշխարհը զանազան գաղթական-նութիւններով լեցուց , որոց առաջինն է Ալանաց գաղթականութիւնը , զոր Սմբատ Ալանաց Արտազ գաւառէն բերաւ և ի Շաւարշան բնակեցուց . ասոնց բնակած տեղն իրենց վաղեմի տեղին ա-նունովն Արտազ կոչուեցաւ . երկրորդն էր Առա-ւելդեան գաղթականութիւնը , որ Սաթիկայ հետ եկած և նորա ազգականներն էին ըստ մեծի մա-սին . երրորդն էր Կասպից գաղթականութիւնը և չորրորդն Ամատունեաց , որ Մանուկ Հրէին սերնդէն էին և Արեաց աշխարհէն եկած : Սա-թիկայ ցեղը նախարարութեան կարգ անցաւ :

Արտաշէս իւրաքանչիւր գիւղի և ագարակի սահմաններն որոշեց՝ քառանկիւնի կոիածոյ քա-րեր տնկել տալով . երկրագործութիւնը շատ յա-ռաջ տարաւ զի մինչեւ այն ատեն Հայք փոյթ չէին ընել , և ընդհանրապէս մսեղէն կուտէին . Արտաշէսի օրովն ափ մը պարապ հող չկար , ոչ լեռներու վրայ և ոչ դաշտերու մէջ . գե-տերն ու ծովակները նաւերով լեցուց , ճանրա-ներ և կամուրջներ շինել տուաւ , ուսումն ու քաղաքակրթութիւնը ծաղկեցուց և շաքաթնե-րու , ամիսներու ու տարիներու շրջանը կարգի գրաւ :

Հ. Արտաշէս ի՞նչ դժբաղդութիւն ունեցաւ :

Պ. Արտաշէս Սաթիկիէն Արտաւազ գանուն անդրանիկ զուակն ունեցաւ , որ խիտ անձնա-հաճ և նախանձոտ ու մոլի մէկն եղաւ . Արտա-ւազը Արգամին ձեռքէն երկրորդութեան պա-

տիւը խլեց և Արգամն ու նորա ցեղին մեծ մասը թրէ անցուց . Սմբատին ալ նախանձելով՝ սպարա-պետութիւնն առաւ ձեռքէն և նա ալ կորդուաց աշխարհը Տմորիք գաւառը բնակեցաւ . Արտաւազը բոլոր պատիւներն ու իշխանութիւններն իր ձեռքն առնելով եղբարցը նախանձը գրգռեց . ուստի Ար-տաշէս ալ քրմապետութեան պատիւը իւր Մա-ժան որդւոյն տալով՝ Անի ամրոցը շրջեց . իսկ զօրքն իր նախորդացը պէս չորսի բաժնելով՝ արեւելեան կողմն Արտաւազին , արեւմուտքը Տիրանին , և հիւսիսը Զարեհին , իսկ հարաւն ալ Սմբատին տուաւ և զՎրոյր ալ տէրութեան հա-ղարապետ կարգեց :

Հ. Արտաշէս զՀայաստան անկախ ընելու հա-մար ի՞նչ ձեռնարկութիւն ըրաւ :

Պ. Հռովմայեցւոց միջեւ ծագած ներքին խռո-վութենէն օգուտ քաղել ուղեւով՝ տուրքը դադ-րեցուց . Հռովմայեցիք զօրք շրջեցին , որք հուսկ ապա յաղթուեցան . այս յաջողութենէն քաջալեր-եալ Պարթեւներն ալ Հայոց հետ գացին Հռովմայեց-ւոց երկիրներն ասպատակեցին . Եգիպտացիք ու Պաղեստինցիք ալ Հայոց օրինակին հետեւելով Հռովմայեցւոց տուրք տալը դադրեցուցին . բայց Տրայիանոս կայսրն անձամբ ահագին բա-նակաւ մը նախ Եգիպտացիներն ու Պաղեստին-ցիներն հնազանդեցուց և ապա Պարթեւաց վրայ քալեց : Արտաշէս շուտ մը անոր առջեւը դնաց և հարկերն ու շատ ալ ընծաներ տալով՝ հաշ-տութիւն ըրաւ , որով Հայաստան ազատեցաւ Հռովմայեցւոց յարձակումէն :

2. Արտաշէս սրչափ ատեն թագաւորեց :

Պ. Արտաշէս 41 տարի թագաւորելէն ետեւ՝ Մարանդ գաւառի Բակուրանակերտ ականն հիւանդանալով մեռաւ, և խիստ մեծահանդէս յուղարկաւորութիւն եղաւ. դագաղը ոսկիէ էր, անկողինը բեհեզէ, ոսկեով բանուած զգեստ հագած, գլուխը թագ, ոսկեով գործուած զէնքերն իր դիմացը դրուած. չորս կողմն իր որդիքն ու ազգականները կեցած էին. ասոնց քովը թագաւորական պաշտօնատարներն ու նախարարներն իրենց զնդերովը, նոյնպէս բոլոր զօրքն իրենց զէնքերովը պատերազմի երթալու պէս շարուած. առջեւէն պղնձէ փող կը հնչէր, ետեւէն սեւ հագուած լալկաններ և ասոնց ետեւէն ալ ժողովրդեան բազմութիւնը կ'երթար :

Ահա այսպիսի մեծափայելուչ շքով տարին թաղեցին, որոյ դերեզմանին քովն իր սիրելի կիներէն, հարձերէն ու ծառաներէն շատեր կամովին իրենք զիրենք մեռուցին :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

(Արտաւագր Բ.)
Քրիստոսէ 150 տարի ետքը :

2. Արտաշէսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արտաշէսին յաջորդեց իր որդին Արտաւագր Բ. որուն բնաւորութեանը վրայօք արդէն խօսեցանք :

2. Արտաւագր ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Իր քոյրերն ու եղբայրներն Աղիովիտ ու Առբերանի գաւառները զրկեց և միայն Տիրան եղբայրն իր քովը պահեց, վասն զի ինք անորդի էր. թագաւորելէն քիչ վերջն օր մը ձիով որսի գնացած ատեն վրան խելացնորութիւն գալով՝ խորունկ փոսի մը մէջ ինկաւ ու կորսուեցաւ :

2. Գողթան երգիչներն այս դէպքն ի՞նչպէս կը պատմեն :

Պ. Արտաշէսին մահուանն օրը շատ մարդիկ անոր սիրոյն համար իրենք զիրենք կամովին մեռուցած ըլլալով՝ Արտաւագրայ շատ գժարն եկաւ, ու հօրը դէմ գանդատելով ըսաւ՝ « դուն երթալու ատենդ բոլոր աշխարհ հետդ տարիր, ես աւերակներուն ի՞նչպէս թագաւորեմ » . անոր համար Արտաշէս զինքն անիծեց և ըսաւ թէ « որսի ելած ատենդ զքեզ Գաջերը բռնեն ու Մասիս լեռը տանին. հոն մնաս և ամենեւին լոյս չտեսնես » :

« Եթէ դու յորսս հեծցիս,
Յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս
Զքեզ կալցին Գաջը
Տարցին յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս .
Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես » :

2. Հին ատենուան պառաւներն ի՞նչ կ'ըսէին :

Պ. Անոնք ալ կ'ըսէին թէ Արտաւագր այրի մը մէջ շղթայով կապուած կեցած է և երկու շուն շղթան միշտ կը կրծեն որ փրթի և Արտաւագր ելլէ աշխարհիս վերջ տայ. բայց դարբիններուն սալի վրայ երկաթ ծեծելու ձայնէն շղթաները

նորէն կը զօրանան : Ասոր համար պարզամիտ
դարբիններ կիրակի օրերն ալ քանի մ'անգամ
ուռը սալին կը զարնէին որպէս զի Արտաւազդին
շղթաները զօրանան :

Ոմանք ալ կ'ըսէին թէ Արտաւազդ ծնանե-
լուն պէս Աժդահակայ ցեղին՝ Մուրացան նախա-
րարութեան կանայքը զինքը կախարդեցին . իսկ
Գողթան երգիչները կ'ըսէին թէ այս կիները զԱր-
տաւազդ գողցան ու տեղը սատանայ մը դրին .
անոր համար Արտաշէս զանոնք շատ չարչարեց :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

(Տիրան Ա.)

Քրիստոսէ 150 տարի ետքը :

Հ. Արտաւազդին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր եղբայրը Տիրան Ա. որուն Հռովմայեց-
ւոց Անտոնիոս Պիոս կայսրը թագաւորական թագ
ու ծիրանի զրկեց և սորա յիշատակին համար
մասնաւոր ստակ մը տպել տուաւ , վրան Տիրա-
նին ու իր պատկերը , ձեռքը Տիրանին ուսին վը-
րայ դրած և այսպէս դրուած « թագաւոր Հա-
յոց տուեալ » :

Հ. Տիրան յիշատակաց արժանի ի՞նչ գործ ու-
նեցաւ :

Պ. Տիրան յիշատակաց արժանի գործ մը չու-
նեցաւ , ինքզինք որսի և զբօսանաց տուած էր .
ուստի Եկեղեցաց գաւառին Չրմէս աւանը բնակե-

ցաւ և 21 տարի թագաւորելէն ետև օր մը սաս-
տիկ ձիւնի բռնուելով՝ ճանքան մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

(Տիրան Գ.)

Քրիստոսէ 151 տարի ետքը :

Հ. Տիրանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Տիրանին յաջորդեց իր փոքր եղբայրը Տիգ-
րան Գ. որ Պարթեւաց Պերոզ թագաւորին հետ
Հռովմայեցւոց դէմ պատերազմեցաւ և երկուքն
'ի միասին յաղթեցին . Տիգրան սոյն յաղթութե-
նէն քաջալերեալ իւր բանակաւ դէպ ի փոքր
Ասիա յառաջացաւ , ուր նոյն կողմերը տիրող թա-
գուհի մը զինքը բռնեց ու բանտ դրաւ . բայց
նոյն ժամանակը Ղուկիոս վերոս՝ Մարկոս Աւրե-
ղիոս կայսեր գահակիցը Պարթեւաց ու Հայոց դէմ
պատերազմի դալով երբ լսեց Տիգրանին բռնուի-
լը , ազատեց զայն և իր ազգականներէն Ռոփի
անուն աղջիկ մ'ի կնութիւն տուաւ և այս բանիս
'ի յիշատակ ստակ ալ տպել տուաւ , որոցմէ մին-
չեւ հիմա ալ կը գտնուի՝ ոսկի , արծաթ և թէ
պղինձ :

Տիգրան Հայաստան դառնալէն ետև զանազան
կարգադրութիւններ ըրաւ . Ռոփի կնոջմէն ծնած
չորս զաւակները նախարարաց կարգն անցուց , որ
Ռոփսեան կոչուեցաւ և 42 տարի թագաւորելէն
ետև մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

(Վաղարշ)

Քրիստոսէ 195 տարի ետքը :

Հ. Տիգրանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Տիգրանին յաջորդեց իր որդին Վաղարշ, որ իր հօրը գահը ելածին պէս Բասեն գաւառին մէջ Մուրց գետին Երասխայ խառնուած տեղն՝ ուր ինքը ծնած էր՝ մօրն Արարատ երթալու աւտենը, մեծ աւան մը շինեց և իր անուամբը Վաղարշաւան անուանեց. նոյնպէս՝ շինել տուաւ Ծաղկոտն գաւառին մէջ Վաղարշակերտ քաղաքը որ հիմա Ալաշկերտ կը կոչուի :

Հ. Վաղարշ Հռովմայեցւոց հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ :

Պ. Սեպտիմիոս Սեւերոս կայսրը զօրքով այս միջոցիս Ասիա եկած էր և կուղէր Հայաստանի վրայ ալ յարձակիլ. բայց Վաղարշ շատ ընծաներ զրկելով անոր՝ բարեկամութիւն հաստատեց և այսպէս զՀայաստան պատերազմէ ազատ կացուց :

Հ. Վաղարշ ի՞նչ տօն հաստատեց :

Պ. Հայոց տարեդիտոյն, այն է՝ Նուասարդ ամսոյ առաջին օրը կռոց ՚ի պատիւ մեծ տօն մը հաստատեց, որ ամեն տարի նոյն օրը Բագաւանի մէջ իր հօրեղբօրը՝ Մաթան քրմապետին գերեզմանին վրայ մեծ հանդիսիւ կը կատարուէր և նոյն օրն ՚ի պատիւ կռոց եղջերուներ կը վազցնէին :

Հ. Վաղարշ ո՞րքան տոն թագաւորեց և ի՞նչպէս մեռաւ :

Պ. Հիւսիսային կողմերը խաղրաց ու Բապաց ազգերն իրենց Վնասեպ Սուրհայ թագաւորին առաջնորդութեամբն Հայաստանի վրայ յարձակեցան ճորայ-կապան կամ Ալանաց-Դուռ ըսուած կապանէն անցնելով՝ կուր գետին ասդի կողմը եկան. Վաղարշ զօրքով անոնց դէմն ելաւ և ադէկ ջարդ մը տալէն ետքը՝ ետեւնուն մինչև ճորայ-կապանէն անդին հալածեց. հոն նորէն ճակատեցան. Հայերը դարձեալ յաղթեցին. բայց այս պատերազմիս մէջ Վաղարշ նետէ մը զարնուելով՝ 20 տարի թագաւորեցէն ետքը մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

(Խոսրով-Մեծ)

Քրիստոսէ 215 տարի ետքը :

Հ. Վաղարշին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Վաղարշին յաջորդեց իր որդին Խոսրով, որ իր հօրը վրէժն առնլու համար անցաւ կովկաս լեռանց հիւսիսային կողմը և հոն ճորայ կամ Ալանաց Դուռ կոչուած տեղը պատերազմելով չարաչար յաղթեց և լաւ մը պատժեց Սկիւթացիներն և ՚ի նշան իւր ընդարձակ տէրութեանն Յոյն գրով արձան մը կանգնեց, և յետոյ իր նուաճած ազգերէն հարիւրէն մէկ հոգի իր հետն առնլով դարձաւ ՚ի Հայաստան :

2. Խոսքով ասկէ ետքն ի՛նչ ըրաւ :

Պ. Անտոնիոս Կարակալա կայսեր կողմէ Թէոկրիտէս զօրապետն անհամար զօրօք Հայաստան եկաւ Հայաստանն իսպառ Հռովմայեցւոց ներքեւ նուաճելու պաշտօնով . Խոսքով իր բանական չըռովմայեցւոց դէմ ելնելով՝ լաւ ջարդ մը տուաւ և մնացածներն ալ իրենց զօրապետին հետ մէկտեղ հազիւ թէ փախչելով ազատեցան :

2. Խոսքովի օրով ի՛նչ պատահեցաւ :

Պ. Իր թագաւորութեանը 2807. տարին Պարթեւաստանի մէջ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ . Ստահր գաւառէն Արտաշիր անուն Պարսիկ իշխան մը Պարսիկ նախարարներէն շատն իր հետ ունենալով Պարթեւաց Արտաւան թագաւորէն ապստամբեցաւ . Արտաւան յաղթուեցաւ ու մեռաւ և Պարսից նախարարները զԱրտաշիրն իրենց թագաւոր դրին , որուն հետ միաբանեցան նաև Պարթեւաց Սուրէնեան և Սպահապետի Պահլաւ ցեղերը : Խոսքով ասոնք իմանալով՝ ըստ որում ինք ալ Արշակունի ցեղէ և Արտաւանին ազգական էր , զօրք ժողուեց և օգնելու համար Պարթեւաստան գնաց . բայց հոն լսելով բոլոր եղածն ու Արտաւանի մահը , տրտմած Հայաստան եկաւ և Հայաստանէն , Վրաստանէն ու Աղուաններէն , Հոնաց աշխարհէն և փիլիպպոս կայսեր հրամանաւն Եգիպտոսէն ու Պոնտոսէն շատ զօրք ժողուելով՝ ահագին պատրաստութեամբ Արտաշիրին վրայ գնաց , մինչև Տիգրոն յարձակեցաւ և Պարսից երկիրներն աւրչտկեց և զԱրտաշիր մինչև Հնդկաստան փախուց :

2. Խոսքովին ի՛նչ վտանգ պատահեցաւ :

Պ. Արտաշիր չկրնալով դէմ դնել Խոսքովին , ետեւէ եղաւ զԽոսքով սպաննելու , ուստի և այս գործն ՚ի գլուխ հանել կրցողին մեծ վարձատրութիւն ու մեծ պատիւ խոստացաւ . Պարթեւաց Սուրէնեան ցեղին Անակ նախարարն այս բանս յանձն առաւ և զինք Պարսից թագաւորէն ապստամբած ձեւացնելով՝ իր ընտանեօքն Հայաստան եկաւ , ուր զայն մեծ պատուով ընդունեց Խոսքով և իր թագաւորութեան երկրորդն ըրաւ . բոլոր ձմեռն ուրախութեամբ անցուցին . իսկ գարնան Խաղիսաղէն (1) Վազարչապատ դարձան , ուր Անակայ Ոգոհէ կինը ծնաւ զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ :

2. Անակ ի՛նչպէս կատարեց իր վատ խորհուրդը :

2. Օր մը թագաւորին հետ որսի գնացած ժամանակ՝ Անակ իբր թէ գաղտնի բան մ՞ըսել ձեւացնելով՝ հեռուն տարաւ և Անակն ու իր եղբայրն յանկարծ սուրերնին քաշելով՝ չարաչար վիրաւորեցին և իրենք ձիերնին վազցնելով փախան . Խոսքով դեռ չմեռած հրաման ըրաւ որ Անակայ ցեղը թրէ անցնեն : Նախարարներն ինկան Անակի ետեւէն և Երասխ գետին քով անոնց հանելով գետը խեղդեցին և նորա ամբողջ ընտանիքը թրէ անցուցին , այնպէս որ միայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն ու եղբայրը կրցան ազատիլ :

(1) Խաղիսաղ Հայոց թագաւորաց ձուովեան բընակութեան տեղին էր :

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Բուրգար անուն մէկը
Կեսարիա փախուց և նորա եղբայրն ալ՝ զՊուրէն՝
դայեակները Պարսկաստան փախուցին . խոսրով
48 տարի թագաւորեց և նորա մահուընէն ետեւ
Քրիստոսի 261 թուականին Արտաշիր Հայաստանի
տիրեց :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

(Հայաստան Պարսից իշխանութեան ներքեւ) .

Քրիստոսի 261 տարի ետքը :

Հ. խոսրով մեծի աղետալի մահուընէն յետոյ
Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. խոսրովի մահուընէն յետոյ Արտաշիր առիթ
դտներով մտաւ Պարսկաստան և միտքը դրաւ որ
Հայաստանն ալ իր ձեռքին ներքեւ նուաճէ .
Հայերը Փուլուգիայէն քիչ մ'ալ Յունաց զօրք բե-
րել տալով Պարսից դէմ պատերազմի պատ-
րաստուեցան . Հռովմայեցիներէն ալ օգնութիւն
ուղեցին . բայց վաղերիանոս հիւսիսային ազգաց
հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով չկրցաւ օգ-
նել, իր յաջորդները՝ Կղաւտիոս և Արեղիանոս
ալ՝ որ շուտ շուտ իրարու յաջորդեցին, չօգնե-
ցին Հայոց . Արտաշիր անհամար զօրօք մտաւ
Հայաստան . Հայք միաբանական հողով Արտա-
շիրի զօրութեանը երկար ատեն դէմ դրին . բայց
վերջապէս չկրնալով տոկալ հնազանդեցան, նա-
խարարներէն շատեր Յունաց երկիրը փախան .
Արտաւազդ՝ Մանգակունեաց նախարարն զՏրդատ

Հռովմ փախուց և Հռովմայեցւոց Տակիտոս կայ-
սեր յաջորդը Պրոբոս Արտաշիրի հետ համաձայ-
նելով Հայաստան աշխարհը մէջերնին բաժնեցին
և Արտաշիր Հայաստանի մեծ մասին տէր եղաւ ,
որով և Հայաստան ալ Պարսից նահանգներէն
մին դարձաւ :

Հ. Արտաշիր ինչ ըրաւ Հայաստանի մէջ :

Պ. Յունաց երկիրները փախչող Հայոց նախա-
րարներն ետ դարձուց, ամուր բերդերու մէջ
ապաւինողները վար իջուց, բայց Ամատունեաց
Օտա նախարարը՝ որ խոսրովին խոսրովիդուխա
աղջիկն ու բոլոր թագաւորական դանձն առած
Անի բերդը մտած էր, բնաւ տեղէն չշարժեցաւ,
վասն զի խիտ ամուր և անառիկ էր . Արտաշիր
իմանալով որ խոսրովին որդին զՏրդատ Մանգա-
կունեաց Արտաւազդ իշխանն 'ի Հռովմ փախու-
ցեր է, Մանգակունեաց ցեղը բոլորովին ջնջել
տուաւ . սակայն Աշոտայ Տաճատ իշխանն Արտա-
ւազդայ քոյրերէն մին Կեսարիա փախցնելով՝
հետն ամուսնացաւ : Արտաշիր զանազան կար-
գադրութիւններ ըրաւ . Արշակունեաց ցեղը վե-
րջստին Արարատ նահանգը բնակեցուց և ըստ
առաջնոյն՝ թագաւորական ցեղին ուժեղ կա-
պեց . հրամայեց որ Բագաւանին մէջի կրակա-
տան կրակը միշտ վառ պահուի, և կռոց ալ պա-
տիւ տրուի . վաղարշակին կանգնած արձանները
կոտրել տուաւ . սահմանադրութիւններու վրայ Ար-
տաշէս երկրորդին տնկել տուած քարերը նորո-
գեց և զանոնք իր անուամբն Արտաշիրական ան-

ուանեց, և Հայաստանի տուրքերն ալ որոշելով Պարսիկ մարզպան մը դրաւ :

Հ. Մ. Գրիգոր Լուսաւորիչ ի՞նչ եղաւ :

Պ. Մ. Գրիգոր Լուսաւորիչ իր դայեակին ձեռքը կեսարիա խնամուեցաւ, և երբ քիչ մը մեծցաւ, վարժարան մը դրուեցաւ, ուր Յունարէն, Ասորերէն և քրիստոնէութիւնը կատարելապէս ուսաւ. չափահաս եղած ատեն Դաւիթ անուն բարեպաշտ մէկու մը Մարիամ աղջկանն հետ ամուսնացաւ, որմէ երկու զաւակ ունեցաւ, որոց առաջնոյն անունը վրթանէս և երկրորդինն Արիստակէս էր. Ս. Գրիգոր Մարիամին հաւանութեամբ բաժնուելով Հռովմ գնաց Տրդատին քով ծառայելու, որպէս զի իր հօրն սպանութեանը հատուցում ընէ. Մարիամ Արիստակէսին հետ կուսանաց վանք մը գնաց և վրդանէս ալ դայեակներուն քով մնաց :

Հ. Տրդատ ի՞նչ եղաւ :

Պ. Արտաւազդ Մանգակունին Հռովմի մէջ խիստ լաւ խնամեց զՏրդատ, և երբ մեծցաւ, Լիկիանոս կոմսին քով դրաւ : Տրդատ իր սաստիկ զօրութեամբն ու ձի հեծնելու և զէնք դորժածելու մասին ունեցած արտաքոյ կարգի յաջողակութեամբն Հռովմայեցւոց մէջ մեծ անուն ստացաւ. Յունաց Ողիմպիական խաղերուն ըստէպ կը մասնակցէր և մեծ յաղթութիւններ կը նէր. անգամ մը մէկ ձեռքով երկու վայրենի ցուլերու եղջիւրներէն բռնելով քաշեց փրցուց և զանոնք սպաննեց. օր մ'ալ ձիարչաւի ատեն ու-

րիչի մը հետ կառք վաղցնելու միջոցին հակառակորդին ճարտարութեամբը Տրդատ կառքէն վար ինկաւ. ասոր վրայ սաստիկ բարկացած վաղեցետեւէն և այնպիսի ուժով բռնեց, որ ալ ձիերը չկրցան շարժիլ. բոլոր տեսնողները զարմացան :

Գարձեալ՝ երբ Կարոս կայսրն Արտաշիրի դէմ պատերազմի ելաւ, Տրդատ ալ անոր բանակին մէջ էր. կայսրն յաղթուեցաւ ու զօրքը ցրուեցան. Տրդատին ձին վերաւորուած ըլլալով և չը կրնալով փախչողներուն հետ երթալ, իր բոլոր զէնքերն ու ձիուն վրայ եղածները կռնակն առած՝ լողալով Եփրատէն անցաւ և Հռովմայեցւոց բանակն հասաւ : Սոյն պատերազմիս մէջ Կարոս և իր որդին Կարիանոս սպաննուեցան. քիչ մը ետքը Նումերիանոս՝ որ կայսր դրուած էր, սպաննուելով՝ տեղը Դիոկղետիանոսն անցաւ, որուն օգնութեամբը Տրդատ իր հօրը թագաւորութիւնն ստացաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

(Տրդատ)

Քրիստոսէ 286 տարի ետքը :

Հ. Տրդատ ի՞նչ առթիւ Հայաստանի թագաւորեց :

Պ. Պարսից Արտաշիր թագաւորը 26 տարի Հայաստանի վրայ տիրելէ ետեւ՝ մեռաւ, և իրեն յաջորդեց իր որդին՝ Շապուհ, որուն թագաւոր-

բութեանն առաջին տարին Գթաց թագաւորն անհամար զօրօք Հռովմայեցւոց երկիրն արշաւեց և Դիոկղետիանոսի պատգամ զրկեց ըսելով թէ՛ « փոխանակ իրարու հետ պատերազմելու և պարապ տեղն իրարու զօրաց արիւն թափելու՝ եկուր քեզի հետ մենամարտինք, և եթէ ես յաղթեմ, բոլոր Յոյներն ինձ հնազանդին, և եթէ դու յաղթես, մենք ամենքս քեզի հարկատու ըլլանք » : Դիոկղետիանոս կազմուածքով տկար ըլլալով՝ չէր յուսար թէ ինք յաղթէ . ուստի բոլոր զօրապետացն հետ խորհուրդ կազմեց . Լիկիանոս ալ իր զօրքովն հոն եկաւ : Դիոկղետիանոս Լիկիանոսի խորհրդովը Տրդատին կայսերական զգեստ հագցուց, կայսերական նշաններով զարդարեց և երկրորդ օրը Տրդատ զօրաց գլուխն անցած ձին վաղցնելով Գթաց թագաւորին բանակը մօտեցաւ . երկուքն սկսան մենամարտիլ . Տրդատ Գթաց թագաւորին վրայ յարձակելով՝ բուռն ուժով ու մեծ քաջութեամբ բռնեց զայն, և Դիոկղետիանոսի առջեւ բերաւ : Դիոկղետիանոս յանչափա ուրախացած՝ ուզեց հատուցում ընել, և երբ իմացաւ որ Տրդատ Հայոց թագաւորին որդին է, թագաւորական զգեստ հագցուց, գլուխը թագ դրաւ, և բազմաթիւ զօրքով Հայաստան զրկեց, որպէս զի երթայ իր հօրը թագաւորութիւնն առնու :

Հ. Տրդատ ինչպէս մտաւ Հայաստան :

Պ. Տրդատ փառօք ուղղակի կեսարիա գնաց, ուր ժողովուած էին նախարարներէն շատերը, որոնց

հետ մտաւ ՚ի Հայաստան և երկրորդ անգամ կանգնեցաւ Արշակունեաց հարստութիւնն, Հայաստան 25 տարի Պարսից լուծին ներքեւ մնալէն ետք :

Հ. Տրդատ Հայաստան մտնելէ ետեւ ինչ ըրաւ :

Պ. Ամատունեաց Օտա իշխանը խոսրովիդուխտըն ու բոլոր արքունական գանձերն հաւատարմաբար պահած ըլլալուն ՚ի վարձատրութիւն՝ Հայոց տէրութեան Հազարապետ՝ Արտաւազդ Մանդակունին՝ սպարապետ կարգեց Տրդատ և Աշոտայ Տաճատ իշխանն ալ Աշոտայ նահապետ անուանեց . ասկէ ետքը Պարսիկներն Հայաստանէն հալածեց և Ասորեստանի ու Պարսից նահանգներէն շատերուն տիրեց (1) . ապա չաստուածոց շնորհակալութեան համար եկեղեաց գաւառը երիզա գիւղին մէջ մեծ հանդիսիւ Անահիտ չաստուծոյն զոհ մատուցին . Տրդատ Ս. Գրիգորին հրաման ըրաւ որ պսակ ու կանաչ ոստեր ընծայէ Անահիտին . Ս. Գրիգոր՝ որովհետեւ քրիստոնեայ էր, յանձն չառաւ . Տրդատ նախ քաղցրութեամբ համոզել ջանաց որպէս զի քրիստոնէութիւնը թողու, բայց երբ տեսաւ թէ իր համոզմանը վրայ ան-

(1) Տրդատին այս քաջութիւններն Հայոց մէջ առածի կարգ անցած էին, որ իրարու կ'ըսէին « իբրեւ զսէզն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զթումբս զետոց, և ցամաքեցոյց իսկ ՚ի սիգալ իբրում՝ զյորձանս ծովուց » որ ըսել է՝ սէգ Տրդատին պէս՝ որ իր սէգ քալուածքովը գետերուն թումբերն աւրեց և ծովուն յորձանքները չորցուց :

դրբողութի է, սկսաւ զանազան դառն տանջանքներ տալ, որոց ամենուն ալ սքանչելի համբերութեամբ տոկաց, և երբ իմացաւ որ Ս. Գրիգոր Անական որդին է, ձեռուըներն ու ոտուըները կապած հրամայեց որ Արտաշատ բերդին խորվիրապը նետեն, որ մահապարտներու յատկացեալ տեղի մ'էր:

Ը. Տրդատ որո՞ւ հետ ամուսնացաւ և քրիստոնէութեան դէմ ի՞նչ վճիռ հրատարակեց:

Պ. Ալանաց Աշխատար թագաւորին Աշխէն աղջիկն իրեն կնութեան առաւ, զանիկա Արշակունի գրեւ տալով՝ գլուխը թագ դրաւ և ծիրանի հաղցուց: Ետքը երկու հրովարտակ հանեց, որոցմով մահ կ'սպառնար անոնց՝ որ քրիստոնէութիւն կը դաւանէին և խտուր կը պատուիրէր որ Արամազդայ, զգաստ Անահայ և քաջ վահագնի ջերմեռանդութեամբ պաշտօն մատուցանեն:

Ը. Այս միջոցներուն ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Քրիստոսի 300 թուին Հռիփսիմէի և Գալիանէի հետ Հռովմի կուսանաց վանքէն կուսութեան նուիրեալ խումբ մ'աղջկունք Դիոկղետիանոսի ձեռքէն փախան Հայաստան և վաղարչապատու քովերն այգիի մը մէջ ապաստանեցան. վասն զի Դիոկղետիանոս անոնց մէջէն Հռիփսիմէի արտաքոյ կարգի դեղեցկութեանն հաւնելով՝ կ'ուզէր զայն իրեն կնութեան առնուլ: Դիոկղետիանոս երբ լսեց ասոնց փախչիլը թուղթ գրեց Տրդատայ որ անոնց մէջէն միայն Հռիփսի-

մէէն զատ՝ միւսներն սպաննէ և զայն կամ իրեն զրկէ և կամ եթէ հաճի, իրեն կնութեան առնու: Տրդատ զանոնք դա՛նել տուաւ. Հռիփսիմէի գեղեցկութեանն զմայլեցաւ, ուզեց զայն կնութեան առնուլ. հարսանեաց պատրաստութիւնն սկսաւ, զՀռիփսիմէ բռնութեամբ բերին, բայց երբէք անձնատուր չեղաւ, մինչև կէս գիշեր կուռեցաւ Տրդատայ հետ, փախաւ և գնաց իր ընկերներուն քով, ուր և ամենքն ալ նահատակեցան:

Ը. Տրդատ ի՞նչ պատուհաս կրեց:

Պ. Յիշեալ նահատակութենէն վեց օր ետքն երբ Տրդատ մեծ հանդիսիւ որսի ելած էր, վրան յանկարծ խելադարութիւն եկաւ և վայրի անասուններու նման սկսաւ անտառները թափառիլ. նոյնպէս և քաղաքին մէջ իշխաններէն և ժողովուրդէն ոմանք դիւահարեցան և սաստիկ կը տանջուէին: Խոսրովիդուխտ երազին մէջ տեսաւ որ կ'ըսէին իրեն թէ միայն Ս. Գրիգորը կարող է բժշկել. Խոսրովիդուխտի այս ըսածին ականջ չդրին, բայց նոյն երազն երբ անգամ մ'ալ կրկնուեցաւ, այն ատեն Օտա Ամատունին Քրիստոսի 301 թուին գնաց Արտաշատ, ուր Ս. Գրիգորի կենդանի ըլլալն իմանալով՝ դուրս հանել տուաւ. Ս. Գրիգոր զանոնք բժշկեց, Հռիփսիմէեանց և Գալիանեանց համար վկայարաններ շինեց. Տրդատ և նախարարներն իրենց ըրածին համար թողութիւն խնդրեցին. Ս. Գրիգոր անոնց քրիստոնէութիւն սորուեցուց և Տրդատ զՍ. Գրիգոր 16 մեծ նախարարներով կեսարիա

ղրկեց Գրիստոսի 302 թուին և հոն Ղեւոնդ արքեպիսկոպոսէն Հայոց աշխարհի համար ընդհանուր կաթողիկոս օծուեցաւ, Հայոց ազգը քրիստոնէութեամբ լուսաւորելուն համար Լուսաւորիչ կոչուեցաւ և Տրդատայ օգնութեամբը էջմիածինը շինեց, ուր կը նստի Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսը:

2. Ս. Գրիգոր Կեսարիայէն դառնալէն ետեւ ինչ ըրաւ:

Պ. Տարօն գնալով՝ Աշտիշատայ, Անահատայ, Վահագնի և Աստղկան մեհեանները քանդել տուաւ և անոնց տեղ եկեղեցիներ հիմնեց. Տրդատ Ս. Լուսաւորիչ ընդ առաջ ելաւ մինչ ՚ի Բագաւան իր ընտանիքովն ու զօրքովը. հոն ամիս մը Ս. Գրիգոր քարոզելէ յետոյ Եփրատ գետին մէջ մկրտեց զՏրդատ, նորա ընտանիքն և չորս միւլիոնէն աւելի մարդիկ: Ս. Գրիգոր և Տրդատ քրիստոնէութիւնն աւելի հաստատելու համար շինեցին վանքեր ու դպրոցներ, ուր զարգացաները եպիսկոպոս և եկեղեցւոյ պաշտօնեայ կը ձեռնադրուէին. եպիսկոպոսաց թիւը 200 ի և ըստ ոմանց 400 ի հասաւ, յորս անուանի էին Ալբիանոս, Մովսէս, Ագապէս ևւ. անկէ ետեւ կաթողիկոսութիւնն Արիստակէսին տրուեցաւ, վասն զի Ս. Գրիգոր սկսաւ առանձնական կեանք վարել:

2. Այս միջոցներուս ինչ բան պատահեցաւ:

Պ. Տրդատ և Ս. Գրիգոր լսելով որ Կոստանդիանոս կայսրն ալ քրիստոնէութիւնն ընդուներ է, իրենց խնդակցութիւնն յայտնեցին և այսպէս

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ամենէն ալ Հայոց ընդհանուր կաթողիկոս ճանչուեցաւ. քիչ ատենէն յետոյ Նիկիոյ մէջ առաջին տիեզերական ժողովը գումարեցաւ, ուր և հրաւիրեցաւ Ս. Գրիգոր, բայց նկատելով որ իր կրած չարչարանացն ու գործոցը համար պատիւներ պիտի ընծայուին իրեն, յանձն չառաւ երթալ և իր տեղն Արիստակէս հայրապետը զրկուեցաւ: Արիստակէս Նիկիոյ որոշումն իր հետը բերաւ, զոր և հաստատեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և այլ եւս բոլորովին Մանեայ այրն առանձնացաւ և մեռաւ Գրիստոսի 334 թուին:

2. Ս. Գրիգորի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Արիստակէս հայրապետը՝ որ արդէն իր հօրը կենդանութեանն հօրմէն կաթողիկոս ձեռնադրուած էր: Ս. Արիստակէս 7 տարի կաթողիկոսութիւն ընելէ յետոյ՝ Արքեղայոս՝ Չորրորդ Հայոց իշխանն անոր տուած յանդիմանութիւններուն համար սաստիկ բարկացած՝ օր մը Ծովաց գաւառին մէջ անոր պատահեցաւ և սրով զարնելով մեռուց ու ինքը փախաւ: Ասոր յաջորդեց իր մեծ եղբայրը՝ Վրթմանէս:

2. Տրդատ ուրիշ ինչ գործեր ունեցաւ:

Պ. Հիւսիսային ազգաց, ինչպէս և Պարսից դէմ պատերազմեցաւ, յաղթեց, Հայաստանի անունը փառաւորեց, քրիստոնէութեան զարգացմանը մեծապէս նպաստեց, բայց վերջապէս նախարարաց իրարու դէմ տածած ռիսակալութիւնէն զրգուելով՝ թողուց թագաւորութիւնը և քաջուե-

ցաւ Մանեայ այրն , ուր կ'ըսուի թէ զինքը թու-
նաւորեցին և 56 տարի թագաւորելէն ետև մե-
ռաւ :

ՅԱԻԵԼՈՒՍԾԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

(Հայոց նոր քաղաքականութեան հանգամանքը . — Սղիունեաց
Սղուկ իշխանին ապստամբութիւնը . — Տրդատայ Սկիւթացոյ
դէմ պատերազմն ու զօրավարութեան բաժանումը) .

Քանի որ Արեաց աշխարհը կը թագաւորէին
Արշակունիք և մինչ Հայք հեթանոսական կրօնը
կը պաշտէին , Հայաստանն առաւել Պարթեւաց
հետ կապուած էր , բայց երբ Պարթեւաստանի
մէջ Սասանեանք (Պարսիկք) թագաւորեցին և
Հայաստան ալ քրիստոնէութիւնն ընդունեց Տրդ-
դատայ օրով , այն ժամանակն և մեր Հայաստան
աշխարհի քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ և
Հայք Արեւմտեան քաղաքականութեան մօտե-
ցան , և Տրդատ անձամբ Հռովմ գնալով՝ Կոս-
տանդիանոսի հետ սերտ դաշինք կապեց 319 ին :

Բնական էր որ Պարսից Շապուհ թագաւորն
հաշտ աչօք չպիտի նկատէր Հայոց քաղաքակա-
նութեան այս փոփոխութիւնը . ուստի և Տրդա-
տին Հռովմ գտնուած ատեն Սղիունեաց Սղուկ
նախարարը՝ որ Տարօն կը գտնուէր , յորդորեց
որ ապստամբի . ասկէ զատ նաեւ Սկիւթացիներն
ալ գրգռեց որ Հայաստանի վրայ յարձակին :

Տրդատ վրայ հասնելով և եղածն հասկնալով՝
նախ Սկիւթացոց արշաւանացը դէմ ելաւ Սկիւ-

թական Բասլաց Գեդրեհոն թագաւորն սպան-
նեց , նորա զօրացն յաղթելով . բայց այս պատե-
րազմիս մէջ Հայոց ընդհանուր սպարապետ Ար-
տաւազդ Մանգակունին ալ սպաննուեցաւ :

Տրդատ Սղիունեաց Սղուկ իշխանին ապստամ-
բութիւնը պատժելու համար , որ Օտայ իշխանն
ալ սպաննած և Տարօնոյ Սղկայ ամրոցն ապաս-
տանած և Սիմ լերան բնակիչները թագաւորին
դէմ ոտքի հանած էր , չկրնալով անձամբ անոր
դէմ երթալ հիւսիսայնոց հետ զբաղած ըլլալուն՝
խոստացաւ ամենամեծ վարձատրութիւն Սղուկը
ձերբակալողին :

Մամգուն ճենացին , որ Չինաց աշխարհէն
գաղթած էր , յանձն առաւ . ուստի և թագաւո-
րէն հալածեալ ձեւանալով՝ գնաց Սղուկին քով
և յաջող առթիւ մ'սպաննեց զայն և իւր գեր-
դաստանը : Տրդատ յատուկ հրովարտակաւ Տա-
րօնոյ աշխարհն իրեն տուաւ և զայն նախարարաց
կարգ անցուց , որ Մամիկոնեան նախարարութիւն
ըսուեցաւ :

Տրդատ՝ ընդհանուր սպարապետի մահունէն
յետոյ՝ զօրավարութիւնն՝ ըստ հին օրինաց՝ չորսի
բաժնեց և հիւսիսային զօրաց զօրավար կարգեց
Վրաց քրիստոնեայ Միհրան թագաւորը , արե-
ւելեան զօրաց վրայ՝ Ամատունեաց Վահան նա-
խարարը , Հարաւային զօրաց վրայ՝ Ռշտունեաց
Մանաճիհր նախարարն և արեւմտեան զօրաց
վրայ ալ Բագրատ նախարարը :

Երբ Հռովմայեցիք Ատրեւտան մտան , Տրդատ

ալ Պարսկաստանի վրայ քալեց, մինչեւ երկրորդ երկբատան դնաց (ըստ հաւանականութեան Գաւրէժ), հոն մարդպան դրաւ և կոստանդիանոսին հետ երբ Շապուհ հաշտութիւն կնքեց, ինք ալ դարձաւ Հայաստան :

(Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւններն եւ նորա Հայաստանի մէջ ուշ մտնելուն պատճառները) .

Հայաստանեայց եկեղեցին ալ արեւմտեանին պէս առաքելական է և Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնն առաջին անգամ զթաղէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց ձեռօքն ու քարոզութեամբ մուտ դտաւ և Եւսեբիոս Յոյն պատմագիրն զթաղէոս Հայոց առաջին առաքելալը կ'ընդունի :

Այս առաքելոց քարոզութիւններն այնքան խոր արմատ չընեցին, և նոցա աշակերտներն՝ Ոսկեանք թէպէտ Արտաշէս երկրորդի արքունիքը մտան և Մաթինկայ ազգականներն հաւատացին 'ի Քրիստոս, այսու ամենայնիւ Քրիստոսի հաւատքը չուրանալուն համար միլի Արտաւագդի հրամանաւ (Արտաշէսի որդին ու յաջորդը) Բագրատունեաց լեռներուն վրայ գլխատուեցան :

Նոյնպէս եղան և Սուքիասեանք և ահա այսպէս մինչեւ Քրիստոնէութեան չորրորդ դարն Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը կը հալածուէր :

Այսպէս Քրիստոնէութիւնն Հայաստանի մէջ ուշ արմատ ձգելուն պատճառը կարելի է ըսել

թէ Հայաստանի Հրէից ըստ մեծի մասին հեթանոսացած լինելն և աւետարանի վարդապետութիւնն՝ որ իրենց հայրենակիցներու ձեռօք կը տարածուէր, Հայաստանի մէջ ազատ չքարոզուին էր, ինչպէս էր նաև Հռովմայեցւոց մէջ ալ. երկրորդ պատճառն ալ կարելի է ըսել հեթանոսութեան պատճառաւ Հայոց մտքերը թանձրացած ըլլալն և նոյն ատեններու անդադար պատերազմներն ու ներքին խռովութիւններն եղած ըլլան :

Տրդատի մահուընէն յետոյ Հայաստանի քաղաքական վիճակը .

Որովհետեւ կրօնական գաղափարներն ազգի մը քաղաքական կեանքին վրայ ալ մեծ ներգործութիւն կ'ընեն, այսպէս և շատ ճշմարիտ է որ քրիստոնէութիւնը մտնելէն ետեւ Աստուածաշունչ գիրքը մեր թագաւորաց վարչական ընթացքին վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, ինչպէս նաև մեր ազգի քաղաքական կեանքին վրայ :

Պատերազմական ոգին մարեցաւ թագաւորաց վրայ և ազգը կարծես մոռնալով իւր թագաւորն ու հայրենիքը՝ մէկ ուրիշ թագաւորի մը ու հայրենիքի մը ետեւ է կ'ընթանար :

Տրդատայ բոլոր յաջորդները՝ գրեթէ ամենքն ալ չունեցան անոր քաջութիւնն ու լուսաւորութիւնը. և առանց թագաւորաց մասնակցութեանը տեղի կ'ունենային պատերազմները. ասոնցմէ շատեր արեւելեան պարթեւական չար սովորութիւններն իրենց մէջ պահելով դեռ երկար ա-

տեն , բազմակին էին և ներքինեաց խաղալիք :

Ահա այս պատճառաւ թագաւորի հրամանը զօրութիւն չունէր անձնասէր նախարարաց վրայ , որ արդէն անկախաբար իշխանութիւն վարելով , մէկմէկու հետ կը պատերազմէին և միմեանց կործանման պատճառ կը լինէին , երբեմն մէկմէկու հետ կը պատերազմէին և միմեանց կործանման պատճառ կը լինէին , երբեմն մէկմէկու հետ թագաւորին ընդդէմ կը միաբանէին և երբեմն ալ Պարսից կամ Յունաց կողմը կը բռնէին :

Ուստի ամեն անգամ երբ թագաւորի մահը պատահէր , յաջորդութեան համար մեծ խնդիր ու վտանգ կը ծագէր :

Ազգային խարխուլ իշխանութեան միակ յոյսն ու նեցուկը եկեղեցին և նորա պաշտօնեայքը մնացեր էին , որ լաւ գիտէին քրիստոնէութեան ընտիր բարոյականը :

Հայաստանեայց եկեղեցին միշտ կը խորշեր արեւմտեան անհաստատ քրիստոնեաներէն , որ եկեղեցին գրեթէ անդադար զանազան փոփոխութեանց և նորութեան կ'ենթարկէին . նոյնպէս կը խորշեր և արեւելքէն , որ միխրապաշտ էր և մաքուր ու ընտիր բարոյականէ խիստ հեռի կը գտնուէր , ուստի և իւր ախտացեալ ոչխարն աւելի լաւ կը համարէր օտարի առողջ գազանէն :

Տրդատէն յետոյ Հայոց աշխարհի քաղաքականութիւնն ալ փոխուեցաւ . որովհետեւ մինչեւ այն ատեններն որ Հայերը երբեմն արեւելեան կողմն էին և երբեմն արեւմտեան (թէպէտ շատ

անգամ արեւելեան) ալ այնուհետեւ Յիւզանդացւոց քրիստոնեայ տէրութեան կողմը կը բռնէին . Տրդատի յաջորդները շատ անգամ խնամութիւն կ'ընէին և մտաւոր կրթութիւնն իսկ արեւմուտքէն կ'ստանար ազգը . թէպէտ մեծամեծներու և թագաւորներու կեանքը նման էր Պարսից թագաւորաց և մեծամեծներուն զեղխ ու շուայլ կենացը :

Հետեւաբար և Հայոց այս քաղաքականութեան փոխուելուն և դէպ 'ի քրիստոնեաներն առընչութիւն ու յարաբերութիւն հաստատելուն պատճառաւ Պարսից ազգն իր մոդպեաներուն դրդուութեամբը կը ջանային միշտ կործանել Հայոց ազգն ու կրօնքը , որոյ համար անդադար յարձակումներ տեղի կ'ունենային :

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

(Տրդատայ մահուընէն յետոյ Հայաստանի ներքին վիճակը)

2. Տրդատայ մահուընէն յետոյ Հայաստանի ներքին վիճակն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Տրդատայ մահուընէն յետոյ Հայաստանցաւալի երկպառակութեան ենթակայ եղաւ : Արշակունեաց ցեղէն Սանատրուկ իշխանն՝ որ Տրդատէն վերակացու կարգուած էր փայտակարանի և Աղւանից վրայ , ապստամբեցաւ . թագկապեց գլուխը և փայտակարանի մէջ սկսաւ առանձին թագաւորել . նոյնպէս ըրաւ նաեւ հաւրաւային կողմերն Աղձնեաց Բակուր բղեշխը և

այս երկուքն ալ իրենց յոյսը Պարսից վրայ դրած էին :

2. Այս ապստամբութիւնն ինչ աղետալի արդիւնք յառաջ բերաւ :

Պ. Այս պատճառաւ մեր Հայապտան աշխարհն անգլուխ մնաց և շատ նախարարութիւններ՝ Բրզնունեաց, Որդունեաց և այլք միմեանց հետ անդադար արիւնահեղ վէճեր ու պատերազմներ կ'ընէին : Այս դժբաղդութենէն զատ՝ նաեւ հեթանոսութեան ջերմ պաշտպաններն ալ ոտքի ելնելով՝ կ'ուղէին քրիստոնէութիւնն արմատախիլ ընել : Ս. Վրթանէսին որդին Ս. Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսն, որ փայտակարան զրկուած էր, Սանատրուկ ձիու մը պոչին կապեց և վազցնելով սպաննեց զայն կասպից ծովուն մօտ՝ վատնեան կոչուած դաշտին մէջ, և Ս. Վրթանէս ալ, որ իր եղբօրը Ս. Արիստակէսի յաջորդած էր, շատ նեղութիւններ կրեց ՚ի Տարօն, ուր մեհեաններ շատ կային և հաղիւ կրցաւ թիլ աւանը փախչիլ, ուր թաղուած էր իր երանաշնորհ եղբայրը, և հոն ողբաց այս ամեն թշուառութիւններն որ հայուն ձեռքով կու գային Հայաստան աշխարհի վրայ :

2. Երկրին այս աղէտալի վիճակին ինչ դարման տարուեցաւ :

Պ. Հայրենեաց կործանմանն ու աղէտից պատճառ լինող վատոգի նախարարներէն զատ՝ կային նաեւ հայրենասէր նախարարներ ալ, որք Ս. Վրթանէսի մօտ հաւաքուելով՝ խորհուրդ ըրին

Հայրենեաց ցաւալի վիճակին վրայ և դարմանը մտածելով՝ Մար և Գագ Ծովաց ու Հաշտենից իշխանները կոստանդիանոս կայսեր զրկեցին, խնդրելով որ ըստ Տրդատայ քաղաքական դաշանցը օգնէ և Տրդատին խոսրով որդին թագաւորեցնէ :

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

(խոսրով Բ.)

Քրիստոս 545 տարի ետքը :

2. Յիշեալ պատուիրակութիւնն ինչ արդիւնք ունեցաւ :

Պ. Կայսրն՝ ըստ խնդրոյ Հայոց, իւր պալատան վերակացու Անտիօքոս զօրավարը բազում լէգէոններով Հայաստան զրկեց, ինչպէս նաեւ խոսրովին ալ թագ ու ծիրանի : Անտիօքոս խոսրովը թագաւորեցուց և Տրդատայ կարգած չորս զօրավարները վերստին հաստատեց իրենց պաշտօնին վրայ, այսինքն, Բագրատ Բագրատունին արեւմտեան կողմը, Միհրան՝ Գուգարաց բզեշխն՝ հիւսիսային, Վահան Ամատունին՝ արեւելեան և Մանածիհր Ռշտունին ալ հարաւային կողմը : Անտիօքոս սոյն կարգադրութիւններն ընելէ և Միհրանին հետ Սանատրուկը փայտակարանէն հալածելէ և հարկերն ստանալէ յետոյ կայսեր քով դարձաւ :

2. Աղձնեաց Բակուր բզեշխի ապստամբութիւնն ինչ վախճան ունեցաւ :

Պ. Մանածիհր Ռչտունին իր գնդերովը Բակու-
րին դէմ՝ զնաց, սպաննեց զայն և միանգամայն
յանցաւորն ու անմեղն առանց որոշելու՝ գրեթէ
ամենն ալ սուր ՚ի բերան տուաւ, բազում անմեղ
չինականներ ու եկեղեցականներ գերի վարեց.
Ս. Յակոբ Մճընայ հայրապետն աղաչեց որ գէթ
անմեղներուն խնայէ, բայց անագորուն իշխանը
ոչ միայն չանսաց, այլ և բարկանալով՝ նորա ութ
սարկաւազներն Աղթամարայ ծովը նետել տուաւ.
Հայրապետը դառն սրտիւ անիծեց Մանածիհրն
ու Ռչտունեաց բոլոր գաւառը, որ պողաբերու-
թենէ չուտով ամայացաւ և Մանածիհր ալ սաս-
տիկ ցաւերու մէջ հոգին փչեց:

Հ. Խոսրով Թնչ ըրաւ:

Պ. Խոսրով՝ որ իր հօրը քաջութիւններէն զուրկ
բայց միայն նորա առաքինութիւններն ունէր,
Մանածիհրի եղեռնագործութեանցը վրայ սաս-
տիկ զայրացած էր. որսորդութեան կը պարա-
պէր, անտառներ տնկել տուաւ, Աղատ գետի
մօտ Խոսրովակերտ քաղաքը կանգնեց և իր բը-
նակութիւնն ալ Դուին փոխադրեց:

Այս միջոցներուս հիւսիսային ազգերն ապըս-
տամբ Սանատրուկին գրգռմամբն Հայաստանի
վրայ եկան. Բագարատ և վահան զօրավարներն
անոնց վրայ դադին, յաղթեցին և մինչև Օշական
քչեցին. հոն թշնամիք վերստին զարնուեցան,
դարձեալ յաղթուեցան, նոցա զօրավարը վահան
Ամատունիէն սպաննուեցաւ և Հայք յաղթանա-
կաւ Յոփաց գաւառը դարձան, ուր Բագրատ

վահան Ամատունիին քաջութիւնները թագաւո-
րին պատմեց. Խոսրով Օշականը (պատերազմին
տեղը) վահանին պարգեւեց:

Հ. Պարսից հետ Թնչպէս վարուեցաւ Խոսրով:

Պ. Լսելով որ Պարսից Շապուհ թագաւորն հիւ-
սիսայնոց հետ իրեն դէմ միաբաներ է, Պարսից
տուած քիչ մը հարկն Յունաց կայսեր տալով՝
օգնութիւն խնդրեց, բայց դեռ բան մը չըրած՝
քիչ ատենէն մեռաւ, Գ տարի թագաւորելէն
ետքը. Ս. վրթանէս կաթողիկոսն անմիջապէս նա-
խարարները ժողուեց և Արշաւիր կամսարականն
Հայաստանի վերակացու դնելով՝ Խոսրովին որդին
Տիրանն առաւ և կոստանդնուպօլիս կայսեր դը-
նաց, որպէս զի Տիրանն իր հօրը տեղ թագաւո-
րեցնէ:

Հ. Ս. վրթանէսին Կ. Պօլիս երթալուն վրայ
Պարսիկք Թնչ ըրին:

Պ. Շապուհ թէ այս և թէ Խոսրովին մահը լը-
սելով կարծեց թէ Հայաստանն անտէր մնացեր
է, ուստի իր ներսէն եղբայրը շատ զօրքով Հա-
յաստան զրկեց, որպէս զի երթայ նուաճէ: Ար-
շաւիր կամսարական շատ մը զօրքով նորա դէմ
ելաւ և սաստիկ ջարդ մը տալով՝ փառաւորապէս
յաղթեց, և զանոնք վանեց:

Այս պատերազմին մէջ Հայոց նախարարներէն
չատեր մեռան:

ԳԼՈՒԽ Ի.

(Տիրան Բ.)

Քրիստոսէ 555 տարի ետքը :

Հ. Խոսրովին տեղ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Տիրան երկրորդ , զոր Յունաց կայսրն Հայոց վրայ թագաւորեցուց :

Հ. Տիրան ինչպէս մարդ էր , և ինչ ըրաւ :

Պ. Տիրան իր հօրն առաքինութիւնները բնաւ չունէր . բոլորովին մոլի մէկն էր : Կուզէր որ Յունաց և Պարսից հետ խաղաղութեամբ վարուի . սակայն Յունաց և Պարսից պատերազմին ժամանակ իւր դաշնադրութեանն հակառակ Յուլիանոսի օգնեց . յաղթութիւնը Պարսից կողմը մնաց . բայց Շապուհ բարեկամութիւն կեղծելով՝ Տիրանն իր քով կանչեց պատուով իբր թէ կարեւոր գործի մը պատճառաւ : Շապուհ իւր զօրաց ներկայութեանը զանկա լաւ մը յանդիմանելէ և իւր ուխտադրութիւնը երեսին զարնելէ ետեւ՝ աչուրներն հանել տուաւ և կուսաշ աւանը զրկեց : Տիրան ընդամենը 11 տարի թագաւորեց :

Հ. Տիրան ինչ անգթութիւն ու ամբարշտութիւն ըրաւ :

Պ. Յուլիանոսի (Քրիստոնէութեան ռեսերիմ) պատկերը եկեղեցեաց մէջ կախել տուաւ . Ս. Յուսիկ հայրապետը (Ս. Վրդանէսի որդին ու յաջորդը) Յուլիանոսի պատկերը խորտակեց . Տի-

րան ծեծիներքև մեռցնել տուաւ զայն և փառներսեհ անուն մէկը կաթողիկոս դրաւ :

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

(Արշակ Բ.)

Քրիստոսէ 564 տարի ետքը :

Հ. Տիրանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Շապուհ ուղեւով միայն Պարսից պղծեցութիւնը տարածել Հայաստանի վրայ , Տիրանին որդին՝ Արշակ երկրորդն Հայաստանի վրայ թագաւորեցուց և ստուգիւ ալ այս բանն յաջողեցաւ . Շապուհ Վահան Ամասունիին տեղ՝ իր սիրելի Վաղինակ Միւնեցին արեւելեան զօրաց վրայ ըստ պարապետ կարգեց , և Արշակ երկրորդի թագաւորութիւնը միայն Պարսիցմէ ճանչուեցաւ : Վաղենտիանոս Յունաց կայսրը հին դաշնադրութիւնըն յիշեցուց Արշակայ և ըստ այնմ՝ հարկ պահանջեց . Արշակ դեսպաններն անարգութեամբ ետ դարձուց . Վաղենտիանոս Արշակայ եղբորորդին Տրդատը՝ որ Տիրանի ժամանակէն պատանդ էր , սպաննել տուաւ , և թէոդոս զօրավարն ալ բազում զօրօք Հայաստան զրկեց :

Հ. Խնդիրն ինչպէս վերջացաւ :

Պ. Արշակ խիստ ուշ զգաց իր տկարութիւնը , սակայն փութաց և զՄեծն-Ներսէս՝ Յուսիկի թոռը՝ հաշտութեան միջնորդ ձգեց , սովորական հարկը տալ խոստանալով . կայսրը զիջաւ . Տըր-

դատայ որդւոյն՝ Գնէլին հիւպատոսութեան պատիւ տուաւ և մշտնջենաւոր բարեկամութիւն հաստատելու համար ալ իր ազգականներէն Ողիմպիադան Արշակայ ՚ի կնութիւն տուաւ :

Հ. Արշակ երկրորդ այնուհետև ինչ քաղաքականութիւն բռնեց :

Պ. Արշակ բնութեամբ անխոհեմ, մոլի և անկենցաղազէտ մէկն ըլլալով՝ ինքզինք բողբոջիկ գեղխութեան ու անկարգութեան տուաւ . արհամարհեց Պարսից արքունիքը և այսպէս պատճառ տուաւ Պարսից վրէժխնդրութեանն , ինչպէս ըրած էր յառաջագոյն ալ Յունաց : Պարսից թագաւորն իր խնդիրը հիւսիսայնոց հետ վերջացնելով՝ միտքը դրաւ որ վրէժ լուծէ Արշակէն . Արշակ՝ ըստ որում՝ դիմադրելու անկարող՝ իր սիրելի Տիրիթն ու վարդան Մամիկոնեան զինակիրն հաշտութեան միջնորդ ձգեց և խոստացաւ Յունաց դէմ իրեն օգնել և կատարեց իսկ :

Հ. Արշակ ինչո՞ւ ատելի եղաւ Հայ նախարարաց :

Պ. Արշակ իր վատ ու մոլի դործերովը երկրորդ անգամ եւս ատելի եղաւ նախարարաց . վասն զի առաջին անգամ Մեծին Ներսիսի միջնորդութեամբն հաշտութիւն գոյացեր էր , Արշակ Տիրանն իր սենեկապաններուն ձեռքովը խեղդել տուաւ , Գնէլն սպաննեց ու նորա կինը՝ Փառանձեմն իրեն առաւ , որ ամբարիշտ քահանայի մը ձեռքով Ս. Հաղորդութեան մէջ թոյն խառնել տալով՝ Արշակայ օրինաւոր կինն՝ Ողիմպիադան

սպաննել տուաւ . Արշակ նաև Սիւնեաց վաղինակ նախարարն ու Ներսէ համարականխի ցեղն սպաննել տուաւ . Արշակաւան քաղաքը շինելով՝ ամեն տեսակ չարագործ մարդիկներով լեցուց , և հրաման ըրաւ որ դատաստանէ ազատ ըլլան . նախարարներն այս բանիս վրայ աւելի նեղացան , որովհետև իրենց ծառաներէն շատերն անոնց ինչքերը գողնալով Արշակաւան գացին սպաստանեցան . նախարարները բողբոջեցին , բայց Արշակ ամենեւին չանսաց և ոչ իսկ Մեծին Ներսիսի ձայնին լսեց :

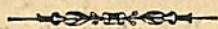
Հ. Նախարարք ինչ ըրին :

Պ. Պարսից Շապուհ թագաւորին դիմեցին . Շապուհ ալ որ արդէն բարկացած էր Արշակայ՝ տուրք ու հարկերը չտալուն վրայ , Ալանոզան Պարթև իշխանը բազում զօրօք Հայաստան զըրկեց , որ եկաւ շատ չարիք հառուց , նախարարաց հետ Արշակաւանը կործանեց և զԱրշակ ալ բռնելով Շապուհին զրկեց . Շապուհ շղթայակապ Անյուշ բերդը զրկեց , ուր բաւական ատեն մնալէն յետոյ՝ օր մը դանակը փորը խոթեց ու ինքզինքը սպաննեց : Արշակայ թագաւորութիւնը 18 տարի տեւեց :

Հ. Ս. Ներսէս ինչո՞ւ Կ. Պօլիս գնաց և հոն ինչ ըրաւ :

Պ. Շապուհին անմտութեամբն Յոյները սպտերազմի եկած էին . նախարարք ալ զզուած բողբոջիկ մեկուսացեր էին իրմէ . Արշակ երկու թագաւորաց թշնամի և նախարարաց ալ ատելի ըլ-

լալով, շատ նեղը մնաց և Ս. Ներսիսի դիմեց, երգմամբ զղջում յայտնեց իր ըրածներուն և նորա պաշտպանութիւնը խնդրեց. Ս. Ներսէս հաւանեցուց Յունաց Թէոդոս զօրավարը և Արշակայ Պապ որդին հետն իբր պատանդ կայսեր գնաց ՚ի Պօլիս. բայց վաղէս առանց Ս. Ներսիսի երեսը տեսնելու անմարդաբնակ կղզի մ'աքսորեց զայն:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

(Արշակայ մահուընէն յետոյ Հայաստանի վիճակը):
(Պապ)

Քրիստոսէ 582 տարի ետքը:

Հ. Արշակայ մահուընէն յետոյ Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ:

Պ. Շապուհ՝ Մերուժան Արծրունի ուրացեալ նախարարը բազում զօրօք Հայաստան զրկեց և իր Որմզդուխտ քոյրն ալ անոր կնութեան տուաւ, խոստանալով որ եթէ նախարարները նուաճէ և Հայերը Պարսից աղանդին դարձնէ, զինքն Հայոց թագաւոր կ'ընէ: Մերուժան Հայաստան եկածին պէս՝ նախ զանազան պատճառներով եպիսկոպոսներն ու քահանաները բռնեց ու Պարսկաստան զրկեց, Յունարէն գրքերն այրել տրւաւ, սաստիկ արգելք դրաւ որ Յունարէն չուսնին, այլ միայն Պարսկերէն, որպէս զի Յունաց հետ յարաբերութիւնն խզի, և Հայաստանէն փախչող նախարարաց կիները բռնելով՝ բերդերու մէջ դրաւ, որպէս զի նախարարք Հայաստան դառնան:

Հ. Հայք ինչպէս ազատեցան Պարսից լուծէն:
Պ. Թէոդոս կայսերական գահն ամբառնալուն պէս Ս. Ներսէսն աքսորէն դարձնելով՝ պատուով իր քովը կը պահէր. Ներսէս երբ լսեց Արշակայ մահն ու Հայաստանի դառնաղէտ վիճակը, խընդրեց Թէոդոսէն որ Արշակայ որդին՝ զՊապ, որ նոյնպէս Պօլիս կը կենար իբր աւանդ, Հայաստանի վրայ թագաւորեցնէ. Թէոդոս հաճեցաւ և Տերենտիանոս զօրավարին հետ Հայաստան զըրկեց Պապը բազմութիւ զօրքով և Ս. Ներսէսն ալ ՚ի միասին, որոց հետ գացին նաև Յունաստան ապաւինող Հայ նախարարներն ալ:

Պապ մտաւ Հայաստան Պարսիկները վանեց. Մերուժան փախած միջոցին հրամայեց բերդապահներուն որ բերդերուն մէջի նախարարաց կիները պարիսպներէն կախեն:

Հ. Շապուհ երբ այս գործողութիւններն իմացաւ, ինչ ըրաւ:

Պ. Շուտ մ'ամեն կողմ՝ հրաման զրկեց և բազում օգնութիւն հասան Մերուժանին, որ նորէն Հայաստանի վրայ եկաւ. բայց չարաչար յաղթուեցաւ. Սպանդարատ կամարական՝ Ղեկաց Շէրդիր թագաւորը զարկաւ սպաննեց և Մուշեղ՝ վասակ Մամիկոնեանի որդին ալ՝ Ազուանից Ուռնայր թագաւորը վերաւորեց. Մերուժան, որ փախչելու վրայ էր, Սմբատ Բագրատունին ետեւէն հասաւ և կրակի մէջ տաքցած շամիրուր մը անոր ճակտին դնելով՝ ըսաւ՝ « Պսակեմ ցքեզ, Մերուժան, քանզի ՚ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց, և ինձ ասպետիս պարտ է պսակել զքեզ

ըստ իմուն մն հայրենի իշխանութեան » որով և սատակեցաւ հոն վասն Մերուժան, և Հայաստան ալ ազատեցաւ Զրադաշտականութեան սոսկալի արհաւիրքէն, որ սկիզբն էր ասպագայ մուլեռանդական պատերազմաց :

Հ. Հայաստան այս կերպիւ ազատուելէ ետք ինչ ըրաւ Ս. Ներսէս :

Պ. Մեծն-Ներսէս նախարարները ժողուեց և նախ յորդորեց Պապը որ չարութիւններէ և անիրաւութենէ հեռի կենայ ու քրիստոնէավայել կեանք անցնէ . նախարարներն ալ խրատեց որ թագաւորին հաւատարիմ կենան միշտ :

Հ. Պապ ինչ ընթացք բռնեց :

Պ. Պապ Ս. Ներսիսի խրատուցն անսաց . նախարարաց հատուցում ըրաւ իր հօրմէն կրած փասնուն փոխարէն . Սպանդարատ կամարականին տուաւ նորէն Շիրակ և Արշարունիք գաւառներն ՚ի հատուցումն Ղեկաց թագաւորը մեռցընելուն :

Հ. Պապ մինչև վերջը շարունակեց իր այս ընթացքը :

Պ. Ոչ . այլ կամաց կամաց սկսաւ շեղիլ . Ս. Ներսէս յանդիմանեց զայն և Պապ ալ նորա այս յանդիմանութիւններէն ազատելու համար դաղանի թոյն խմցուց Հայաստանի երախտաւոր Հայրապետին, որոյ մահն ընդհանուր ցաւ ու մեծ վիշտ պատճառեց :

Հ. Մեծն-Ներսէս ինչ նշանաւոր գործեր ունեցաւ :

Պ. Մեծն-Ներսէս իր կենդանութեանն ատեն շատ անգամ միջնորդ էր եղած Հայ թագաւորաց ու նախարարներուն և Հայոց ու Յունաց միջև, հետեւաբար և իր պերճախօսութեամբն ու քաղաքագիտութեամբը մեծ պատիւ ու համարում ստացած և ընդհանուր Աղգին սիրելի եղած էր :

Մեծն-Ներսէս իբրև հոգեւորական մարդ և Հայաստանի ընդհանրական կաթողիկոս զանազան բարեպաշտական հաստատութիւններով զարդարեց Հայաստան աշխարհը : Յունաստանէն վերագարձին եպիսկոպոսաց ժողով գումարելով ինչ ինչ կարելու որ կանոններ հաստատեց . ամեն գաւառի մէջ աղքատանոց ու հիւանդանոց շինել տուաւ, մասնաւոր մուտք կապեց և իր խաղ սարկաւազն անոնց վերատեսուչ դրաւ . գիւղերու մէջ հիւրանոցներ հաստատեց և ուսեալ եկեղեցականներ հասցնելու համար ալ յատուկ վարժարաններ բացաւ . մէկ խօսքով՝ Մեծն-Ներսէս Հայաստանի մտիթարութիւնն ու պահապան հրեշտակն էր, զոր իրաւամբ նաև բարերար Հայաստանի կանուանենք :

Հ. Պապ ինչ ըրաւ Մեծին-Ներսիսի մահու ընէն յետոյ :

Պ. Որովհետև իր բուն դիտաւորութիւնն էր Յունաց աղգեցութիւնը մերժել, ուստի Մեծին Ներսիսի մահու ընէն յետոյ Շահակ անուն մէկը կաթողիկոս դրաւ . յոյն զօրավարներն հալածեց և գլուխ քաշեց Յունաց կայսրէն . թէոգոս Տերենտիանոս զօրավարը զօրքով վերստին Հայաստան

տան զրկեց . Տերենտիանոս դիւրութեամբ իր գործն յառաջ տարաւ , Պապը բռնեց ու կ. Պօլիս զրկեց , ուր գլխատեցաւ , ընդ ամենն եօթը տարի թագաւորելով :

~*~*~*~

ԳԼՈՒԽ ԻԳ .

(Վարազդատ)

Քրիստոսէ 591 տարի ետք :

Հ. Պապին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Թէոդոս կայսրը Վարազդատ անուն մէկը՝ որ Արշակայ ժամանակ Յունաստան փախած էր նախարարաց հետ , իր քաջութեանն համար Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ . բայց Վարազդատ Հայաստան երթալէն ետեւ փոխեց իր միտքը , ուզեց Յունացմէ բաժնուիլ և այս պատճառաւ Պարսից դեսպան զրկեց , որպէս զի անոնց հետ դաշնադրութիւն հաստատէ . Թէոդոս՝ յոյն զօրավարաց միջոցաւ այս եղածն իմանալով՝ Պօլիս բերել տուաւ և շղթայակապ թուղիս (իսլանտ) կղզին զրկեց :

Վարազդատ ամենը տարի մը թագաւորեց :

Հ. Վարազդատէն յետոյ Հայաստանի թագաւորութիւնն ի՞նչ վիճակ ստացաւ :

Պ. Թէոդոս Պապին երկու որդիքը՝ Արշակն ու Վաղարշակը որ պատանդ էին իր քովը՝ երկուքն ալ Հայաստանի վրայ թագաւորեցուց , որպէս զի այս եղանակաւ կարենայ ապստամբութեան առաջըն առնուլ :

ԳԼՈՒԽ ԻԴ .

(Արշակ երրորդ , Վաղարշակ երկրորդ եւ Խոսրով երրորդ)
Քրիստոսէ 592 տարի ետք :

Հ. Արշակ Հայաստանի ո՞ր մասին վրայ թագաւորեց :

Պ. Արշակ Հայաստանի Արեւելեան մասին վրայ թագաւորեց և ինք Արարատայ մէջ բնակեցաւ :

Հ. Վաղարշակ ո՞ր մասին վրայ թագաւորեց :

Պ. Վաղարշակ ալ արեւմտեան մասին վրայ թագաւորեց և իր աթոռը Եկեղեաց դաւառին երկրա քաղաքն հաստատեց :

Հ. Այս միջոցներուս ի՞նչ մեծ քաղաքական փոփոխութիւն պատահեցաւ :

Պ. Թէոդոս կայսրը մեռնելով՝ Հռոմէական կայսրութիւնը բաժնուեցաւ և կրօնական վէճերն այլ եւս արեւելեան կայսերաց քաղաքականութեան հիմը եղան . միւս կողմանէ ալ Չրադաշտական կրօնը՝ որ հաշտ աչօք չէր նայեր մանաւանդ Հայոց աշխարհի քրիստոնէութեան վրայ , սկսաւ յայտնի զինուորիլ քրիստոնէութեան դէմ . բայց Հայոց ազգն իր տկարութիւնն ու կործանումն յայտնի տեսնելով , դէթ իր ազգայնութիւնն ու կրօնքը պահպանելու սկսաւ փոյթ տանիլ , համողած ըլլալով՝ որ Հայաստանի անկախութիւնը երկրին աշխարհագրական դրութեամբը՝ որ երկու թշնամի տէրութեանց հակընդդէմ քաղաքականութեան կեդրոն էր , չէր կարելի եր-

կար ատեն պահպանել, վասն զի ներքին պառակտմանց և տեսակ մ'անիշխանութեան պատճառաւ ջլատեր ու սպառեր էր իր ներքին ոյժը :

2. Վաղարշակ որքան ատեն թագաւորեց :

Պ. Տարի մը :

2. Վաղարշակայ մահուընէն յետոյ Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Վաղարշակի մահուընէն յետոյ Արկաղէոս կայսեր և Շապուհ երկրորդի միջեւ բաժնուեցաւ. Արշակ երրորդ չուզելով հեթանոս թագաւորի ծառայութեան մէջ գտնուիլ, Արարատէն ելաւ ու Յունաց մասը գնաց. նախարարներէն շատեր ալ իր հետը գնացին. Պարսից թագաւորը նախարարներն ետ դարձնելու համար խօսորով Գ. Արշակունին իր մասին վրայ թագաւորեցուց, և յայտարարեց որ փախչող նախարարներուն կալուածներն յարքունիս պիտի գրաւին, եթէ չվերադառնան :

2. Շապուհի այս խորամանկ հնարքն յաջողութիւն ունեցաւ :

Պ. Արշակ Գ. իր անխոհեմութեամբն արդէն նախարարներէն շատերը ցրտացուցած և ոմանց քսութեանն անսալով քաջ Սմբատ Բագրատունին իրմէ հեռացուցած էր. Սուրէն խոռխոռունի, Վահան Առաւելեան և Աշխադար Դիմաքսեան ալ նորա օրինակին հետեւեցան, իրենց գանձերուն հետ նաեւ թագաւորին գանձերն ալ տարին. Արշակ այս բանիս գէժ բողոքեց խօսորովին. բայց խօսորով բնաւ հոգ չտարաւ. ուստի և Արշակ պատերազմի ելաւ :

2. Երկու համադրի թագաւորաց միջեւ ծագած պատերազմն ինչ հետեւութիւն ունեցաւ :

Պ. Երկու կողման զօրքերը ճակատեցան ՚ի Վանանդ ՚ի մեծ ուրախութիւն Պարսից և Յունաց, որք գոհ էին թէ Հայք այսպէս մնացած ուժերնին իրենց ձեռքովը կը տկարացնեն :

Արշակ յաղթուեցաւ, դարձաւ Եկեղեաց գաւառը և հոն շուտով մեռաւ :

Յոյները պահ մ'առանձին թագաւոր չգրին իրենց մասին վրայ, այլ յոյն կոմսերու ձեռքով կը կառավարէին :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ե .

(խօսորով Գ. առանձին)

Քրիստոսէ 400 տարի ետքը :

2. Յունաց մասի Հայ նախարարներն ինչ ըրին :

Պ. Առանց Արշակունի թագաւորի մնալ չուզելով՝ ամենն ալ միահաւան թուղթ գրեցին խօսորովին որ իրենք ալ կը փախաքին Պարսից մասը գալ, այն պայմանաւ որ անցեալը մոռցուի, իրենց սեպհական կալուածներն ու իրաւունքներն ստանան և ինք ալ պաշտպանէ զիրենք Յոյն կուսակալներուն գէժ :

Պայմաններն հաստատուեցան, նախարարաց իրաւունքն իրենց տրուեցաւ և այսպէս Հայ նախարարները միացան Պարսից մասին մէջ, բաց ՚ի Սամէլ Մամիկոնեանէն, որ Կ. Պօլիս գնալով եղելութիւնն իմացուց կայսեր :

Հ. Խոսքով Գ. Խնչպէս թագաւորեց Յունաց մասին ալ :

Պ. Խոսքով, որ արդէն կը փափաքէր Յունաց մասին վրայ ալ թագաւորել, նախարարաց իրեն կողմը դառնալէն յետոյ Յունաց Արկադ կայսրէն խնդրեց որ իր մասն ալ իրեն յանձնէ, խոստանալով որ հարկ եղած տուրքն ու հարկը կանոնաւորապէս կը վճարէ :

Արկադ նկատելով որ եթէ յօժարակամ չկատարէ Խոսքովի խնդիրը, Հայք միաբանելով բռնութեամբ կ'առնուն իր մասը և Պարսից կուտան, ուստի կամայ ակամայ կատարեց Խոսքովի խնդիրը, որով Պարսից և Յունաց մասին վրայ միանգամայն թագաւորեց :

Հ. Խոսքով իր նպատակին հասնելէն ետքն Խնչըրաւ :

Պ. Որովհետեւ Ասպուրակէս կաթողիկոսը վախճաներ էր, Մեծին Ներսիսի որդին Ս. Սահակը կաթողիկոս դրաւ :

Ս. Սահակ զՀայաստան ծաղկեցնելու և քրիստոնէութիւնն ու բարեպաշտութիւնն յառաջացնելու մեծ փոյթ ունեցաւ, օգնական ունենալով իրեն արքունական քարտուղար Ս. Մեսրոպ, որ Հայոց թագաւորութեան տկարանալու և իյնալու ատենը Գողթն գաւառը քաջուած կը ճրգնէր և Սիւնեաց նահանգին մէջ յառաջուց մնացած հեթանոսները կը դարձնէր :

Հ. Խոսքովի գլխուն Խնչ աղէտ պատահեցաւ :

Պ. Խոսքով առանց Շապուհի գիտութեանն ու հրամանին զՍ. Սահակ կաթողիկոս գնելուն և Ար-

կադ կայսեր հետ բարեկամութիւն հաստատելուն վրայ սաստիկ բարկացած՝ ըրածն յանդիմանեց ու շատ սպառնալիք ըրաւ. Խոսքով նեղանալով՝ խիստ պատասխան մը զրկեց և անմիջապէս Արկադ կայսեր գրեց որ իրեն օգնէ. Հայ նախարարներէն ոմանք եղածը գաղտուկ իմացուցին Շապուհին, որ իր Արտաշիւր որդին շատ զօրքով Հայաստան զրկեց :

Հ. Արկադ օգնեց Խոսքովին :

Պ. Ոչ. ուստի և անօգնական մնալով՝ Խոսքով Արտաշիւրին քով գնաց, որ թագաւորութենէ ձգեց գայն. նախարարներն ու զՍ. Սահակ իշխանութենէ հանեց և Հայաստանի մէջ բաւական զօրք թողլով՝ Խոսքովն ու Գազաւոն կամաարականը հետն առած Տիգրոն գնաց :

Շաւարշ՝ Գաղաւոնին եղբայրն, ու Պարգեւ՝ Ամատունեաց իշխանն ուղելով իրենց թագաւորը դերութենէ ազատել, 700 զինուորով յանկարծ Արտաշիւրին զօրացը վրայ յարձակեցան, բայց Խոսքով ամուր չղթաներով կապուած ըլլալուն չկրցին ազատել և Շաւարշ ու Պարգեւին որդին՝ Մանուէլ պատերազմին մէջ մեռան. իսկ Պարգեւ գերի բռնուեցաւ : Արտաշիւր հրամայեց որ անոր մորթն հանեն ու միշտ Խոսքովին առջեւը դնեն :

Խոսքով 5 տարի թագաւորելէն ետքն Անյուշ բերդը զրկուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

(ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ)

Քրիստոսէ 401 տարի ետքը :

2. Խոսարովէն յետոյ ո՞վ թագաւորեց :

Պ. Արտաշիր Խոսարովին տեղն անոր ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ եղբայրը թագաւորեցուց, որ իր խոհեմ կառավարութեամբն ու իմաստուն հեռատեսութեամբը շատ բարեաց պատճառ եղաւ և Պարսից թագաւորին հետ քաղցրութեամբ վարուելով՝ նորա սէրն ու յարգանքը վայելեց :

Իր օրովը դադարեցան քանդիչ ու աւերիչ ներքին երկպառակութիւններն ու անդադար ատելութիւններն, որ այնքան սուղի նստան. տիրեց բաղձալի խաղաղութիւնը, որում մեծապէս պէտք ունէր Հայաստանի ապագայ վիճակը և ահա մեծ յեղաշրջում մը տեղի ունեցաւ Հայոց քաղաքական, մտաւորական և բարոյական վիճակին վրայ :

ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ ոչ միայն Պարսից, այլ և Յունաց արքունեաց հետ ալ շատ սիրով կը վարուէր և շատ անգամ այս երկու պետութեանց միջեւ հաշտարար դատաւորի դեր կը կատարէր :

2. ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ իր դիտաւորութեանց իրականացմանն ո՞վ իրեն աջակից ունէր :

Պ. ՉՍ. Սահակ, զոր Արտաշիրի կամօքն ու հաճութեամբը վերստին կաթողիկոս դրաւ. Ս. Սահակ որ արդէն կը փափաքէր իր փեսան՝ Համազասպ Մամիկոնեանն սպարապետ կարգել տալ, բացաւ իր միտքը ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆին, որ շատ սի-

րով ընդունեց նորա առաջարկը, բայց չուզելով ինքիւրեն կատարել, յանձնարարական թղթով մը Արտաշիրին զրկեց ՉՍ. Սահակ որ գնաց հաւանեցուց, կամարականաց և Ամատունեաց ցեղերուն ներումն ստացաւ և հաճեցուց որ յարքունիս գրաւուած նոցա ինչքերն ու կալուածներն իրենց շնորհուի: Արտաշիր միանգամայն հրովարտակ մը զրկեց ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆին, որպէս զի Ս. Սահակայ բոլոր խնդիրները կատարէ :

2. ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ օրով ի՞նչ մեծ գիւտ եղաւ :

Պ. Մինչեւ նոյն ժամանակներն Հայերէն գիր չկար, և Յունաց ու Ասորոց գիրերը կը գործածէին Հայք. Ս. Սահակ իրեն գործակից Ս. Մեսրոպի հետ Հայերէն լեզուի գրերն հնարեց, և կրթութիւնն ու ուսումը ծաւալելու համար վարժարաններ բացուեցան, ընդունակութիւն և յաջողակութիւն ունեցող շատ մը երիտասարդներ Աթէնք զրկուեցան ուսումնին կատարելագործելու համար. վերջապէս ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ օրով և նորա ու Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի անդադար ջանից շնորհիւ Հայաստան նոր կեանք ու կենդանութիւն ստացաւ :

2. ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ քանի՞ տարի թագաւորեց :

Պ. ՎՌԱՄՀԱՅՈՒՆ 21 տարի թագաւորելէ և բազում բարութեանց պատճառ լինելէ ետեւ մեռաւ խաղաղութեամբ՝ բոլոր ազգն ու հայրենիք սգոյ մէջ թողլով :

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

(Խոսքով Գ. երկրորդ անգամ)
Քրիստոսէ 424 տարի ետքը :

(Շապուհ Պարսիկ)

Քրիստոսէ 422 տարի ետքը :

Հ. Վռամշապուհին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Որովհետեւ Վռամշապուհի որդին 10 տարեկան ըլլալով՝ թագաւորելու բաւական չէր, Ս. Սահակ Յազկերտին երթալով՝ աղաչեց որ ըզ խոսքով՝ որ նոյն ժամանակները շղթաներէն արձակուած Անյուշ բերդը կը կենար, նորէն Հայոց վրայ թագաւորեցնէ. Յազկերտ կատարեց այս խնդիրքը, խոսքովն Հայաստան զրկեց. բայց տարի մը թագաւորելէն յետոյ մեռաւ :

Հ. Խոսքովին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Յազկերտ խոսքովի մահէն յետոյ չուզեց Հայ թագաւոր դնել, այլ իր Շապուհ որդին թագաւորեցուց, որպէս զի նախարարք միշտ անոր քովը մտնելով, Պարսից տօները տեսնելով և միանգամայն Պարսից հետ խնամութիւն ընելով՝ ընտելանան Պարսից ազանդին և դիւրութեամբ ընդունին դայն :

Հայք թէպէտ մտադիր էին դէմ կենալ, բայց նոյն ատեններն Համազասպ Մամիկոնեան մեռած և հաւատարիմ առաջնորդ մը չկենալուն պատճառաւ Շապուհ դիւրութեամբ մտաւ Հայաստան, իր հետը բերելով Հրահատ կամսարակա-

նրն ու Պարսկաստան գտնուող ուրիշ Հայ նախարարները :

Հ. Շապուհ ի՞նչպէս թագաւորեց :

Պ. Շապուհ չկրցաւ հաճելի ըլլալ նախարարաց, միշտ անոնցմէ կ'անարգուէր ու կը նախատուէր և այսպէս անարգութեամբ 4 տարի թագաւորելէ յետոյ իւր հօրը մահուան լուրն առնլով՝ շուտ մը Պարսկաստան գնաց, բայց իր նպատակին չը կրցաւ հասնիլ, ըստ որում սպաննուեցաւ. Հայերըն ալ ներսէս ճիճրակացոյն առաջնորդութեամբ բը Պարսիկներն հալածեցին Հայաստանէն :

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

(Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիր)

Քրիստոսէ 427 տարի յետոյ

Հ. Արտաշիրի երթալէն ետեւ Հայաստան ի՞նչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Յազկերտի յաջորդը Վռամ Ե. զօրք զրկեց Հայաստան. բայց Հայ նախարարներն իրենց առնառիկ ամբողջներն ամբացած ըլլալով՝ Պարսից շատ ֆրտա հասուցին, թէպէտեւ Հայաստան աւերում կրեց երեք չորս տարի անտէր մնալով :

Պարսից թագաւորը տեսնելով որ առանց նախարարներուն կամայն անկարելի է տիրել Հայաստանի և թէ այսպիսի պատերազմներն օգուտ չունին, Սմբատ Բագրատունիին ձեռքով ուզեց հաշտութիւն դոյացնել. նախարարք Ս. Սահակի յորդորմամբը միաբանելով՝ Սմբատն ու վար-

դան սպարապետը՝ Ս. Սահակին թողը, վառամին զրկեցին, որ վառամիչապուհի որդին՝ Արտաշէան Հայոց վրայ թագաւորեցուց, որով և հաշտութիւն գոյացաւ:

Հ. Արտաշէսի օրով Հայաստան ի՞նչ կերպարան առաւ:

Պ. Վերստին կենդանութիւն առաւ Հայաստան, վասն զի Ս. Մեսրոպ Յունաց մասէն՝ ուր ուսում և կրթութիւն ծաւալելու կ'զբաղէր, բազում վարժարաններ բանալով և ընտիր եկեղեցականներ հասցնելով՝ վերստին Ս. Սահակին քովը դնաց և ձեռք ձեռքի տալով մեծ մղում տուին յառաջդիմութեան մեծ գործին և Հայաստանի մէջ արտաքին գիտութիւնները ծաղկեցնելու համար իրենց աշակերտներէն Եղնիկ, Կորիւն, Յովսէփ Պաղնեցի, Ղեւոնդ, Յովհան և Արձան Կ. Պօլիս. Մովսէս Խորենացին, Դաւիթ անյաղթ, Մամբրէ և ուրիշներ Աղէքսանդրիա զրկեցին, որպէս զի ուսում ստանան. իսկ քանի մը հոգի ալ Եդեսիա զրկեցին, որպէս զի Ս. Հարց գործքերն Հայերէնի թարգմանեն: Այս ժամանակը մեր Ազգային Դպրութեան ոսկեդարն է:

Հ. Արտաշիր ի՞նչպէս թագաւորեց:

Պ. Արտաշիր իր երիտասարդական մոլութիւններուն հետեւելով՝ սկսաւ ամեն տեսակ անկարգութիւններ կատարել, որովք ատելի եղաւ նախարարաց, այնպէս որ իրմէ բոլորովին զզուելով՝ խորհուրդ ըրին որ Արտաշիրն ամբաստանեն Պարսից թագաւորին և խնդրեն որ թագաւորութե-

նէ հանէ զայն ու Պարսիկ իշխան մը զրկէ. ուստի և Ս. Սահակն ալ կանչեցին և իրենց այս խորհուրդն անոր ալ յայտնեցին:

Հ. Ս. Սահակ ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Ս. Սահակ ամենեւին յանձն չառաւ և ըսաւ « Ինձ քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ ախտացեալ ոչխար և ոչ պատել զհիւանդացեալն կամ զբժշկեալն, այլ գահալէժ առնել . . . : Զիարդ լինիցի այդ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գաղանի, որոյ առողջութիւնն է մեծ պատուհաս »:

Հ. Նախարարներն հաճեցան:

Պ. Նախարարք այս բանս պատրանք համարելով և կարծելով թէ՛ Ս. Հայրապետին նպատակն է ժամանակ տալ թագաւորին, որպէս զի իր վրէժը լուծէ, ուստի խորհուրդ ըրին և վատարար որոշեցին վերջացնել Հայոց թագաւորութեան հետ նսեւ Ս. Լուսաւորչայ տան հայրապետութեան իրաւունքը. հետեւաբար Արժկէացի Սուրմակ անուն չբահանայ մ'ալ իրենց ընկեր առնլով՝ գացին Պարսից թագաւորին, ամբաստանեցին զՍ. Սահակ և զԱրտաշէան՝ ըսելով թէ Յունաց հետ միացեր են և թէ իրմէ պիտի ապստամբին:

Հ. Ի՞նչ հետեւութիւն ունեցաւ վատոգի նախարարաց այս գաւաճանութիւնը:

Պ. Վառամ զԱրտաշիրն ու զՍ. Սահակ Պարսկաստան կանչեց. առաջինը թագաւորութենէ և վերջինն ալ կաթողիկոսութենէ ձգեց, Պարս-

կաստան արգիլեց զանոնք . նախարարաց առատ պարզեւներ տուաւ . Սուրմակը կաթողիկոս դրաւ և վեհ Միհրչապուհ անուն մեկն ալ Հայաստանի մարզպան դրաւ , որով և վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութեան հետ Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը՝ Արտաշէս 6 տարի թագաւորելէն յետոյ :

ԸՆԳՀՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարսիկք 200 տարիներէ ՚ի վեր ունեցած նպատակնուն հասան վերջապէս վատոգի նախարարաց քինականութեամբը , որք իրենց անձնական կիրքն ու ատելութիւնը նախամեծար համարեցին Ազգի ու Հայրենեաց շահէն , զոհելով հասարակաց բարին ու օգուտն իրենց ետութեանը , որով թէ Ազգին ու Հայրենեաց և թէ իրենց կործանմանը պատճառ եղան :

Պարսիկ արքունեաց բաղձանքն Հայաստանի քաղաքական անկախութեանէն աւելի նորա եկեղեցին քանդել էր , վասն զի Հայաստանեայց եկեղեցին Հայոց բարոյական կեանքի խանձարուրն ու միութեան կեդրոնն էր , ուստի և քանի որ եկեղեցին կանգուն մնար , Պարսիկք լիովին հասած չէին ըլլար իրենց նպատակին . հետեւաբար իրենց բոլոր ջանքն ու աշխատութիւնն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կործանմանը գործածելու ետեւէ եղան , բայց այդ ամեն ջանքն ու աշխա-

տութիւնն ՚ի դերեւ ելան Ազգին համոզմանն առջեւ , որ սերտիւ կապուած է իր եկեղեցւոյն հետ , և քաջ գիտէ թէ բարբարոսութեան ժամանակներու մէջ իր ազգայնութիւնը մի միայն իր եկեղեցւոյն միջոցաւ պիտի կրնար պահպանել , որում բարոյական մեծ ոյժ տուած էր :

Կային թէպէտ Հայաստանի մէջ այնպիսի բազմաթիւ իշխաններ որ Արշակունեաց թագն աչքի առջեւ ունենալով՝ պատրաստ էին յանձն առնուլ ամենայն վատութիւն , ինչպէս որ հետեւեալ գլխոյն մէջ ակներեւ պիտի տեսնուի , սակայն նոքա Ազգին հաստատամտութեանն առջեւ իրենց յուսոյն ու ակնկալութեանցն հետ իրենց կեանքն ալ վրայ տուին , վասն զի չըսեմք անհնար , սակայն ամենադժուարին է ժողովուրդի մը՝ մանաւանդ Արեւելեան ժողովուրդի մը ներքին համոզումը խախտել բռնութեամբ և կամ շլացումներով :

Հասած էր այն ժամանակն՝ յորում քրիստոնէութիւնն արեւելքի մէջ Հայոց ձեռքով իր վսեմութիւնը ցոյց պիտի տար , Հայոց ձեռքով , որ քրիստոնէութեան զոհն է արեւելքի մէջ այն օրէն մինչեւ այսօր :

Արեւմտեան քրիստոնեայք , Յոյնք և Հռովմայեցիք , մանաւանդ Յոյնք միմիայն ներքին կրօնական վեճերով զբաղած՝ աչք անդամ չէին վերցըներ արեւելից վրայ :

Իրաց այս վիճակին առջեւ պարսկական ոյժը տիրած էր արեւելից , և այս բաւական չէր , կ'ու-

զէր նաեւ Զրադաշտական ուսումնի ալ ծաւալել
'ի սփիւռս նորա :

Արեւելեան քրիստոնէից մայրն էր Հայաս-
տանեայց եկեղեցին և Աղուանից, վրաց և մա-
սամբ Ասորոց եկեղեցիները նորա ծնունդն էին :

Պարսկական բռնութիւնը տարածեցաւ Հայոց
եկեղեցւոյն վրայ . բայց սորա հիմը Հայոց քա-
ղաքականութեան նման խախուտ չըլլալուն տու-
կաց մինչեւ ցայսօր :

Եկեղեցւոյ պաշտօնեայք, քահանայ, վար-
դապետ, եպիսկոպոս, կաթողիկոս ամենքն ալ
(նուազ բացառութեամբ), իրենց կոչմանը կը պա-
տասխանէին՝ հաւատարմաբար և աննկուն արի-
ութեամբ Աւետարանի լոյսը տարածելով :

Թէ ի՞նչ էին այն ատենուան եկեղեցւոյ հան-
գամանքներն և ի՞նչ հիման վրայ հաստատուած,
բաւական է միտք բերել մէկ քանի Աստուածա-
յին անուններն և Աւետարանի վարդապետները՝
Թադէոս և Բարթուղիմէոս, Գրիգոր Լուսաւո-
րիչ, նորա որդիքն ու թոռները, Մեծն Ներսէս,
Սահակ Պարթեւ, Մաշտոց, Մեսրոպ, նոցա ծա-
ռայութիւններն ու կարգադրութիւններն, և ա-
սոնք այնպիսի ժամանակի մը մէջ երեւցան, յորում
կուսակաշտութիւնը պատած էր մեր աշխարհը :

Պարսիկք, ինչպէս ըսինք, 200 տարիէ 'ի վեր
կը ջանային Հայաստանեայց եկեղեցին քանդել .
ուստի Հայաստանի միայն գերիշխանութիւնը վա-
րած ատեննին իսկ անօրէն նախարարաց խորհրդ-
դուին անարժան առաջնորդներ կը կարգէին՝ զոր-

օրինակ՝ Սուրմակ, Բրքիչոյն և Շմուէլ, բայց որով-
հետեւ ինչպէս ըսինք, Հայաստանեայց եկեղե-
ցին՝ Հայոց քաղաքական դրութեանը նման խա-
խուտ չլինելուն՝ հետեւութիւն մը յառաջ չեկաւ :

Ահա Հայոց քաղաքական դրութիւնն անհաս-
տատ հիման վրայ յեցած ըլլալով՝ կրցաւ կոր-
ծանիլ և նորա քաղաքական անկախութիւնը,
բայց կրօնականը միշտ կանգուն մնաց :

Կան դիտողներ թէ Հայոց քաղաքական ան-
կախութեան իյնալուն մեծապէս նպաստած է և
երկրին աշխարհագրական դիրքը :

Արդարեւ Հայաստան կեդրոն է շատ մը դրացի
աշխարհներու, բայց եթէ նորա վարչական դրու-
թիւնը խախուտ հիման վրայ հաստատուած չլի-
նէր, եթէ թագաւորներն ու նախարարք Ազգին
ու Հայրենեայ սիրովը վառուած լինէին, եթէ
արքունիքն ազգային ուրոյն քաղաքականութեան
մը հետեւէր, և եթէ, կ'ըսենք, մերթ արեւել-
եան (Պարսից) և մերթ արեւմտեան (Հռովմա-
յեցւոց և Յունաց) քաղաքականութեանը չհե-
տեւէր, ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ Հա-
յաստանի անկախութիւնը չեր վտանգուէր, մա-
նաւանդ եթէ, ինչպէս ըսինք, տէրութիւնն ի-
րեն համար յատուկ քաղաքականութիւն մ'ու-
նենար և արքունիքն ու նախարարք մոլութենէ
ղերժ լինէին :

Հայոց քաղաքական անկախութեան կործան-
ման և կրած կրօնական հալածանաց գլխաւոր
պատճառը՝ քրիստոնէութիւնն ընդունելէ յետոյ՝

Յունաց և Հռովմայեցւոց հետ շատ անգամ՝ ունեցած յարարերութիւնն եղած է, որմէ կասկած ծագած է Պարսից մտացը մէջ և իբր հետեւանք իրենց այս կասկածանացը՝ ջանացած են միշտ զրկել զՀայաստան իր եկեղեցիէն ու քաղաքական անկախութենէն, և իբր այն՝ ներքնապէս ու արտաքուստ աշխատած են իրենց նպատակին յաջողութեանն համար:

Ահա այսպէս արեւելից մէջ Հայք արեւմտեան քրիստոնէից հետ յարարերութիւն և նոցա վրայ շատ անգամ համակրութիւն տածելուն համար զո՞հ գացած սակայն արեւմտեան քրիստոնէայ պետութիւններէ ոչինչ օգնութիւն չեն վայելած:

Յայտնի է որ քրիստոնէայ Հայն եթէ արեւելից մէջ կեցած չլինէր, թէ քրիստոնէութիւնն անդ հիմ չէր գտներ և թէ արեւմտեան քրիստոնէայք երկիւղի կասկածանքէ ազատ չէին լիներ, մանաւանդ այն ատեններն, յորում Հռովմէական կայսրութիւնն ինկած և Բիւզանդեան կայսրութիւնն ալ ներքին կրօնական փցուն խընդիրներով կ'զրաղէր:

Սակայն յայտնի է թէ Յունական կայսրութիւնը վաղ կամ անագան վայելեց վերջապէս իր մոլեկրօնութեան և ցուրտ անտարբերութեան դառն հետեւանքը, որ այնքան աղէտարեր եղաւ իրեն և զո՞հ գնաց իր գոռոզ ամբարտաւանութեանն ու անհաշտելի և անմիտ քաղաքականութեանը, որ իր և միանգամայն արեւելից կործանմանը պատճառ և հեթանոսական տարերաց

զարդացմանն ու յառաջխաղացութեանը ձեռնուտու և նպաստամտոյց եղաւ:

Աւելորդ է ըսել որ Յունական կայսրութիւնն եթէ այնպիսի անմիտ ու անբարհաւած քաղաքականութեան մը չհետեւէր, եթէ յունական եկեղեցին մոլեռանդական նկատումներն ի բաց թողուր և ճշմարիտ քրիստոնէական ոգւով վարուէր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հետ, քրիստոնէութիւնը կը յաղթանակէր, Պարսիկք, Արաբացիք և Հագարացիք ազատ ասպարէզ չէին գտներ, և հետեւաբար ոչ Հայաստան կը կործանէր և ոչ յունական կայսրութիւնը կը ջնջուէր:

Բայց Յոյները միշտ իրենց աւանդական մոլար քաղաքականութեանն հետեւելով՝ չուղեցին հասկընալ արեւելից մէջ Հայուն պաշտօնն ու կարեւորութիւնը և թոյլ տուին որ քրիստոնէայ Հայը զո՞հ լինի արեւելից մէջ յանուն քրիստոնէութեան, կարծելով որ Հայուն անկումն իրենց փրկութիւնն է . . . . .:

Պատմութիւնն ակներև կը ցուցնէ թէ քանի՞օն սխալ էր իրենց այս կարծիքը նոյն իսկ իրենց ապագային համար:

ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻԾԻԱՆՈՒԹԵԱՆ

Քրիստոսէ 440 տարի ետքը :

ԳԼՈՒԽ Ա.

(Մարգպանք եւ Ոստիկանք)

Հ. Արշակունեաց հարստութեան ջնջուելէն յետոյ Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Արշակունեաց հարստութեան ջնջուելէն յետոյ Հայաստան բոլորովին Պարսից նահանգներէն մին դարձաւ , որ մարդպաններու ձեռօք կը կառավարուէր :

Հ. Ո՞վ եղաւ առաջին մարդպանը :

Պ. Վեհմիհրջապուհ անուն պարսիկ մը , որ բոլոր իր իշխանութեանը ժամանակ խաղաղութեամբ կառավարեց և զՀայաստան հանդիստ պահեց . սակայն Սուրմակ չար կաթողիկոսն իր փառամոլութեամբն ու բազում անկարգութիւններովն այս խաղաղութիւնը վրդովեց , ոյր վասն և նախարարք տարիէ մը յետոյ պաշտօնանկ ըրին զայն ու վանեցին :

Հ. Սուրմակին տեղ ո՞վ դրուեցաւ կաթողիկոս :

Պ. Պարսից Վռամ թագաւորը Սուրմակին տեղ Բրքիշոյ Ասորին կաթողիկոս դրաւ . բայց սա ալ իր յափշտակութեանցն համար նախարարաց հաճելի չլինելով՝ Վռամէն ուրիշ կաթողիկոս մը ուղեցին . ոմանք ալ վերստին Ս. Սահակը խընդ-

րեցին : Թագաւորը երկու կողման ալ կամքը կատարելու համար Շմուէլ Ասորին կաթողիկոս դրաւ , պաշտօն տալով միայն հարկերն ու դատատաններն և ուրիշ աշխարհային բաներն հոգալ . Ս. Սահակն ալ Հայաստան ղրկեց՝ միայն հոգեւորական խնդրոց կարգադրութեանն համար , պայմանաւ որ Շմուէլին հաւանութիւն տուած անձինքը ձեռնադրէ :

Հ. Շմուէլ ինչպէս կատարեց իւր պաշտօնը :

Պ. Շմուէլ Հայաստան եկածին պէս փոքր պատճառներու համար սկսաւ եպիսկոպոսաց կալուածներն յափշտակել . շատերն իշխանութենէ ձգեց և այս եղանակաւ 5 տարի պաշտօն վարելէ յետոյ մեռաւ . այն ատեն նախարարք Ս. Սահակին գացին , որ Բագրեւանդ գաւառը քաջուած կը կենար , և իրենց ըրածին վրայ թողութիւն խընդրելով՝ աղաչեցին որ կաթողիկոսութիւնը վերըստին յանձն առնու . բայց նա բացէ ՚ի բաց մերժեց , Հայաստանի ապագային համար իր տեսած տեսիլքն անոնց պատմեց և քանի մը տարիէն յետոյ Բլուր գիւղին մէջ վախճանեցաւ իր ծննդեան օրը , և նորա մարմինը Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղը թաղեցին . 6 ամիս յետոյ ալ Ս. Մեսրոպ վախճանեցաւ վաղարշապատ քաղաքին մէջ և Օշական գիւղը թաղուեցաւ :

Հ. Ո՞վ դրուեցաւ կաթողիկոս :

Պ. Ս. Մեսրոպի աշակերտներէն Յովսէփ Պաղնեցի քահանան , որ եկեղեցականաց և աշխարհականաց միջև մտած մէկ քանի անկարգութեանց

դարման տանելու նպատակաւ իր իշխանութեան եօթերորդ տարին Շահապիվան եկեղեցականաց ժողովք մը կազմեց՝ յորում քսան կանոն հաստատեցաւ :

Հ. Պարսիկք Հայաստանի տիրելէ ետե ի՞նչ չարիք հասուցին :

Պ. Վաւրի յաջորդն Յաղկերտ Բ. 'ի գահ բարձրանալուն պէս ետեւէ եղաւ Սասանեան Պարսից աւանդական քաղաքականութիւնը ձեռք առնելու, այն է, արեւելեան քրիստոնեաները Չրադաշտական կրօնին դարձնելու. և ըստ որում արեւելեան երկիրներէն շատերն Յունաց ձեռքէն խլած էր մեծամեծ յաղթութիւններով, և ասոնցմով յղիացած՝ Հոնաց դէմ պատերազմ հրատարակեց և հրաման ըրաւ որ իր իշխանութեանը ներքե կտնուած բոլոր իշխաններն իրենց զօրքերն առած Հոնաց դէմ՝ երթան, որք Օքսուս և Եաքսարգէս գետերուն մէջտեղի երկիրները կը բնակէին : Այս պատերազմիս մէջ մեր նախարարներէն և զօրքերէն բաւական ջարդուեցան Պարսից խորամանկութեամբը, վասն զի միաքերնին դրած էին հաստատապէս որ եթէ Հայոց աշխարհի զօրքն ու զօրավարներն ոչնչանան, ժողովուրդն այնուհետեւ առանց ընդդիմութեան կը խախտի իւր հաստատամտութենէն և Չրադաշտական կրօնը կ'ընդունի :

Հ. Պատերազմէն ողջամբ դարձող նախարարներուն հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ Յաղկերտ :

Պ. Փոխանակ վարձատրելու զանոնք, որ քա-

ջութեամբ նշանաւոր հանդիսացեր էին, արձակ համարձակ իւր միտքն յայտնեց անոնց հրամայելով որ արեգական երկրպագութիւն մատուցանեն. բայց նոքա յանձն չառին. Յաղկերտ բանտարկեց զանոնք. Ատոմ Գնունի ու Մանաճիհր Ուշտունի իշխաններն իրենց զօրքն հանդերձ փախան, սակայն Պարսից զօրքն անոնց ետեւէն համնելով՝ ջարդեցին, որք Քրիստոսի սիրոյն համար նահատակեցան և այս կոչուեցաւ Ատովմեան նահատակութիւն. իսկ Հայոց զօրքը վերստին պատերազմի զրկեց ճանբան չարչարելով և անարգելով :

Հ. Միհրներսէնէն ետե ո՞վ կուսակալ գրուեցաւ :

Պ. Դենչապուհ անուն խորամանկ Պարսիկ մը, որ արտաքուստ խաղաղասիրութիւն կեղծելով՝ տակաւ առ տակաւ սկսաւ Հայաստանի ներքին կապերը քակել, մնացած նախարարներուն միջև խռովութիւն սերմանեց, եկեղեցեաց վրայ հարկ դրաւ, եկեղեցականները ցրուեց, հարկերը կըրկնապատիկ աւելցուց, որպէս զի սոյսպիսեաւ կարենայ տկարացնել զՀայաստան. սակայն այս ամենն օգուտ մը չըրին Հայերն իրենց համուզում խախտելու : Այն ատեն մոգպետին խորհրդովը Միհրներսէ՛ Պարսից տէրութեան հազարապետը, Հայոց գլխաւորներուն նամակ գրեց, յորում Պարսից աղանդը մեկնելով և քրիստոնէական սուրբ կրօնին խորհուրդներն իրր ստութիւն ցոյց տալով՝ կը հրամայէր որ կամ իր գրածներն հերքեն մի առ մի և կամ Պարսկաստան գան :

Հ. Այս նամակին վրայ ի՞նչ ըրին Հայերը :

Պ. Յովսէփ կաթողիկոս Հայոց եպիսկոպոսները , քահանաներն ու ազգին նշանաւոր անդամներն Արտաշատայ մէջ ՚ի ժողով գումարեց , ուր պատուական պատասխան մը խմբագրեցաւ . ցոյց տալով Պարսից ազանդին ստուծիւնն ու անպիտանութիւնը և քրիստոնէական սուրբ կրօնին ճշմարիտ ու գերազանց լինելը յայտնի ապացուցանելով , և զայն՝ անմիջապէս ղրկեցին , ընդ որ թէև զարմայան , բայց կատաղին Յազկերտ զայրացած ու բորբոքած հրաման ղրկեց որ նախարարաց երեւելիներն առ ինքն գան :

Հ. Որո՞նք գացին և ի՞նչ ընդունելութիւն գտան :

Պ. Վասակ Սիւնեացի խխանը , Ներշապուհ Արծրունին , Արտակ Ռչտունին , Գաղիշոյ Խոռխոռունին , Վարդան Մամիկոնեան՝ Ս. Սահակին թոռն ու Հայոց սպարապետը , Արտակ Մոկացին , Մանէճ Ապահունին , Վահան Ամատունին , Գիտ Վահեւունին և Շմաւոն Անձեւացին , որք թէպէտ Յազկերտին գիտաւորութեանը տեղեակ էին , սակայն իրենց ազգականներէն շատերը Պարսկաստան նեղութեան մէջ ըլլալով՝ կը յուսային որ իրենց երթալովը կրնան թերեւս զանոնք աղատել . ուստի ճանրայ երնելէ առաջ հաւատքնուն վրայ հաստատ մնալու համար Ս. Յովսէփ կաթողիկոսին խոստում տուին : Յազկերտ սովորական ընդունելութիւնը չընելէ զատ՝ ⁽¹⁾ անոնց հետ յան-

(1) Սովորութիւն էր որ երբ Հայ իշխան մը Պարս-

ցաւորի պէս վարուեցաւ և հրամայեց որ երկրորդ օրն իրեն ներկայանան :

Հ. Յաջորդ օրն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Յաջորդ օրը որոշեալ ժամուն Պարսից իշխաններուն և մոգերուն հետ Հայ նախարարները թագաւորին ներկայացան , որոց խստութեամբ պատուիրեց որ հետեւեալ օրն իրեն հետ արեւգական երկրպագութիւն ընեն , յայտնելով որ եթէ չանսան իւր հրամանին , զիրենք սաստիկ տանջանաց պիտի ենթարկէ և թէ իրենց երկիրը բաղում զօրք ղրկելով՝ ազգն ու իրենց ընտանիքը պիտի ջնջէ :

Նախարարք առ թագաւորն իրենց հաւատարիմ ծառայութիւննին յիշելով՝ ջանացին նորա բարկութիւնը ցածուցանել , բայց երբ տեսան թէ բնաւ օգուտ մը չընէր իրենց խօսքը , իրենք ալ այն ատեն բացայայտ ըսին թէ չեն թողուր իրենց հաւատքը , յայտնելով թէ պատրաստ են ամենայն տանջանաց :

Յազկերտ զանոնք բանտարկել տուաւ և զօրք պատրաստեց թէ իր սպառնացած չարիքն Հայաստանի հասցնելու և թէ զիրենք հեռաւոր տեղեր աքտորելու , որով գուցէ պիտի կրնար իւր չար նպատակին հասնիլ , վասն զի Ազգն անգլուխ

կաստան երթար գործի մը համար , թագաւորն անոր զիմացը մարդ կը ղրկէր և իրեն ու Հայաստանի որպիսութիւնը կը հարցնէր . հոն գալուն համար շքնորհակալ կ'ըլլար և ըրած ծառայութեանցն համար գովութիւն կը խօսէր :

մնալով՝ շատ հաւանական է թէ չկարենար դիմագրել :

Հ. Նախարարք բանտին մէջ այս պատրաստութիւններն երբ լսեցին ինչ ըրին :

Պ. Նախարարները՝ որ Պարսկի մը միջոցաւ իմացեր էին եղած պատրաստութիւնները, տեսնելով որ հեռաւոր տեղեր իրենց աքսորմամբն ու հայրենի երկրէն իսպառ տարագրեալ լինելովն Հայաստան անհուն փորձութեանց պիտի ենթարկի, խօհեմութիւն համարեցին արտաքուստ համակերպիլ Յազկերտի կամացը, և այսպէս կրցին ազատիլ ու Հայաստան դառնալ, որոց ընկերացան նաեւ զօրք և 700 ի չափ մողեր ու մողպետ մը, և վասակայ երկու որդիքը՝ Բաբկիկ ու Ամիրներսեհ և Գուգարաց Աշուշայ բղեչին իր քովը պատանդ պահեց Յազկերտ :

Հ. Մողերն ինչ ընդունելութիւն գտան ՚ի Հայաստան :

Պ. Երբ ազգն իմացաւ հաւատուրաց նախարարներուն վերադարձն հանդերձ մողերով, Յովսէփ կաթողիկոս, Եպիսկոպոսունք, մնացեալ նախարարք և Ազգն համայն զէնք առած նոցա ընդդէմ գնացին հաստատապէս մողերնին դնելով որ բնաւ մէկու մը չխնայեն, այսինքն, ոչ ազգականի, ոչ եղբօր, ոչ հօր և ոչ մէկու մը և սոյն զգացմամբ կանայք իսկ զէնք առին ու զրահ զգեցան : Նախարարները Տրէ (Նոյեմբեր) ամսոյ մէջ Հայաստան հասնելով՝ Ծաղկոտն նահանգի Անդղ գիւղը ամսոյ մը չափ հանդիստ առնլէ յե-

տոյ, կիւրակէ օր մը մողպետը մողերուն հետ եկեղեցի մը դնաց և կ'ուզէր կործանել զայն : Մ. Ղեւոնդ քահանան որ ուրիշ եկեղեցականն էրով պաշտօն կը վարէր անդ, դէմ ելաւ և ժողովուրդն ալ նոցա դէմ ենելով՝ հաստ դաւազաններով լաւ մը բրածեծ ըրին, գլուխնին պատուեցին ու լեղապատառ փախուցին :

Հ. Մողպետն ինչ ըրաւ այս անակնկալ պատահարին վրայ :

Պ. Մողպետն ասոր վրայ զարհուրած և Հայոց իրենց հաւատքին վրայ հաստատամտութեան փորձն անձամբ առած և զՀայերը մոլորեցնելէ յուսահատած՝ վասակ Սիւնին, որ մարզպան դրուած էր, իրեն կանչելով սաստիկ յանդիմանելէ յետոյ, ըսաւ « Եթէ դու ալ մեր կրօնն ընդունիլ չես ուզեր, ըսէ բացայայտ և ես գրեմ մեծ մողպետին ու Միհրներսեհին որ համոզեն թագաւորը, որպէս զի ազատ թողու զձեզ ձեր կրօնին մէջ և ՚ի զուր ձեր երկիրը չապականի » : Բայց անօրէն վասակ որ իր փառասիրութիւնն յագեցնելու և իր որդւոցը սիրոյն համար սըրտանց ուրացած էր հաւատքը, շատ մը խօսքերով ջանաց համոզել մողպետը և Սիւնեաց նահանգէն բազում զօրք ժողուելով՝ զօրացուց իր բանակը, որպէս զի կարող լինի բռնի կատարել թագաւորին հրամանը, և սկսաւ կէս մը ստիով և կէս մ'ալ պատիւներ ու պարգեւներ տալով մարդ վաստկիլ իր կողմը և իր այս նպատակին փութով հասնելու համար մողերը նախարարաց տունները բաժնեց :

Հ. Եկեղեցականք ի՞նչ ընթացք բռնեցին :

Պ. Եկեղեցականք երբ տեսան վասակայ չաբուծիւնները , ճարտարութեամբ մը բաժնեցին ուրացեալներն Հայոց բանակէն և ետքն 'ի խորհուրդ նստելով՝ վարդան Մամիկոնեան սպարապետն ու բոլոր ուխտապահ նախարարները կանչեցին ու ըսին « թէ որ դուք ալ հաւանութիւն ունիք վասակայ ըրածներուն , նախ զմեզ մեռուցէք և ապա ձեր ուղածն ըրէք . իսկ եթէ հաւանչէք , փութոյ պնդութեամբ նորա չարեաց վրէժն առէք : Նախարարք , որ առ երեսս ուրացեր էին իրենց հաւատքն և արդէն սրտովի զղջում՝ յայտներ էին , երդմամբ հաստատեցին թէ համամխտ չեն երբէք և անմիջապէս պատրաստուեցան ուրացելոց վրայ երթալու : Մէջերնուն Չանդազան անուն Սեպուհ մը միաբանիլ չուզելուն համար քարկոծեցին և այս բանը մեծ տպաւորութիւն յառաջ բերաւ :

Հ. Այս պատրաստութիւններն ի՞նչ արդիւնք ունեցան :

Պ. Նախարարք իրենց զօրքը երեքի բաժնած վասակին բանակը շրջապատեցին և սաստիկ ջարդտուին , շատ երևելի իշխաններ ձեռք ձգեցին ու բերդերու մէջ դրին , վասակն ալ ձերբակալեցին , բայց սա եպիսկոպոսաց ոտքն իյնալով և երդմամբ խոստանալով որ այլ ևս քրիստոնէութեան դէմ չչարժիր և իր բուն հաւատքին վրայ հաստատուն կը մնայ , նորէն ազատեցաւ : Ասկէ յետոյ Հայաստանի մէջ Պարսից զօրացը վրայ քալե-

ցին , բերդերուն տիրեցին , մոգերը կէս մը ջարդեցին ու կէս մը փախուցին , կրակատունները կործանեցին և այս բաներուս մէջ կատարելապէս յաջողեցան :

ԳԼՈՒԽ Բ .

(Աղուանից երկիրն պատահարները . — Հայոց օգնութիւնը) .

Քրիստոսէ 150 տարի յետոյ

Հ. Աղուանից երկիրն ի՞նչ անցք անցաւ :

Պ. Սեբուխա զօրավարին հրամանատարութեանը ներքև Պարսիկք Աղուանաց երկիրն վրայ յարձակելով շատ չարիք կը հասցնէին և նոցա եկեղեցիները կործանելով կրակատուններ կը կանդնէին . Աղուանք Հայոցմէ օգնութիւն խնդրեցին , Հայք ալ Յունաց թէոդոս կայսեր աղաչանաց թուղթ գրելով նորա օգնութիւնը խնդրեցին 'ի պաշտպանութիւն քրիստոնէութեան , սակայն նորա մահը վրայ հասնելով՝ իր յաջորդը ոչ միայն չօգնեց , այլև Պարսից հետ բարեկամութեան դաշինք գրաւ իր զօրապետաց խորհրդովը : Հայք առանց լքանելու , զօրքը երեքի բաժնած՝ ներշապուհ Արծրունին Ատրպատականի կողմը զրկեցին , որպէս զի Պարսից 'ի Հայաստան յարձակումն արդելու , վարդան Մամիկոնեան սպարապետը երկրորդ բանակաւ Աղուանից յօգնութիւն զրկեցին , իսկ երրորդը վասակ Սիւնիին յանձնեցին , որ տակաւ առ տակաւ սկսաւ դարձեալ իր

Պ. Յազկերտին դիտաւորութիւնն այն էր որ շողումարար միջոցներով Հայերը քնացնէ, որպէս զի յետ այնորիկ կարող լինի իւր նպատակն հեշտութեամբ յառաջ տանիլ. սակայն երբ տեսաւ թէ Հայերը խաբէական խոստումներով և շնորհումներով խաբուող ազգ մը չեն, այն ատեն վերջին միջոցին դիմեց, և Միհրնբերսեհի հրամանատարութեամբ բազում զօրք զրկեց: Պարսից զօրքը փայտակարան բանակեցաւ, Միհրնբերսեհ վասակն իրեն կանչելով ամեն բան անոր յանձնեց. վասակ իրեն կողմնակից նախարարներն իրենց զօրքովն իր կողմը ժողուեց, որոց գլխաւորներն էին Տիրոյ Բագրատունի, Արտակ Ռչտունի, Գադիշոյ Խորխոռունի, Գիտ վահեւունի, Մանէճ Ապահունի, Արտէն Գաբեղեան, Ներսեհ Ռւրծացի, Ընջիւղ Ակէացի, վարազշապուհ Պալունի և ուրիշ իշխաններ. ասկէ զատ ամեն կողմ նամակ գրելով ջանաց ստութեամբ խափել թէ թագաւորը կրօնի կատարեալ ազատութիւն շնորհած է և քանի մը չար ու անպիտան քահանայից ձեռքով ժողովուրդն ալ այսպէս խաբեց. Հոնաց սահմանը բազում Պարսիկ զօրք զրկել տուաւ, վարդանայ զօրութեանը վրայ ճիշդ տեղեկութիւն հաղորդեց Միհրնբերսեհին, որ ամեն բան իմանալով զօրքը Մուշկան Նիւսալաւուրտի յանձնեց ու Հայոց վրայ զրկեց:

Հ. վարդան ինչ ըրաւ:

Պ. վարդան Մամիկոնեան Հայոց արիասիրտ սպարապետն առանց երբէք լքանելու, իր հետ

միաբանած նախարարներն ու զօրքերը՝ որք 60, 000ի չափ էին, Արտաշատ քաղաքը ժողուեց, բանակը կազմաւորեց և Արտաղու դաշտին վրայ բանակեցուց. հոն եկան Ս. Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ղեւոնդ քահանան և ուրիշ բազում եկեղեցականք ամեն կարգէ ու աստիճանէ: վարդան ամեն բան կարգաւորելէ, զանոնք քաջալերելէ ու առատ ռոճիկ բաժնելէ յետոյ՝ երբ տեղեկացաւ թէ Պարսիկք Հեր ու Զարեւանդ դաւառներն հասեր և անոնցմէ մէկ քանի դունդեր ասդիս անդին կ'ստպատակեն, Առանձար Ամատունի Սեպուհը նոցա վրայ զրկեց, որ շատ վնաս պատճառեց. սակայն Պարսիկք Միջին Հայաստան յառաջ կը խաղային դէպ ի Արտաղ դաւառը. Հայք վարդանայ առաջնորդութեամբ կտրեցին նոցա առաջը և Աւարայրի դաշտը, Տղմուտ գետի միւս ափը բռնեցին: Պարսից զօրավարն ու վասակ դեսպանական բանակցութեանց մտան. բայց Հայերն ամենեւին ականջ չդրին:

ԳԼՈՒԽ Գ.

(վարդանանց պատերազմը)
Քրիստոսէ 451 տարի յետոյ

Հ. Քրիստոնէութիւնն այսպէս հարածանաց մէջ եղած միջոցին Յոյնք ինչ կ'ընէին:

Պ. Քրիստոնէութիւնն արեւելից մէջ այսպէս դառն հալածանաց ենթակայ եղած միջոցին կրօնամու Յոյներն անդին Բաղկեղոսի մէջ Աստուածային բնութեան վրայ քննութիւններով կը պա-

րապէին և բնաւ հողերնին չէր ըլլար այս ամեն եղածներուն վրայ, և դուցէ դո՛հ կը լինէին Հայոց գլխուն պատահածներուն, առանց ինկատ առնել թէ արեւելից այս դէպքերն օր մ'անշուշտ իր հետեւութեամբը պիտի ծանրանար և իրենց վրայ:

Հայք օգնութիւնն Աստուծմէ և իրենցմէ սպասելով՝ արխաբար մարտնչեցան և իրենց անկախ եկեղեցին ու էութիւնն իրենց արեամբը պահպանեցին:

Հ. Հայք ի՛նչ հողեւոր պատրաստութիւն տեսան:

Պ. Ս. Ղեւոնդ Ս. Յովսէփին հրամանաւ առջի իրիկունը զօրաց հողելից ճառ մը խօսեցաւ և երկրորդ առաւօտուն Ս. պատարագ մատուցուելով՝ զօրքն հաղորդուեցաւ և լոյսը ճեղքուածին պէս երկու կողմէն պատերազմն սկսաւ: Հայոց զօրքն անցաւ Տղմուտ դեռը, Պարսից զօրքը նեղն ընկաւ. բայց նոյն միջոցին Հայոց դուռն մը ճակատէն դուրս ելաւ, Հայք շիտթեցան թէեւ, սակայն վարդանայ խրախուսանօքը սիրտ առած առիւծի նման պատերազմեցան և քաջութեան հրաշքներ գործեցին:

Հ. Այս պատերազմիս մէջ որո՞նք նշանաւոր հանդիսացան:

Պ. Վարդան՝ Հայոց եկեղեցւոյ ու հայրենեաց քաջարի պաշտպանը, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Հմայեակ Դիմաքսեան, Վահան Գնունի, Ներսէս, Արսէն Ընձայեաց և Գարեգին Սրուանձտեան, որք Պարսից դէմ արխաբար պատերազմելով ու մեծ

Ֆնաս պատճառելով՝ ինկան և իրենք պատերազմի դաշտին վրայ՝ 1036 զինուորներով և նուիրելով իրենց վարդադոյն արիւնն ազգի ու եկեղեցւոյ ազատութեան համար:

Հ. Պարսից կորուստը ո՞րչափ եղաւ:

Պ. 3544 զինուոր և 9 մեծամեծ իշխաններ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

(Ատրորմիզդ մարզպան. — Ս. Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը և Վասակայ սատակումը)

Քրիստոսէ 454 տարի ետքը:

Հ. Վարդանայ մահուընէն յետոյ ի՛նչ անցք անցաւ:

Պ. Հայերն ըստ որում արձակ դաշտերու վրայ Պարսից դէմ ելնելը վտանգաւոր կը համարէին, ուստի եկեղեցական Հարք և ուխտապահ նախարարներն ամուր բերդերու մէջ ապաստանած՝ ազատ լեռներու վրայէն մեծ չարիք կը հասցընէին Պարսից, այնպէս որ պարսկական բանակը խիտ մեծ կորուստ կրեց. և թէպէտ անօրէնն Վասակ բազում գիւղեր ու քաղաքներ կործանեց, շատ անմեղներու արիւնը մտաւ, ի վերայ այսր ամենայնի չկրցաւ Հայոց հաստատամտութեանն յաղթել, որովհետև ուխտապահ նախարարներն ու եկեղեցականք միասիրտ և միակամ նորա բոլոր հնարքներն ի դերեւ կը հանէին:

Վասակ և Մուշկան Նիւսաբաւուրտ տեսնելով որ բռնութեամբ իրենց նպատակին հասնելն ան-

կարելի է, դարձեալ խորամանկութիւն ձեռք առնին, կրօնի ազատութիւն հրատարակեցին, բայց իրենց այս խոստումներուն հաւատացող չկար բնաւ, և ահա քաջարի Հայերը մէկ կողմէ կորդուաց լեռներէն ընկան Պարսից վրայ և պատուական ջարդ տուին. Պարսիսի կողմէն ալ Հմայեակի առաջնորդութեամբ Հայաստանի մէջ եղող Պարսիկները սրախողխող ըրին և Արցախի լեռներէն վասակայ երկիրներուն վրայ յարձակեցան և անտից վարդանայ ժամանակի դաշինքն յիշեցուցին Հոնաց, որք մեծ փնաս պատճառեցին Պարսից:

Հ. Յազկերտ ինչ ըրաւ:

Պ. Խորին տարակուսանաց մէջ ընկաւ, և տեսնելով որ ամբողջ ազգի մը խղճմտանացը դէմ մաքառիլը կատարեալ անխոհեմութիւն է, Մուշկանին հրաման ղրկեց, որպէս զի պատերազմական գործողութիւնները դադրեցնէ, և ջանայ Հոնաց առաջին առնուլ. վասակայ տեղ ալ Ատրորմիզդ Պարսիկ մը մարդպան դրաւ և յանձնարարեց որ ժողովուրդն ի խաղաղութեան պահէ, և զիրենք իրենց կրօնին մէջ ազատ թողու, մինչեւ իսկ բռնութեամբ ուրացեալներն իրենց վաղեմի կրօնին դարձնելով: Եկաւ Ատրորմիզդ, կատարեց Յազկերտի հրամանները, խաղաղեցուց զՀայաստան և Ս. Ղեւոնդ իր ընկերներովը կալանաւորեալ ղրկեց Պարսկաստան՝ իբր պատճառամենայն չարեաց ցոյց տալով:

Հ. Նախարարներն ինչ ըրին:

Պ. Յազկերտի բողոքեցին և իրենց անձին վը-

նաս մը չլինելու համար երդմամբ խոստում առնելով՝ Պարսկաստան դաշին, որպէս զի վասակայ անօրէնութիւններն հաստատեն. վասակ անոնցմէ յառաջ փութացաւ և ամեն բան ըստ կամաց նկարագրեց: Միհրնեքսեհի նախագահութեամբ ատեան կազմեցաւ, ուր Հայ նախարարք վասակայ վրայօք ունեցած ամբաստանութիւննին հաստատեցին. վասակ յանցապարտ վճռուեցաւ, ինկաւ պատիւներէն և մահապարտից բանտը դրուեցաւ, ուր և 452 ին որդնալից սատակեցաւ Ազգի և Հայրենեաց մատնիչն ու դաւաճանը, և որով արդարութիւնն իր տեղը գտաւ, և անօրէնն վասակ մինչև իսկ գերեզման չունեցաւ:

Հ. Նախարարներն ինչ եղան:

Պ. Նախարարներն՝ որ թուով 37 ի չափ էին՝ ըստ մեծի մասին Արծրունեանք, Մամիկոնեանք, Ամատունիք, Գնունիք և ուրիշ համբաւաւոր նախարարներ, վրկանայ Նիւշայուհ քաղաքը զըրկուեցան ու հոն բանտարկուեցան դառն տանջանօք, ինչպէս որ անդ բանտարկուած էին նաև Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղեւոնդ երէցը, Ս. Սահակ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն, Ս. Մուշէ, Ս. Արսէն և ուրիշ քահանայներ ու ֆաշաջ սարկաւազը, որք նոյնպէս շղթայակապ էին:

Հ. Աղուանք և Քուշանք այս միջոցիս ինչո՞ւ յարձակեցան Պարսից վրայ:

Պ. Ասոնք ըսելով Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև անցած անցքերը, յարձակեցան Պարսկաստանի վրայ. Յազկերտ շուարեցաւ. բայց անօրէն

մոգերն ըսին իրեն որ այս եղածներուն պատճառը քրիստոնեայներն են, ուստի և պէտք է որ զանոնք սպաննես. Յաղկերտ անսպլով նոցա խորհրդոցը, նահատակել տուաւ Ս. Ղեւոնդեանքը և նախարարներն ալ բանտին մէջ սաստիկ նեղել տուաւ, որք Աւետարանի երկնային լուսով վառուած, ամեն տանջանք առ ոչինչ կը համարէին. իսկ նոցա կանայքն Հայաստանի մէջ իրենցմէ վարչէին մնար ճգնութեան մասին, որք զրկուած լինելով եկեղեցիներէ, իրենց անձը եկեղեցի էին ըրած և բնաւ չէին դադրէր փառաբանութիւն մատուցանելէ և իրենց դիւցազնական օրինական իրենց ազգայինները քաջալերելէ:

2. Նախարարներն ինչպէս ազատեցան:

Պ. Յաղկերտ այնքան անօգուտ փորձերէ յետոյ հաղիւ հազ մեղմացաւ և Շղոմշապուհ անուն պարսկին միջնորդութեամբը նախարարները բանտէն արձակելով՝ պատուով պահեց և մտադիր էր զանոնք իրենց հայրենիքը դարձնել, բայց մահը վրայ հասաւ և իր որդին Պերող զանազան պատճառներով զանոնք վեց տարի եւս ՚ի Պարսկաստան պահելէ յետոյ՝ պատուով իրենց հայրենիքը զրկեց 461 ին:

2. Նախարարք ինչ վիճակի մէջ գտան զՀայաստան:

Պ. Բարեպաշտ նախարարներն իրենց ցանկալի հայրենիքը գալով՝ բոլորովին փոխուած ու ամենախեղճ վիճակի մը մէջ գտին զայն: Ամեն կողմ կռապաշտութիւնն ուրացեալ իշխաններուն և

Պարսից մեծամեծներուն ձեռքով տարածուած և քրիստոնէութիւնը դրեթէ ինկած էր:

Իսկ Ժողովուրդն և ուրացեալ նախարարներն իրենց վաղեմի քաջութենէն թուլցած ու մեղկացած՝ և միայն աշխարհային դրօսանաց զհետ եղած էին, այնպէս որ Պարսիկք սկսած էին նախատել զՀայերն, և վատ ու անպիտան ազգ անուանել:

Այս ամենն առաքինի նախարարաց սրտին մեծ ցաւ ու անհնարին վիշտ պատճառելով՝ ըսկըսան միաբան ու միասիրտ աշխատիլ և ջանալ որ քրիստոնէութիւնը նորէն պայծառացնեն և մեղկացած ազգին կենդանութեան նոր ոգի, եռանդ ու աշխոյժ ազգեն:

ԳԼՈՒԽ Զ.

(Պարսից խորամանկ քաղաքականութիւնը. — Վահան Մամիկոն. եւս եւ իւր զործքերը)
Քրիստոսէ 481—85 տարի ետքը:

2. Պերող ինչ հնարագիտութիւն բանեցուց:

Պ. Տեսնելով և երկարատեւ փորձերով վերահասու լինելով որ Հայերը բռնութեամբ խոտորեցնելն անհնար է, և նկատելով որ Հայոց կրօնական հոգեշնչութեանն առջեւ խորտակեցան Պարսից զօրութիւնն ու մեքենայութիւնները և թէ հալածանքն ամենեւին անօգուտ է, ուստի փոխեց Պերող իր քաղաքականութիւնը, և Հայաստանի կրօնական ազատութիւն տալէ ու նա-

խարարներն իրենց Հայրենիքը զրկելէն յետոյ՝
 ռոճիկ կապեց և բարձր աստիճանի ու իշխանու-
 թեան հասուց այն մարդիկներն, որ իրենց փա-
 ռասիրութիւնն յագեցնելու համար հակամէտ
 էին իրենց կրօնը փոխելու: Այսպիսեալ փառքն
 ու մեծութիւնը շլացուց շատերն ու սկսան աւելի
 թուլանալ ու մեղկանալ:

Գիւտ կաթողիկոսը՝ որ Յովսէփայ յաջորդած
 էր, դարձուց իր ուշադրութիւնն այս բաներուս
 վրայ, ընդդիմացաւ սոյն փառ յեղափոխութեան,
 խրատեց, յորդորեց ու յանդիմանեց թուլացեալ
 նախարարներն և կ'եռար ու կը բողոքաւորէր Հայ-
 րենեաց վրայ, զի ակներեւ կը տեսնէր Պարսիկ
 արքունեաց դաւն ու խորամանկ քաղաքակա-
 նութիւնը, և կը ջանար ուխտապահ նախարարաց
 հետ դարման մատուցանել:

2. Պերող ինչ հնարք բանեցուց:

Պ. Իրազեկ լինելով Գիւտի արարմանցն ու ըն-
 թացիցը, Պարսկաստան կոչեց. երանելին Գիւտ
 ամեն վտանգ Հայրենեաց ու հաւատոյ սիրոյն
 համար յանձն առած՝ դնաց Պարսկաստան, յայտ-
 նեց եղած անիրաւութիւնները, բայց հոն ար-
 դիւրեցաւ, զրկուելով քահանայապետական ա-
 թուէն: Պարսից արքունիքն այսպիսի միջոցնե-
 րով կը զրկէր զՀայաստան իր անձնուէր հովիւնե-
 րէն, որպէս զի գիւրաւ կարենայ հասնիլ իւր
 նպատակին, ինչպէս որ քիչ շատ իր ներդործու-
 թիւնն սկսած էր ընել. վասն զի թէեւ սատակե-
 ցաւ վասակ, բայց Պարսից այս խորամանկ քա-

ղաքականութիւնը բազում վասակներ կը յարու-
 ցանէր, որք Պարսից հաճոյացած և Հայաստան
 աշխարհի կառավարութիւնն իրենց ձեռքն առած՝
 կը ջանային Մամիկոնեան և ուրիշ հայրենասէր և
 ուխտապահ նախարարաց ազդեցութիւնն ու իշ-
 խանութիւնը բեկանել և զրկել զիրենք իրենց
 պատիւներէն:

3. Նախախնամութիւնն ո՞վ յարոյց պաշտպան
 Աղգի, Հայրենեաց ու Եկեղեցոյ:

Պ. վահան Մամիկոնեան՝ Ս. վարդանայ Հմայ-
 եակ եղբորը որդին, որ իր մօրմէն դասախարակ-
 ուած և ճշմարիտ հայրենասիրութեան դասն անկէ
 առած, և սրտի ու մտաց ընտիր յատկութիւն-
 ներով օժտեալ մէկն էր:

Վարդանանց օրերը պիտի նորոգուէին. ներ-
 քին և արտաքին ազդեցութիւններ մեծ դեր կը
 խաղային, Եկեղեցին ու Հայրենիքն ի վտանգի
 էր, մէկ խօսքով՝ վարդան մը պէտք էր, և այն
 ալ վահան Մամիկոնեանն էր:

4. Ուրացեալ Հայերն ինչպէս վարուեցան:

Պ. Ասոնցմէ մէկ քանին զայն իբրեւ ապստամբ
 զրպարտեցին Պերողի առջեւ. վահան անձամբ
 Պարսկաստան դնաց, ներկայացաւ արքայից ար-
 քային և իր հպատակութիւնն ու հաւատարմու-
 թիւնը ցոյց տալու համար առ երեսս կրօնափո-
 խութիւն յանձն առաւ. դարձաւ ի Հայաստան,
 զղջաց իր ակամայ ուրացութեանը վրայ և սկսաւ
 միջոցներ մտածել Հայրենիքն ու Եկեղեցին սպառ-
 նացող վտանգէն ազատելու: Շատ Հայեր եկան

միաբանեցան իրեն հետ : Վրաստան այս միջոցիս վարդանայ օրինակին կը հետեւէր : Պերող Հեփթաղաց դէմ պատերազմ բացաւ և Հայոց զօրութիւնն Ատրվչնասպ մարզպանի առաջնորդութեամբ Աղուանից կողմը պահպանելու զրկուեցաւ :

Հ. Պատերազմին արդիւնքն ի՛նչ եղաւ :

Պ. Պատերազմն անյաջող արդիւնք ունեցաւ Պարսից . Հայերն օգուտ քաղել ուղեցին և եկան Շիրակ դաւառը բանակեցան . Վրաստան դեռ խռովութեան մէջ էր . Վահան ուխտապահ նախարարներուն հետ խորհուրդ ըրաւ , և վրաց վախժանի թագաւորին հետ միաբանեցան : Յովհանն Մանդակունին՝ որ կաթողիկոս ընտրուած էր, սկսաւ եկեղեցւոյ զարգացման ձեռք զարնել և նոր աղօթքներով ու շարականներով ճոխացուց Ս. Եկեղեցւոյ պաշտամունքը : Ամենայն ինչ կատարեալ էր . Մահակ Բագրատունի , Վահան Մամիկոնեան , Վասակ Մամիկոնեան , Բաբկէն Սիւնի , Ատոմ և Ռոստոմ Գնունի , Գարշոյլ Խորխոռունի , Ներսէս և Հրատ կամսարական և ուրիշ բարեպաշտ նախարարներ յարձակեցան իրենց զօրօքը Պարսից վրայ և ահա Ատրվչնասպ մարզպանն և ուրացեալ նախարարներն Ատրպատական փախչելով հազիւ ուրեմն ազատեցան :

Հ. Հայք ի՛նչ ըրին յետոյ :

Պ. Ուրախութեամբ Դուին մտան 481ին և Մահակ Բագրատունին մարզպան և Վահան Մամիկոնեանն սպարապետ դրին :

Ատրվչնասպ և ուրացեալ նախարարներն ա-

ռանց ժամանակ կորսնցնելու վերաբին մտան ՚ի Հայաստան , և որովհետեւ Մարզպանն ու Սպարապետը բարեկարգական խնդիրներով զբաղած էին , միւս ուխտապահ նախարարներն իրենց զօրքը Ակոռի գիւղն համախմբելով՝ յարձակեցան Պարսից վրայ և փառաւորապէս յաղթեցին . սոյն պատերազմիս մէջ մեռան Ատրվչնասպ և մէկ քանի ուրացեալ իշխաններ :

Հ. Պարսիկք սոյն պարտութեան վրայ ի՛նչ ըրին :

Պ. Գարնան սկիզբն Ատրներսէհի առաջնորդութեամբ Հայաստան արշաւեցին . Վահանայ զօրքը քիչ էր . Վախժանիէն օգնութիւն կ'սպասէր ըստ իր խոստմանը , բայց սա չօգնեց . նախարարաց շատերը քաշուեցան . ուստի Վահան իր քիչնոր զօրքերը խրախուսելով՝ և զինք Աստուծոյ յանձնելով՝ հաղորդուեցաւ և Արտաղու Ներսէհապատ գիւղին մօտ իր քիչնոր զօրքովն այնպէս լաւ պատերազմեցաւ , որ յաղթեց Պարսից զօրութեանը :

Վահան ուրիշ մէկ քանի պատերազմներ ալ ըրաւ և ամենուն մէջ ալ յաղթող ելաւ միշտ իր քիչնոր զօրքերովը : Վրացիք շատ նենգաւոր ընթացք բռնեցին քանիցս , բայց չկրցին մեծ փրաս հասցնել , Վրացիք , որ մեծ օգնութիւն և շնորհ վայելած էին Հայոցմէ , սակայն ապերախտը միշտ ապերախտ է և վատ ու դաւաճան . իսկ վեհանձնութիւնը միշտ յաղթող և յարգելի :

Հ. Վահան ի՛նչպէս հասաւ վերջապէս իր նպատակին :

Պ. Պերոզէն յետոյ վաղարշ թագաւորեց . Շապուհ Միհրանեան, որ վահանայ քաջութեանն և անվեհերութեան փորձն անձամբ առած էր , պատմեց մի ըստ միովէ : վաղարշ Նիւխոր իշխանը դեասպանական պաշտօնով Հայաստան զրկեց վահանին . երկուքը բանակեցեցան և վահան հաշտութեան համար պայման առաջարկեց՝ առաջին՝ կրօնի կատարեալ ազատութիւն . երկրորդ՝ չար ու անպիտան մարդոց պաշտօն և պատիւ չարութի , այլ միայն անոնց՝ որ երկրին պայծառութեանն ու օգտին կ'աշխատին , և երրորդ՝ թագաւորն եղած ամբաստանութեանց հաւատ չընծայէ , այլ ինք անձամբ քննէ երկու կողմն և ըստ այնմ՝ վճիռ արձակէ արդար դատաստանաւ :

Հ. վահանայ առաջարկութիւններն ընդունուեցան :

Պ. Այո՛ , և ապա վահան անձամբ Պարսկաստան գնաց վաղարշին , որ մեծ պատուով ընդունեց . կատարեց իր բոլոր ուզածներն և առաջարկած պայմաններն ընդունելով՝ հրովարտակով մը հաստատեց . ճանչցաւ նորա սպարապետութիւնն Հայոց զօրացը վրայ և ուրիշ ուխտապահ նախարարաց ալ՝ որ վահանայ ընկերացած էին , մեծամեծ պատիւներ ու պարգեւներ ընծայեց և արտաքոյ կարգի պատիւներով իրենց տեղը դարձուց , որք եկան ՚ի Հայաստան և վաղարշապատու Մայր եկեղեցին շնորհակալութեան մեծ հանդէս կատարեցին :

Հ. վաղարշ ո՞վ մարդպան դրաւ Հայաստանի :

Պ. Անդեկան անուն Պարսիկ մը որ խաղաղութեամբ կառավարեց զՀայաստան և վահանայ վրայ մեծ սէր կապեց՝ տեսնելով նորա իմաստութիւնն ու հանճարը և յաջողակութիւնը , և երբ ինք կարեւոր գործի մը համար Պարսկաստան կանչուեցաւ , վահանայ գործքերը վաղարշին պատմելով՝ ըսաւ , Հայաստանն աղէկ ծաղկեցնելու և ՚ի խաղաղութեան պահելու համար վահանը պէտք է մարդպան դնել :

Հ. վաղարշ ընդունեցաւ Անդեկանի սոյն խորհուրդը :

Պ. Այո՛ , և անմիջապէս հրովարտակ զրկելով՝ մարդպանութիւնը վահանին յանձնեց 485 ին :

Հ. վահան ի՞նչ բրաւ :

Պ. վահան սոյն հրովարտակն ստանալուն պէս ուխտապահ նախարարներուն հետ եկեղեցի գնաց . ժողովրդեան բաղմութիւնն ամեն կողմէ հոն խոնեցաւ , ուր շնորհակալութեան մեծ հանդէս կատարեցին և անդ Ս. Յովհան կաթողիկոսը գեղեցիկ ատենաբանութիւն մ'ըբաւ , ըսելով՝ « Օրհնեալ Տէր Աստուած իսրայէլի , որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյ » որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով և շքեղութեամբ պայծառացեալ ՚ի Քրիստոսէ : փախեաւ Ադոնիա , որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել , օգնականացն ըզգեցեալ զամօթ՝ սրացեալք՝ ընդ սեղանովն թագչին : Այլ ձեռն տուք գթարով , չէ աստ ՚ի քարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք օրինացն : Քրքիստոս է աստ՝ որ ասէ , ոչ եկի կոչել զարդարս , այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն » :

ԳԼՈՒԽ Է.

(Վահանայ միւս գործերը. — Մահն ու իր յաջորդները մինչեւ Վոսն ձիւնը)

Քրիստոսէ 510—578 տարի եւրը :

Հ. Վահանն ուրիշ ինչ նշանաւոր գործեր ունեցաւ :

Պ. Հայաստանն 8 տարիի չափ խաղաղութիւն և հանդստութիւն վայելելէ յետոյ՝ Պարսից կաւատ թագաւորը՝ որ արիւնարբու Պերոզի որդին էր, մոգերուն գրգռելովը վերստին հալածանք հանեց և 493ին մոգերը զօրաց հետ վերստին Հայաստան գալով կրակատուններ շինեցին. Վահանն յարձակեցաւ, ջարդեց զօրքերն ու մոգերը և կործանեց կրակատունները. կաւատ սաստիկ բարկացած՝ ուղեց անձամբ երթալ, բայց Յունաց արշաւանացը պատճառաւ ստիպուեցաւ Հայոց հետ խաղաղութիւն ընել և այսպէս Հայոց միջոցաւ Պարսիկներն Յունաց Ռուփինոս զօրավարին յաղթեցին :

Հ. Վահանն որչափ ատեն պաշտօն վարեց :

Պ. Վահանն 25 տարի զՀայաստան կառավարելէ ետեւ մեռաւ 510 թուականին :

Հ. Վահանայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Վահանայ յաջորդեց իր վարդ եղբայրը, որոյ իշխանութեանը երրորդ տարին կաւատ մարդպանութենէ ձգեց զայն և նորա տեղը Բուրղան անուն Պարսիկը դրաւ : Ասոր օրովն Հոնք Հայաստան

տան արշաւեցին և մինչև Սասուն գաւառն հասան, ուր Մժէժ Գնունի քաջ իշխանն իր զօրքովն անոնց դէմ ելաւ և լաւ ջարդ մը տարով փախուց զանոնք : կաւատ Մժէժին քաջութեանն համար Հայաստանի վրայ մարդպան դրաւ զայն, որ 30 տարի խաղաղութեամբ կառավարեց զՀայաստան :

Հ. Մժէժին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Մժէժին մահուընէն յետոյ Պարսից խոսրով թագաւորը Դենչապուհ անուն պարսիկը մարդպան դրաւ, որ շատ նեղեց զՀայերը : Մովսէս Բ. որ այս ատեններս նոր կաթողիկոս եղած էր, Հայոց Տոմարը նորոգելու նպատակաւ գիտուն ու երեւելի անձինքներէ ժողով մը գումարեց ի Գրււին, ուր Հայոց Տոմարը կարգաւորեց և Հայոց թուական մ'ալ հաստատեց, որ Քրիստոսի 551 թուականէն կ'սկսի : Ասկէ յետոյ Դենչապուհին հալածանացը պատճառաւ խոսրով թագաւորին աղաչանաց թուղթ գրելով՝ Վահանայ օրով Վաղարշին հրովարտակն յիշեցուց : խոսրով ասոր վրայ Դենչապուհը փոխելով Վինասպ Վահրամ իշխանը զրկեց, որոյ հետզհետէ յաջորդեցին Վաբաղատ և Սուրէն պարսիկ իշխանները :

Հ. Սուրէն ինչ ըրաւ :

Պ. Սուրէն շատ դէշ վարուեցաւ Հայոց հետ, կրօնի պատճառաւ հալածանք հանեց, մեծամեծները նեղեց և վարդի թողը՝ Մանուէլ Մամիկոնեանն սպաննեց : Վարդան՝ Մանուէլի եղբայրն՝ որ Սուրէնի ըրածներէն սաստիկ դառնա-

ցած էր, իր եղբօրն սպաննուելուն վրայ աւելի եւս զայրանալով՝ Յունաց Յուստինոս կայսեր դեռս պան զրկելով և Պարսից տուած հարկերնին այլ եւս Յունաց տալ խոստանալով՝ օգնութիւն խնդրեց : Վարդան իրեն տրուած ապահովիչ խոստումներուն վստահացած և նախարարներն ալ իրեն յանկուցած՝ ապստամբութեան գլուխ բարձրացուց, ժողուեց զօրքն Արտաշատու դաշտը և ընկաւ Սուրէնի վրայ, սպաննեց զայն, ջնջեց Հայաստանի մէջ Պարսից զօրութիւնն ու բոլոր իշխաններն ու մոգերն ալ սրէ անցուց :

Հ. Պարսիկք ինչ ըրին :

Պ. Խոսրով այս եղածը լսելով սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել Յունաց և Հայոց դէմ ելնելու . իշխաններն համոզեցին որ խնդիրը խաղաղութեամբ վերջացնէ . Խոսրով Յունաց հետ բանակցութեան մտաւ, և երբ բանակցութիւնն անյաջող գնաց, Խոսրով անհամար զօրօք Հայաստանի վրայ եկաւ :

Հ. Վարդան ինչ ըրաւ :

Պ. Վարդան Յունաց Յուստինոս կայսեր խոստման գործադրութիւնը խնդրեց . բայց կայսրը՝ որոյ միակ զբաղմունքներն էին զբօսանքներ և շուայլ կենցաղավարութիւն, որովք հիւսիսային Իտալիան ալ իր ձեռքէն կորսնցուցեր էր, դարձեալ անփոյթ կեցաւ, չկատարեց իր խոստումը և վարդան առանց երբէք յուսահատելու, կարգաւորեց իր բանակը, յարձակեցաւ Պարսից բանակին վրայ, և երկար պատերազմէ մը յետոյ

ցիր ու ցան ըրաւ : Խոսրով սոյն պարտութեան վրայ աւելի մեծկակ բանակ մը զրկեց Վահրամ զօրավարին հրամատարութեանը ներքե . Հայ նախարարաց մէջ երկպառակութիւն ծագելով՝ Վարդան դիմադրելու անկարող եղաւ, ուստի և իր ընտանիքն առած Կ. Պօլիս գնաց :

Հ. Վարդանայ Կ. Պօլիս երթալուն արդիւնքն ինչ եղաւ :

Պ. Յուստինոս կայսրը Մարկիանոս զօրավարին հրամատարութեանը ներքե բանակ մը զրկեց Հայոց օգնութեան համար, որուն ընկերացաւ նաև Վարդան . բայց վերջապէս Խոսրով յաղթող ելնելով՝ տիրեց Հայաստանի և Հայոց սիրտը շահելու համար սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ ամենուն հետ, ընդհանուր ներողութիւն հրատարակեց, իւրաքանչիւրին ստացուածքն իրեն դարձուց ու վրոն ճիհր անուն պարսիկ իշխանը մարդպան դրաւ :

ԳԼՈՒԽ Ը.

(Սմբատ Բագրատունի եւ Դաւիթ Սահառունի)

Քրիստոսէ 592 տարի ետքը :

Հ. Վրոն ճիհրի օրով ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը :

Պ. Խոսրովին մեռնելէն յետոյ՝ Որմիզդ Յունաց դէմ պատերազմի ելնելով՝ Հայաստանի վիճակը դարձեալ վատթարացաւ, որ բաւական ատեն տեւեց . բայց Մօրիկ հայազգի քաջ իշխանն

Յունաց կայսր ընտրուելով՝ պատերազմներուն վերջ տուաւ ու խաղաղութիւն հաստատեց : Այս միջոցիս խոսրով Բ. առաջին խոսրովին թուր՝ որ Որմզդէի տեղ թագաւոր դրուած էր, իր իշխանները վռնտեցին զինքը : խոսրով Մօրիկ կայսեր դիմեց : կայսրը Ներսէս Հայ իշխանն Յունաց բանակաւ անոր օգնութեան զրկեց, և Մուշեղ Մամիկոնեան և Սմբատ Բագրատունի Հայոց սպարապետն ալ միացան իրենց զօրօքը և մեծ քաջութեամբ պատերազմելով խոսրովի թշնամեացը դէմ, յաղթեցին և զխոսրով վերստին իր աթոռը նստուցին :

2. խոսրով Բ. երեք Հայ իշխաններուն շնորհիւ վերստին իր աթոռը ելնելէն յետոյ ինչ ըրաւ :

Պ. Այս երեք Հայ իշխաններուն շատ պարգեւներ ու մեծամեծ պատիւներ տուաւ, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունիին, որոյ արտաքոյ կարգի քաջութեանն համար Պարսից սպարապետ ըրաւ զինքը և երբ իր միւս թշնամիներն ալ նուաճեց, Հայաստանի և Վրկանից կողմերուն մարզպան դրաւ 592 թուին, և Հայոց վրայ մասնաւոր սէր կապեց : Սմբատ մարզպանութեան պաշտօնն ստանալուն պէս իր երկիրներուն այցելութեան ելաւ և Վրկանից դաւառն երթալով՝ տեսաւ որ հոն գերի տարուած շատ Հայեր կան, որք իրենց ազգային լեզուն մոռցեր էին, Հայաստանէն վարժապետներ բերել տուաւ, անոնց Հայերէն սորվեցուց և Հաբէլ անուն եկեղեցական մ'անոնց վրայ եպիսկոպոս դրաւ :

Հ. Սմբատ ո՞րքան ատեն իշխանութիւն վարեց :

Պ. խոսրով Հեփթաղներուն և ուրիշ թշնամեացը դէմ պատերազմի ելնելով, Սմբատն ընդհանուր սպարապետ դրաւ, որ քաջութեամբ ամենուն ալ յաղթեց. Հեփթաղաց թագաւորին հետ երկու անգամ մենամարտեցաւ ու սպաննեց զայն : Սոյն մեծամեծ յաղթութիւններէն ետեւ դեռ Հայաստան չդարձած՝ Տիգրանի մէջ հիւանդանալով մեռաւ, որուն իշխանութիւնը 8 տարի տեւեց :

2. Սմբատին տեղ ո՞վ դրուեցաւ մարզպան :

Պ. Սմբատին տեղ Դաւիթ Սահառունի Հայ իշխանը մարզպան դրուեցաւ Գրիստոսի 600 թուին :

Հ. Ասոր օրով ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Մօրիկ կայսրն այս միջոցիս իր զօրքերէն սպաննուեցաւ. խոսրով Բ. իր բարերարին սպաննուելուն վրայ վշտացած՝ ուղեց վրէժ լուծել. ուստի 140,000 զօրքով Յունաստան արշաւեց և Հայաստանէն անցնելու միջոցին հրաման զրկեց Մուշեղին որ ինք ալ Յունաց դէմ երթայ : Մուշեղ Պարսից դէմ սաստիկ ատերութիւն ունենալուն համար չհնազանդեցաւ և սկսաւ իր գաւառն (Տարօն) ամրացնել : խոսրով շատ բարկացաւ, և Յունաստանէն դարձած ատեն կարին դալով իր Միհրան քեռորդին 30,000 զօրքով Մուշեղին վրայ զրկեց : Միհրան բանակն Արձան բլուրին վրայ դրած 8000 զօրքով Մեղտիի և Աստեղօն բերդին վրայ քալեց : Մուշեղ ալ Գայլ-Վահան իշխանն անոր դէմ զրկեց, որ զանազան հնարքներով ու

ճարտարութեամբ շարդեց նորա զօրքը և զինքն ալ սպաննեց :

Հ. Խոսրով վերստին զօրք զրկեց :

Պ. Խոսրով վերստին 30,000 զօրք անգամ մը , 20,000 անգամ մը և 50,000 զօրք ալ անգամ մը զրկեց , բայց ասոնց ամենքն յաղթուեցան Մա միկոնէիցմէ և մինչև Արարացուց 'ի Հայաստան արշաւելը դադրեցան Պարսիկք Տարօնոյ վրայ զօրք զրկելէ :

ԳԼՈՒԽ Թ.

(Վարազտիրոց մարզպան, Դաւիթ, Վարազտիրոց, Հա մագասպ և Գրիգոր կիրապաղատները)

Քրիստոսէ 622—695 տարի ետքը :

Հ. Դաւիթ Սահառունիի օրով ինչ մեծամեծ գէպքեր տեղի ունեցան :

Պ. Պարսից և Յունաց միջև եղած այն մեծ ու ահագին պատերազմը տեղի ունեցաւ՝ որ եղաւ Խոսրով Բ. ի ու Հերակլէսի օրով , և 'ի սկզբան յաղթութիւնը Պարսից կողմը գտնուած էր մինչև 622 և եգիպտոսը , Երուսաղէմը , Ասորոց երկիրը և Փոքր-Ասիան Խոսրով Բ. ի ձեռքն անցեր և Ս. Խաչը գերի էր գացեր . բայց 622 ին Յոյնք Միջերկրականէն ու Սեւ ծովէն ահագին զօրութեամբ յարձակելով՝ Պարսիկները մինչև բուն Պարսկաստան հալածեցին , Ս. Խաչն աղատեցին դերութենէ , Խոսրով իր կաւատ որդիէն սպաննուեցաւ և նորա տեղն անցաւ կաւատ . Պարսից և Յունաց

սահմանները որոշուեցան և Հայաստանի մէկ մեծ մասը դարձեալ Պարսից ձեռքն ընկաւ և Դաւիթ Սահառունիի մարզպանութեան 2307 տարին Սմբատ մարզպանին որդին Վարազտիրոց Բագրատունին մարզպան դրուեցաւ :

Հ. Վարազտիրոց սրչափ ատեն իշխանութիւն վարեց :

Պ. Վարազտիրոց իր մարզպանութեանն ութերորդ տարին խնանալով սր Ատրպատականի Ռոստոմ իշխանը՝ որ Պարսից արքունեաց խռովութենէն օգուտ քաղած Մարաստանն ու Հայաստանը գրաւելու ու զինք սպաննելու ետեւէ է , ընտանիքն առած Յունաց երկիրը փախաւ , որուն տեղ Հերակլ կայսրը յիշեալ Դաւիթ Սահառունին կիրապաղատ դրաւ 633 ին , բայց հազիւ թէ երեք տարի անցած էր , իշխաններն ու զօրքն իրեն դէմ ելնելով՝ վռնտեցին զինքը և իրենք սկսան իրարու հետ հակառակութիւն ընել և զՀայաստան խռովել : Այս միջոցիս միայն թէ դորոս Ռչաունի բարեպաշտ ու քաջ իշխանն իր զօրքովը խռովութիւնը դադրեցնելու և Հայաստանի վրայ օտար թշնամեաց յարձակումը վանելու կ'աշխատէր :

Հ. Այս միջոցիս ինչ նոր գէպք պատահեցաւ :

Պ. Այս միջոցիս Արաբացիք իսլամութեան ոգւով վասուած՝ դուրս ելան Արաբիոյ թերակղզիէն , գրաւեցին Պաղեստինն ու Ասորիքը և Պարսից արքունեաց ներքին խռովութենէն օգուտ քաղելով՝ Պարսից ընդարձակ տէրութիւնն ալ

նուաճեցին և Օմարի ժամանակ (Գրիստոսի 640 թուին) Ապտրահման իշխանն 18000 զօրօք Ասորեստանի կողմէն Հայաստան մտաւ : Հերակլէս այս միջոցիս Էահուան անկողինն էր և Հայ նախարարներն ալ անփոյթ էին : Տիրան Մամիկոնեան՝ Գայլ վահանի թուռն որդին հրաւիրեց Հայ նախարարներն , որպէս զի միաբանութեամբ վանեն հասարակաց թշնամին , բայց չընդունեցան նորա հայրենասիրական հրաւերը : Տիրան իր սակաւաթիւ զօրօքն Արաբացոց առջեւ ելաւ հարաւային կողմէն , բայց Գրգուռ լեռան մօտ մեռաւ :

2. Ապտրահման ինչ ըրաւ :

Պ. Արձակ համարձակ մտաւ Հայաստան , մինչեւ մարդպանական Դուին քաղաքը քալեց և 35,000 հոգի գերի վարեց . բայց այս արշաւանքը փայլակի նման բան մ'եղաւ . Հայաստան վերստին Յունաց ձեռք անցաւ և կոստանդ կայսրը 640 ին վարազտիրոցը կիւրաղապատ դրաւ և յետոյ 642 ին նորա որդին Սմբատը դրուեցաւ : Այս միջոցներուս եղր կաթողիկոսը վախճանած ըլլալով՝ նախարարք Տայոց եպիսկոպոսը՝ Ներսէս Գ. կաթողիկոս դրին , որ ամենայն ճգամբ ազգին թըշուառութեանը դարման տարաւ . իր խնդրանօքը թէողորոս Բաղրատունին սպարապետ կարգեց Յունաց կայսրն և այսպէս երկիրը քիչ մը հանգչեցաւ :

2. Այս հանգստութիւնը կրցաւ երկար առեն տեւել :

Պ. Ոչ . վասն զի Արաբացիք աւելի եւս զօրանալով՝ վերստին Հայաստան մտան , շատ մը գաւառներու տիրեցին ու շատ մարդիկ ջարդեցին , նախարարք տեսնելով որ ահագին թշնամոյն դիմադրելն անկարելի է և Յունաց կողմանէ ալ օգնութեան յոյս չկայ , Արաբացոց ամիրապետին դիմելով հպատակութիւն խոստացան . կոստանդին կայսրն այս բանս լսելով սաստիկ զայրացած միտքը դրաւ որ Հայերը բնաջինջ ընէ . բայց Ներսէս կաթողիկոսին աղաչանօքն հաշտուելով՝ իր զօրքէն պահապան դրաւ և ինք մեկնեցաւ :

2. Արաբացիք ինչ ըրին :

Պ. վերստին Հայաստանի վրայ յարձակեցան , Յունաց զօրքը վանեցին , երկիրը նուաճեցին և իշխաններուն կիներն ու որդիքը պատանդ առած և վրանին ալ խիստ ծանր տուրք դրած ետ դարձան : Նախարարք տրոց ծանրութենէն սաստիկ նեղուելով՝ դարձեալ կայսեր դիմեցին ու անոր հպատակեցան . կայսրը Ս. Ներսէսի խնդրանօքը Համադասպ Մամիկոնեանը կիւրաղապատ դրաւ : Արաբացոց ամիրապետն այս բանիս վրայ բարկացած բոլոր պատանդներն սպաննել տուաւ և մինչ ինք ալ կը պատրաստուէր Հայաստանի վրայ արշաւելու , զօրացը մէջ խռովութիւն իյնալով՝ սպաննեցին զինքը և երկար առեն իրարու հետ կռուեցան , մինչև Մաւի կամ Մաւիէ զօրապետը խռովութիւնը դադրեցնելով՝ ինք եղաւ ամիրապետ , որուն կամաւ հնազանդեցան Հայերն Յու-

նացմէ՝ մանաւանդ նոցա կրօնամուրթեանէն զըզուած ըլլալով և Ս. Ներսէսի խնդրանօքը Համազասպէն յետոյ՝ նորա եղբայրը Գրիգոր Մամիկոնեան վերակացու դրուեցաւ :

Հ. Գրիգոր ինչպէս կառավարեց :

Պ. Գրիգոր Մամիկոնեան երկիրը միշտ խաղաղ ու հանգիստ պահելու ջանաց և շատ օգտակար շինութիւններ ու բարեկարգութիւններ ըրաւ . Խաղրաց զօրքը բաղմութեամբ Հայաստանի վրայ արշաւեցին . Գրիգոր իր զօրքովն անոնց դէմ ելաւ , յաղթեց , բայց ինք ալ վիրաւորուելով մեռաւ . ասկէ ետքը քանի մը տարի Հայաստան դարձեալ խռովութեան մէջ ընկաւ : Աշոտ Բագրատունի Բիւրատեան իշխանն սկսաւ երկրին քիչ մը խնամ տանիլ : Սոյն խառնակութեան միջոցին Յոյները մեծ բաղմութեամբ Հայաստանի վրայ յարձակեցան , բաղում չարիք գործեցին և Արաբացիք ալ հարաւային կողմէ Հայաստան մտնելով՝ նոյնպէս մեծամեծ չարիքներ գործեցին և Աշոտ իշխանն ալ սպաննեցին :

Հ. Ի՞նչ եղաւ սոյն յարձակմանց վախճանը :

Պ. Յուստինոս կայսրն ասոր վրայ անձամբ իր բանակին գլուխն անցած եկաւ Հայաստան , թըշնամիներն ամեն կողմէ վանեց , երկիրն իր իշխանութեանը ներքև նուաճեց , նախարարաց և իշխանաց որդիները պատանդ առաւ , որպէս զի իրմէ չապստամբին , Ներսէս կամարականը պատրիկ դրաւ և իր զօրքէն 30,000 հոգի պահապան թողլով Կ. Պօլիս դարձաւ : Բայց տարիէ մը յետոյ

սոյ Յունաց զօրքը քաշուեցան ու ալ Հայաստան չդարձան . Արաբացիք եկան վերստին , երկիրը նուաճեցին և Արաբացի իշխաններով սկսան կառավարել զՀայաստան :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

(Արղլային ոստիկանութենէն մինչև Եզիտ Բ.)

Քրիստոսէ 694—786 տարի յետոյ

Հ. Արաբացիք զո՞վ զրկեցին ոստիկան :

Պ. Արղլայ անուն անգուլթ ու անագորուն մէկը զօրքով զրկեցին ՚ի Հայաստան ոստիկանի պաշտօնով , որ շատ չարիք գործեց , Սահակ կաթողիկոսն ու Հայ իշխանները չլծայակապ Դամասկոս զրկեց , եկեղեցեաց զարգերը կողոպտեց և ազգը սաստիկ նեղեց . բայց Դամասկոս զրկուած Հայ իշխաններուն մէջէն Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունի իշխանը փախաւ Հայաստան եկաւ , և ազգին խեղճութիւնները տեսնելով՝ Յուստինիանոս կայսրմէ օգնութիւն խնդրեց Արաբացիներն Հայաստանէն վանելու համար : Կայսրը Լեւոն իշխանը մեծ բանակով յօգնութիւն զրկեց , որուն միացնելով Սմբատ իր ժողուած զօրքերը , Չարգեցին Արաբացի զօրքերը :

Հ. Ամիրապետն ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Լեւոն կայսր լինելով՝ Կ. Պօլիս գացած էր . ամիրապետը Մոհամատ զօրապետը զրկեց , որպէս զի Հայերը նուաճէ , այն ինչ վանանդ դաւառն

հազիւ հասած էր, ներսեհ կամսարականը դէմ
եղնելով՝ նորա զօրացը սաստիկ ջարդ մը տուաւ :
Մոհմատ վերստին զօրք ժողուած կատաղաբար
Հայաստան մտաւ . բայց Ս. Սահակ (1) կաթողիկո-
սի աղաչանաց թղթոյն վրայ՝ խնդիրը խաղաղու-
թեամբ վերջացուց և Հայք Արաբացուց հպատա-
կեցան :

Հ. Աբդլայէն յետոյ ո՞վ դրուեցաւ ոստիկան :

Պ. Կոշմ զօրապետը, որ Հայ իշխաններն ու
զօրքերը խաբէութեամբ Նախիջեւան ժողուեց,
ու զէնքերնին ձեռքերնէն առնելով՝ ամենն ալ
եկեղեցւոյն մէջ խոթեց ու այրեց . ասկէ յետոյ
արաբացի զօրքն ամեն տեղ ասպատակեցին . Դը-
ւին քաղաքն առին, բնակիչներէն շատերը ջար-
դեցին և շատ ալ գերի Դամասկոս զրկեցին :

Հ. Կոշմին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Նորա ոստիկանութեան 1307. տարին վիլթ
ոստիկանն յաջորդեց, որուն ժամանակը Յովհան
Իմաստասէր կաթողիկոս եղաւ : Այս եռանդոտ
հայրապետը իր քաղցր վարմունքովը վիլթին և
նոյն իսկ ամիրապետին սիրելի ըլլալով՝ անոնցմէ
շատ պատիւ գտաւ և իր կաթողիկոսութեանը

(1) Ս. Սահակ կաթողիկոսը, որ միշտ Հայաստա-
նի անդորրութեանը վրայ կը մտածէր, հնարքով մը
բանտէն ազատեցաւ և Մոհմատի բարկութիւնը շե-
ջուցանելու համար ընդ առաջ գնացած միջոցին Խա-
ռան չհասած՝ մեռաւ, աղաչանաց թուղթն ՚ի ձեռին
ունենալով :

ժամանակ Հայաստանը հանգիստ պահեց : Վիլ-
թին ոստիկանութեան տասներորդ տարին Մոհ-
մատ անուն անպիտան ու խռովարար իշխանը ոս-
տիկան զրկուեցաւ, որ 4 տարի ազգը չարչարե-
լէն յետոյ ամիրապետէն կանչուեցաւ և տեղն
Աբդլազիզ անուն մէկը դրուեցաւ :

Հ. Աբդլազիզի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Մրուան իշխանն, որուն օրով Հայաստան
շատ հանգստութիւն վայելեց. Մրուան Աշոտ
Բագրատունին իրեն օգնական առաւ և զանիկա
իշխանաց իշխան անուանեց, և երբ Արաբացուց
մէջ խռովութիւն ծագելով ամիրապետն սպան-
նուեցաւ և ինք Հայոցմէ և ուրիշ ազգերէ զօրք
առած՝ խռովութիւնը դադարեցնելու գնաց, Հա-
յաստանի կառավարութիւնը բոլորովին Աշոտին
յանձնեց, բայց քանի մը տարիէն յետոյ Մըր-
ուան, որ ամիրապետ նստած էր, մեռաւ, և ի-
րեն յաջորդը եղիտ անուն իշխանը ոստիկան զրկեց :

Հ. Եզիտ Բնչ ըրաւ :

Պ. Եզիտ խիստ ծանր տուրքերով ու զանազան
նեղութիւններով շատ տառապեցուց . նախարարք
սաստիկ ցաւելով՝ ուզեցին ապստամբիլ . Աշոտ
Բագրատունին նկատելով՝ որ ապստամբութեամբ
աւելի գէշ պիտի ըլլայ, յորդորեց որ ետ կենան .
Դաւիթ և Գրիգոր Մամիկոնեան իշխաններն որ
արդէն թշնամութիւն ունէին, բռնեցին զանիկա
և աչուրներն հանեցին . բայց ետքն իրենք ալ
տեսնելով որ ապստամբութեամբ բան մը չեն կըր-
նար ընել, ետ կեցան իրենց խորհրդէն :

Հ. Եղիտ ո՞րքան ատեն մնաց :

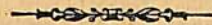
Պ. Երկու տարի, և յետոյ Պաղտատ կանչուե-
լով՝ Սմբատ Բագրատունին Հայոց պատրիկ դը-
րաւ . բայց Սմբատայ իշխանութեան վեցերորդ
տարին Սիւլէյման իշխանը ոստիկան դրուեցաւ :
Ասոր ալ յաջորդեց Պէքիր անուն իշխանը, որ
Հայոց շատ նեղութիւն տուաւ և այս պատճա-
ռաւ շատ կողմեր ոտք երնելով՝ Արաբացոց զօր-
քը ջարդեցին : Պէքիր Միջագետաց Մուսի իշ-
խանէն զօրք բերել տալով ապստամբները դար-
ձեալ նուաճեց, Սմբատ ալ բռնուելով սպան-
նուեցաւ :

2. Պէքիրին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Պէքիրին յաջորդեց Հասան ոստիկանն, որ
Հայաստանի խեղճութիւնը վերջին աստիճանի հա-
սուց, հարուստներուն ինչքերն յափշտակեց և
ամեն կողմ ասպատակ զրկելով՝ քաղաքներն ու
գիւղերը թալլեց : Մուշեղ Մամիկոնեան իր զօր-
քովն ասոնց դէմ ելաւ և անոնց մեծ մասը ջար-
դեց ու ցրուեց . ուրիշ նախարարներ ալ սիրտ
առած եկան իրեն հետ միացան և Արաբացիներ
էն ապստամբեցան . բայց Արաբացիք վրանին
30,000 հոգի զրկելով՝ 3000 հոգի ջարդեցին և
Մուշեղն ալ սպաննեցին և դարձեալ սկսան աս-
պատակել . միայն Աշոտ Մսակեր Բագրատունի իշ-
խանն իր Շապուհ եղբօրը հետ կրցաւ մէկ քանի
գաւառ անոնց յարձակումէն ազատ պահել :
Նոյնպէս Սահակ, Մերուժան և Համազասպ իշ-
խանները վասպուրականը կրցին պահպանել :

Հ. Հայերն իսպառ նուաճելու համար ո՞վ զըր-
կուեցաւ :

Պ. Հարոն Արաբացոց ամիրապետ ըլլալով շատ
զօրքով Եղիտ անուն ոստիկանն Հայաստան զրկեց,
որ եկաւ ամեն կողմը նուաճեց և ստիպեց որ Սա-
հակ, Համազասպ և Մերուժան իշխաններն իրենց
հաւատքը ուրանան : Սահակ և Համազասպ յանձն
չառնելով նահատակեցան . իսկ Մերուժան հա-
ւատքն ուրանալով՝ տեղը դառնալու ատեն՝ Դա-
ւիթ Մամիկոնեան վրայ հասնելով՝ զարկաւ սպան-
նեց :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

(Խուզիմա, Հոլ, Ապուէթ)

Քրիստոսէ 792—849 տարի ետքը :

Հ. Եղիտին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Եղիտին իշխանութեան եօթերորդ տարին
յաջորդեց Խուզիմա իշխանն, որ 10 տարի կառա-
վարելէն յետոյ մեռաւ, և իրեն յաջորդեց Հոլ :

Հ. Հոլի օրով ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Սեւադա անուն Պարսիկ իշխան մը, որ
Բագրատունեաց նախարարութենէ կին առած
էր, Սմբատ Բագրատունի իշխանն, Սիւնեաց Սա-
հակ իշխանն և ուրիշ նախարարներ իրեն հետ
միաբանելով՝ Հոլին դէմ ելաւ, որպէս զի զա-
նիկա վաճառէ և ինք Հայաստանի իշխան ըլլայ :
Հոլ չուզեց որ պատերազմի, ուստի ըսաւ, եթէ
չէք ուզեր ինձ հնազանդիլ, թողէք որ ես եր-

Թամ, բայց Սեւադա մտիկ չըրաւ : Հոլ 20000 քաջ զօրքով յանկարծ վրանին յարձակեցաւ, շատերը ջարդեց, որոց մէջ էր նաեւ Սահակ Սիւնին ալ, իսկ Սեւադա և Սմբատ փախչելով հազիւ ազատեցան : Հոլ Հայ իշխաններուն նկատմամբ Դաւիթ կաթողիկոսին դանդատեցաւ և նորա միջնորդութեամբը Սմբատին հետ հաշտուելով՝ 15 տարի խաղաղութեամբ կառավարեց և ամիրապետէն կանչուելով՝ Բագարատ Բագրատունին Հայոց պատրիկ դրուեցաւ :

Հ. Բագարատ որչափ ատեն իշխանութիւն վարեց :

Պ. Ասոր իշխանութեանը չորրորդ տարին Բաբան անունով Պարսիկ մը ուղեւորով Պարսից վրայ թագաւոր ըլլալ և զանոնք ամիրապետին իշխանութենէն ազատել, զօրք ժողուեց ու ապստամբեցաւ և քանի մ'անգամ յաղթեց : Ետքն Հայաստան եկաւ և մեծ պատրաստութիւն տեսաւ, որպէս զի Հայերն ալ իրեն հնազանդեցնելով՝ միաբան ամիրապետին դէմ դնէ : Ամիրապետն ալ ապստամբին դէմ ահադին բանակ մը ղրկեց . Սմբատ ալ Արաբացւոց ընկերացաւ և յաղթեցին և զինքն ալ բռնեցին : Զօրապետը շատ գովեց Սմբատն ու նորա որդին Սահլը, երբոր ամիրապետին քով դնաց և Բագարատը սաստիկ վար զարկաւ : Ամիրապետն Ապուսէթ անուն իշխանն ուստիկան դրաւ և շատ զօրքով Հայաստան ղրկեց և հրաման ըրաւ որ Բագարատը բռնէ ու իրեն ղրկէ :

Եկաւ Ապուսէթ և Տարօնի մէջ բռնելով զանկաւ՝ 10 տարի պատրիկութիւն ընելէն յետոյ՝ շղթայակապ ամիրապետին ղրկեց : Սասունցիները (Տարօն գաւառին սահմանակից) այս բանիս վրայ սաստիկ բարկացած՝ և մէջերնին միաբանած՝ Ապուսէթին վրայ յարձակեցան ու սպաննեցին, և քովի զօրքն ալ ցիր ու ցան ըրին :

Հ. Ամիրապետն ինչ ըրաւ :

Պ. Բուղա անուն անգութ ու անագորուն մէկը շատ զօրքով Հայաստան ղրկեց, պատուէր տալով որ Ապուսէթին մահուան վրէժն առնու, Հայ իշխաններն իրեն ղրկէ, ժողովրդեան երիտասարդ մասը մահմետականութեան դարձնէ և մնացածներն ալ սրէ անցնէ :

Բուղա իրեն տրուած հրամանն արտաքոյ կարգի մոլեռանդութեամբ կատարեց և աննկարագրելի չարիք գործեց . բռնած գերիներն ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան, և երբ յանձն չառին, սաստիկ տանջանքներով նահատակեց :

Իշխանները շղթայակապ ամիրապետին ղրկեց և Հայոց սպարապետը՝ Սմբատն ալ իրեն կանչեց, խոստանալով որ իր հաւատարմութեանն համար մեծ պատիւ ու պարգեւներ պիտի ընծայէ, և այսպէս հաւանեցուց որ ամիրապետին երթայ . բայց երբոր իշխանները շղթայակապ ամիրապետին ներկայացան, հրամայեց որ զանոնք բանտ դնեն . Սմբատն ալ կապել տուաւ և միւսներուն հետ բանտարկեց, որպէս զի հաւատքնին ուրանան :

Ոմանք յանձն առին և ազատեցան, յանձն
չառնողները նահատակեցան. Սմբատ ալ իր հա-
ւատքին վրայ հաստատուն կենալով՝ բանտին մէջ
մեռաւ, և ասոր համար խոստովանող կոչուեցաւ:

ՎԱԽՃԱՆ Ա. ՀԱՏՈՐՈՅԾ

ԴԱՐՔ ԵՒ ՇՐՋԱՆՔ

Հայոց Պատմութեան մեծ դարերը, նոցա շրջան-
ներն ու իւրաքանչիւր դարու և շրջանի պարունա-
կութիւնը:

Ա. Դ Ա Ր

Առաջին կամ հին դար կը կոչուի Հայոց տէրու-
թեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ Արշակունեաց հա-
րստութեան անկումը, կամ աշխարհի 2200 թուա-
կանէն մինչեւ Քրիստոսի 430 թիւը:

Բ. Դ Ո Ր

Միջին դար կը կոչուի Արշակունեաց հարստու-
թեան վերջանալէն մինչեւ Ռուբինեանց հարստու-
թեան անկումը, կամ Քրիստոսի 430 թուականէն
մինչեւ 1400 թուականը:

Գ. Դ Ա Ր

Նոր դար կը կոչուի Ռուբինեանց հարստութեան
անկումէն մինչեւ մեր օրերը, կամ Քրիստոսի 1400
թուականէն մինչեւ մեր ժամանակը:

ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՄ ՀԻՆ ԴԱՐ

Հայք հեթանոս էին այս դարուս մէջ, յորում Հայոց տէրութիւնն հիմնեցաւ, զարդացաւ, զօրացաւ և պատերազմական մեծամեծ փառքեր ունեցաւ:

Այս դարը կը բաժնուի չորս շրջաններու:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանին Հայաստան կառավարեցաւ բուն Հայկազանց Հարստութեամբ. նահապետք ազգի ազգի շինութիւններով զարդարեցին զՀայաստան. հիմնեցան նահապետական փոքր տուններն՝ անցնիւրն իւր կալուածն ու Ոստանն ունենալով:

Դարձեալ այս շրջանին մէջ է որ Հայոց թագաւորական իշխանութիւնն հաստատուած է:

Այս միջոցը տեւած է Հայկէն մինչեւ Վահէի մահը, կամ աշխարհի 2200 թուականէն մինչեւ Քրիստոսէ 330 տարի յառաջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ շրջանին Ազգը զրկուեցաւ իր օրինաւոր իշխանութենէն, կորոյս իւր անկախութիւնը, ընկաւ նախ Մակեդոնացւոց և ապա Սելեւկիացւոց իշխանութեանը ներքեւ. բայց ազատութեան հոգին կենդանի լինելով Հայոց սրտին մէջ, յեղափոխեցան, և իրենց մէջէն տեղ տեղ թագաւորներ դրին: Այս միջոցը տեւած է Վահէի մահուրէն մինչեւ Արշակունեաց Հարստութեան ծագումը:

ԵՐԿՐՈՐԴ շրջանին Արշակունեաց Հարստութիւնն սկսած և նահապետական կարգն ու վարչութիւնը մեծ փոփոխութեան ենթակայ եղած է. նահապետութեան աւերակացը վրայ հաստատուած են նախարարական տուններն իրենց գոռոզութեամբը:

Այս միջոցիս Հայոց զէնքը դողացուցած է շրջա-

կայ ազգերն, և Հայք պանծալի քաջութեամբ պատերազմած են Հռովմայեցւոց, Պարսից, Սկիւթացւոց և ուրիշ ազգաց հետ, և Հայաստանի տարածութիւնն ընդարձակուած և սա իր փառաց զէնիթն հասած է:

Այս միջոցը տեւած է նախ քան զՔրիստոս 150 և յետ քան զՔրիստոս 230 տարի:

ՉՐԻՐՈՐԴ շրջանին թոյլ ու կնատ Արշակունի թագաւորաց մոլութեամբն Հայաստանի փառքը նսեմացաւ. Սասանեան արքունիքը նոցա թշնամացած՝ ամեն հնարք կը հնարէր կործանել Հայոց տէրութիւնը:

Վատողի նախարարք իրենց մոլութեամբն ու գոռոզութեամբը կուրացած և այսպէս իրենց շար կիրքն յագեցնելու պատճառաւ Պարսից գործիք դարձած՝ դէմ ելած են Արշակունի թագաւորաց և ուղած են ընդարձակել իրենց իշխանութիւնն ու անգլուխ լինել, և հետեւաբար վախճան տուին Արշակունեաց Հարստութեան:

Այս միջոցիս Քրիստոնէութիւնն սկսած է աւելի տարածուիլ և այսպէս Ազգին մէջ նոր կեանք ու հոգի է ծնած:

Հայկական տառերու գիւտը եղած, դպրութիւնը ծաղկած, ազգային շնորհ իր բարձրութեանն հասած և վանքերն ազգային յոռաջգիտութեան վառարաններն եղած ու ազգային նշանաւոր գրագէտներ (Սահակ Պարթեւ, Մեսրոպ, Նշնիկ եւայլն) դուրս եկած են:

Այս շրջանը, որ Քրիստոսի 230 թուականէն մինչեւ 430 թուականը կը տեւէ, իր մէջ ունի մեր ազգային դպրութեան ոսկեղարը:

Միջին դարուն Հայք արդէն Գրիստոնեայ են , և այն ինչ ազգային իշխանութեան կապերը կը բակուէին , քրիստոնէութիւնն օր քան զօր կ'աճէր և եւս քան զեւս խորարմատ հիմ կը բռնէր :

Ազգին բոլոր ջանքն եղած է իր ազգային անկախ եկեղեցւոյն հետ իր ազգային էութիւնը պահպանել , և ահա այս պատճառաւ հոգւով չափ պատերազմած է Պարսից , Յունաց , Արաբացւոց և այլոց դէմ :

Հայք վերջին ճիգն 'ի գործ դրած են իրենց երկրին մէջ պահպանել իրենց եկեղեցին , ազգութիւնն և նորա հետ կապուած սովորութիւններն և ամրապինդ ու հաւատարիմ մնացած են իրենց այս անյեղ լի սկզբանն առջև՝ ամենայնի տոկալով և արիաբար տանելով :

Հայոց մէջ գաղթականութիւնն այս դարուս վերջերն սկսած է :

Միջին դարը նոյնպէս կը բաժնուի չորս շրջանի :

ԱՌԱՋԻՆ շրջանին Պարսիկք Հայոց բաղաբական անկախութիւնը բառնալով՝ ամեն ջանք ու հնարք 'ի գործ դրած են բառնալ նաև քրիստոնէութիւնը . կըրակապաշտութիւնն 'ի Հայաստան մտցնելով՝ ջանահար եղած են ձուլել Հայերն իրենց մէջ , բայց սփառ ընդդիմացած են աննկուն արիութեամբ :

Յոյներն ալ այս միջոցիս ջանացած են մեր ազգային եկեղեցին ու սովորութիւնները նորաձեւութեանց փոխակերպել :

Այս շրջանը կը տեսէ Արշակունեաց անկումէն մինչև Արաբացւոց 'ի Հայաստան արշաւելը , կամ Քրիստոսի 430 թուականէն մինչև 630 թուականը :

ԵՐԿՐՍՐԻ շրջանին Յոյներն աշխատած են բոլոր

Հայաստանը գրաւել , բայց նոցա կրօնամոլութիւնը վտթացուցած է Արաբացւոց տիրապետութիւնն , որ նախարարական դասին մեծ հարուածներ տուած է :

Այս շրջանը կը տեսէ Արաբացւոց երեւնալէն մինչև Բագրատունեաց հարստութեան ծագումը , կամ Քրիստոսի 630 թուականէն մինչև 860 թուականը : ԵՐՐՈՐԳ շրջանին Հայերը վերստին զօրացած ու ոգեւորուած՝ մի քանի թագաւորական հարստութիւններ դուրս եկած են , որք են Բագրատունեաց , Արժրունեաց , Կարուց , Սիւնեաց , Լօռու և այլն :

Հայաստան վերստին ծաղկիլ ու զարգանալ սկսած է . վանքերը բազմացեր են , դպրութիւնը կենդանացեր , և վարժարանները բազմացեր են . բայց այս միջոցիս ալ Սելջուքեան կամ Տուրքիեան թուրքերը երեւան ելեր են , և Յունական մոլեռանդութիւնն ու նենգութիւնը մէկ կողմէն և Սելջուքեան սուրը միւս կողմէն վերջ տուեր են Բագրատունեաց հարստութեան :

Այս շրջանը կը տեսէ Քրիստոսի 860 թուականէն մինչև 1030 թուականը :

ՉՈՐՐՈՐԳ շրջանին Հայերն այլ եւս ճարահատեալ ստիպուեր են թողուլ իրենց արեամբը պահպանած Հայրենի աշխարհն և սկսեր են դաղթել . բայց և ազատութեան ոգին , որ մարած չէր Հայոց սրտէն , մշեր է նոցա շատերը Տաւրոսի անառիկ լեռներն , ուր հիմներ են Ռուբինեանց հարստութիւնն և հետըզհետէ նուաճեր են Կիլիկիան ու Փոքր Հայաստանի հարաւը : Մեծին Հայաստանի հարաւը անդորրացեր է Վրաց Հայկազն զօրավարաց ձեռօք : Շատ տեղեր անկարգութիւնք անհետացեր են . վանքերը գիտնական միաբաններով զարդարուեր են , արեւելեան

վտանգեալ բրիստոնէութիւնը ոգի առեր է . Յոյնք վերջին ճիգերնին թափեր են Հայաստանեայց անկախ ու անարատ եկեղեցին իրենց եկեղեցւոյն հետ միացընելու :

Մօլօք Հայոց դաշնակից եղեր են . յաղթութիւններ կատարեր են Հայք, վտանգներ դուրս են եկեր, խաչակրութիւն տեղի ունեցեր և Մեմլուքներն արեւելեան բրիստոնէայ թագաւորութեան թշնամի դարձեր են :

Հռովմայ Պապերն Հայոց օգնելու խոստման փոխարէն կրօնափոխութեան պահանջում ըրած են . կրօնական փձուն վէճեր 'ի վեր ելեր են, Մօլօք մահմեդական կրօնն ընդուներ են, Հռովմայ հետ յարաբերութեան պատճառաւ Ռուբինեանց հարբատութիւնը կործաներ են Մեմլուքներն անդադար յարձակումներով և բուռն հարուածներով :

Այս շրջանը կը տեւէ Քրիստոսի 1050 թուակա-նէն մինչեւ 91400 :

ՆՈՐ ԴԱՐ

Այս դարը՝ որ Ռուբինեանց հարստութեան կործանումէն մինչեւ մեր օրերը կը հասնի, մեր Ազգին համար թշուառութեան ամենէն դառն ժամանակն է : Ազգին դժբաղդութիւնն այս դարուս մէջ իր վերջակէտն հասած է և ազգաւեր դաղթականութիւնն որ ամեն հարուածներէ աւելի խիստ մեծ փնասուց պատճառ եղած է, այս դարուս մէջ շատ աւելի տեղի ունեցած է :

Վերջին դէպքեր, ազգային շարժումներ և կենդանութեան ու վերածնութեան ջանքեր :

10n

2361

2013

Ի ԳՐԱՏԱՆ ՅՈՎԱՆՓԱՅ ԳՆԱԿՅԱՆ

(Արժ. ձեռնարկ 26 թիւ. հարանդատ)

Առնաւորան . . . Գրքան եւ Բնեւերցարան	40. 30%
Աշխարհագրութիւն քաղ. բնաւ. Գարազաշ. ան	5 20
Աշխարհագր. ըստում. բնաւ. քաղ. Գարազաշ.	8
Աստղագիտութեան սկզբունք	20
Գրագիտութիւն առնուն Ե. Գարաւանայի	10
Գեղագրութեան գործնական Հայ Գրք. 3ն. 8ն	5
Գեղագրութեան Գաւկուայի թիւ	10
Երգարան նոր կամ Գնար Հայաստանի	4
Բնեւերցարան կամ Գաւտիարանի Գարազաշ	2
Թուարան Գրքն ընդարձակ Տ. Պօղանիան	16
Ժողովրդական Մատենագրարան Ա. Բ. Գ. մաս	6
Հատընտիր բաղուածք ի նախնեաց Գրք. Հեղասան	10
Մանուկները Գրքանութեան Գ. Գրքն	1 20
Նոր Հանապր գրարան ըզուրի Գարաւանայի	2
Պատմ. Հայոց Ա. հատոր Բ. Գաւաւանանիան	6
Պատմ. Սրբազան Ա. Գրքն	4
Պատմ. Սրբազան Ա. Գարազաշ.	5
Սկզբունք գաւտիարանի բնեւ. Ա. հար.	5
Բազմաձեռնակ	2 20
Ճորճիկ նարատար կամ Կամականի	8
Գնորակնութիւն գործնական Գարազաշ.	6
« ընդարձակ «	6
« համարում «	5
« համարում սկզբունք «	2
Գրքանութեան ըստ Սիւրբազանի Գաղղի.	
Գրքանութեան Հայերէն Գարազաշ.	20
Գրքն սկզբունք Տիւրքականի Հայերէն	5
« « Գրք. Հայ.	7
« « Կրքն «	5
Գրքն քաղնագրանի կամ Մ. Գարաւանայի	50
Գրքն քաղնագրանի կամ Մ. Գարաւանայի	10